

**Міністерство аграрної політики та продовольства України
Миколаївський національний аграрний університет**

Шарата Н. Г., Кунашенко О. В.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

**Миколаїв
2014**

Затверджено на засіданні кафедри українознавства обліково-
фінансового факультету Миколаївського національного аграрного
університету від **07.01.2014 р.**, протокол № 7.

Лекція 1. Сучасні підходи до понять «культура», «нація», «національна культура».

1. Еволюція уявлень про культуру. Створення символічних систем та «культурних об'єктів» як зміст культурного процесу. Поняття «національна» й «етнічна» культура.
2. Український націогенез.
3. Мова як націєтворчий чинник.
4. Релігійні уявлення перших людей.

1. Еволюція уявлень про культуру. Створення символічних систем та «культурних об'єктів» як зміст культурного процесу. Поняття «національна» й «етнічна» культура.

Культура як зміст і певна характеристика життєдіяльності людини і суспільства – явище багатогранне; це сукупність матеріальних і духовних цінностей, які відображують активну творчу діяльність людей в освоєнні світу, в ході історичного розвитку суспільства.

«Культура» походить від латинських слів «colo», «cultio» – обробіток, «colere» – обробляти, вирощувати, а пізніше – вклонятися, вшановувати (культ богів, предків). До середини I ст. до н.е. ці слова пов'язувалися саме із землеробською працею. Поступово поняття «культура» поширюється на такі сфери людської діяльності, як виховання, навчання, вдосконалення самої людини. У листах Марка Тулія Цицерона (106-43 рр. до н.е.) – «Тускуланські бесіди» (45 р. до н.е.), вислів «cultura animi autem philosophia est» («проте культура духу є філософія») був спрямований на необхідність духовного, розумового розвитку людини як фактора її вдосконалення.

Раннє Середньовіччя «культура» – у значенні аграрного виробництва («agri cultura»). В інших сферах – трансформується в слово «cultus» (культ), яке передбачало здатність людини розкрити власний творчий потенціал в любові до Бога.

На межі Середніх віків та Нового часу «культура» набуває світоглядно-морального змісту. Це пов'язано з великими соціальними зрушеннями в Західній Європі – першими буржуазними революціями, початком промислового перевороту, утвердженням нових, капіталістичних відносин. Німецький вчений Самуель Пуфендорф (1632-1694) у 1684 р. вперше вживає слово «культура» як самостійний термін для означення духовного світу людини, яка починає усвідомлювати себе силою, здатною протистояти «натурі» (природі), а «культурна» європейська людина Нового часу наділяється якостями, які значно відрізняють її від «природної» людини минулого.

Майже всі просвітницькі концепції культури – Шарля Монтеск'є (1689-1755), Вольтера (1694-1778), Анна Тюрго (1722-1781), Жана Кондорсе (1743-1794) та інших – базувалися на ідеї загальності людського розуму та його законів; вони природно пов'язали культуру з тими перевагами і благами, які несуть людині вдосконалення й застосування розуму. Французькі просвітителі вважали, що «культурність», «цивілізованість» нації

чи країни, на противагу «дикунству» і «варварству» первісних народів, полягають у «розумності» суспільних порядків, вимірюються сукупністю досягнень у галузі науки і мистецтв. Однак у межах Просвітництва виникає критика існуючої «культури». **Жан Жак Руссо** (1712-1778) протиставляє зіпсованості та розбещеності «культурних» європейських націй простоту і моральну чистоту народів, які знаходяться на патріархальній стадії розвитку.

Отже, 1) люди і народи відрізняються не наявністю чи відсутністю культури, а тільки рівнем її розвитку; 2) культура має єдине джерело і загальнолюдський характер

3) усякі культурні відмінності між людьми і народами – наслідок специфічних умов і факторів, що впливають на формування і розвиток їхніх культур (розмір території держави, кліматичні умови, географічне розташування тощо) і мають суто формальний, вимірний, а не сутнісний характер.

Спробу подолати протиріччя у просвітницьких та романтичних трактуваннях культури зробив німецький філософ **Георг Гегель** (1770-1831). Сутність культури, на його думку, визначається не наближенням людини до природи, не творчими фантазіями видатних митців, а наближенням індивіда до світового цілого, яке включає в себе як природу, так і суспільну історію, абстрактним понятійним мисленням, тобто у формі філософсько-теоретичної свідомості.

Леслі Уайт у визначенні культури застосовував предметно-речове тлумачення, тобто становить клас предметів і явищ, що залежать від здатності людини до символізації. Визначення культури пов'язані також зі способом життя спільноти, на що вказував К. Уїслер.

Різноманітні визначення поняття «культура» можна звести до таких основних напрямів: філософського, антропологічного та соціологічного. Вони різняться сутнісними ознаками, методами дослідження та структурними елементами, функціями, що відображено в табл. 1.

Таблиця 1. Основні підходи вивчення культури

Класифікаційні параметри	Напрями		
	Філософський	Антропологічний	Соціологічний
Коротке визначення	Система відтворення і розвитку людини як суб'єкта діяльності	Система артефактів, знань і вірування	Система цінностей і норм, що опосередковують взаємодію людей
Істотні ознаки	Універсальність/загальність	Символічний характер	Нормативність
Типові структурні елементи	Ідеї та їх матеріальне втілення	Артефакти, вірування, звичаї і т. д.	Цінності, норми і значення
Головні функції	Креативна (творення буття людиною чи для людини)	Адаптація і відтворення життєвого укладу людей	Латентність (підтримка зразка) і соціалізація
Пріоритетні	Діалектичний	Еволюційний	Структурно-

методи дослідження			функціональний
--------------------	--	--	----------------

Отже, з перебігом часу сутність поняття культури змінювалася залежно від змісту, що в нього вкладався. Але спільним у визначенні поняття «культура» одне – це характеристика способу життєдіяльності людини, а не тварин; це основне поняття для позначення особливої форми організації життя людей.

Етнічна та національна культура

Етнос – уся сукупність людей, об'єднаних спільністю мови, походження, традицій, території, психологічного складу. **Етнос** – відносно замкнута соціальна система, самодостатня для свого розвитку і відтворення, що визначається не спільними з іншими етносами рисами, а відмінними характеристиками. Сутність етносу виявляється насамперед в його культурі.

Під етнічною культурою традиційно розуміють успадкований комплекс соціальної практики та системи вірувань, традицій і звичаїв, що певним чином визначають спосіб життя етносу. Основою, яка стабілізує етнос і його культуру, є система традицій, що становить свого роду колективну пам'ять, котра акумулює міжпоколінну етнокультурну інформацію.

Специфічний етап розвитку культури етносу – традиційна культура. Етап, коли домінувало колективне начало, всі зусилля колективу були спрямовані на самозбереження і самовідтворення, а культура відповідала домінуванню власного «ми». Обряд у даному випадку був моделлю культури, виступаючи своєрідною моделлю поведінки. Саме через обряд відбувався процес інформаційної взаємодії, за допомогою якого передавалися знання.

Палітра етнічних стереотипів надзвичайно різноманітна. Ними просякнуте усе національне життя, особливо такі його складові, як поведінка, спілкування, норми моралі, манери, етикет. За свідченням етнографів, навіть такі, суто біологічні явища, як пологи або кашель, здійснюються у різних народів по-різному. Етнічні відмінності виявляються і в тому, як люди вдягаються, як вони їдять, в їхніх улюблених позах стояння або сидіння, прийомах вітання, знайомства, залицяння, дякування, в їхній міміці та жестикулюванні тощо.

Природа виникнення етнічних стереотипів та національних символів також відмінна. Етнічні стереотипи формуються шляхом поступового накопичення і відбору певного соціального досвіду. Для українців усталеним символом національної культури традиційно був Тарас Шевченко, котрий уособлював і духовність народу, і його соціальні сподівання; символом історичної долі виступав Богдан Хмельницький, з яким пов'язувалася драматичність національно-визвольної боротьби.

Національна культура є передусім особливою сферою, певним простором спілкування, що об'єднує індивідів і реально існує завдяки набуттю деякими культурними явищами загального значення незалежно від того, на якій регіональній основі вони виникли. З-поміж об'єднувальних чинників одні (наприклад, етнокультура) є більш сталими, інші (твори

професійного мистецтва, інтелектуальна культура) весь час перебувають у русі. **Національна культура є модерним утворенням:** на противагу архаїчним культурам, що об'єднували кількісно невеликі спільноти, здебільшого культурно однорідні, вона переважно містить у собі різномірні складові, а тому кожна конкретна нація має різний ступінь цілості.

2. Український націогенез.

Одна з головних ознак сучасного українського суспільствознавства полягає в тому, що не існує згоди щодо поняття «українська нація», від якого можна було б відштовхуватися в конкретних дослідженнях. У державно-нормативних документах, зокрема в Конституції України, таке поняття як «українська нація» не визначене, хоча й уживається разом з терміном «український народ», у рамках якого об'єднуються «громадяни України всіх національностей». На момент ухвалення Конституції у термін «нація» вкладався переважно етнічний. Цей підхід і досі відчувається в деяких наукових розробках. «Українська нація» у такому розумінні – це передусім етнічно-культурна, мовна спільнота.

При цьому досить часто поняття «український народ» і «українська нація» ототожнюються: «Термін У. [український] н.[арод] тотожний терміну українська нація й визначає етнонаціональну спільноту, яка ідентифікує себе як власний самобутній етнокультурний та етнополітичний організм на власній споконвічній етнічній території».

Ще однією причиною, через яку «етнічний» компонент нерідко переважає у розумінні «нації» в Україні є тривала бездержавність українців.

Поряд із цим підходом існує також й інша версія – «українська політична нація». Вона базується на громадянському розумінні «нації», коли належність до спільноти визначається громадянством індивіда і наближається до моделі «нації», що ґрунтується на понятті «народного суверенітету».

«Об'єктивні» і «суб'єктивні» ознаки «нації». Застосування їх щодо терміна «українська нація».

«Об'єктивні» ознаки.

1. Територія. Українці як етнос були і залишаються автохтонами, отже безперервно живуть у відносно стабільних територіальних межах. Проте бездержавність українців, набагато триваліша аніж періоди державного існування, фактично перекреслює територіальну ознаку як важливу складову у визначенні «української нації»: українські етнічні землі постійно були поділені між різними державами. Якщо ж вести мову про модерну епоху, що стала часом інтенсивного формування української нації, то парадоксальним є висновок: територіально українська нація остаточно оформилася завдяки радянському режимові, який завершив об'єднання основних українських етнічних земель у рамках Української РСР.

2. Мова. Коли сформувалася українська мова як мова «високої культури»? Перша спроба мала місце в XVI – XVII ст., проте внаслідок політичної асиміляції «українських» еліт відбулася перерва у становленні стандартизованої літературної мови, і на рубежі XIX – XX ст. почалося

формування її нового варіанта, яке тривало аж до перших декад ХХ ст. При цьому мовна самоідентифікація українців не може однозначно ототожнюватися з національною, оскільки багато праць, написаних літературною українською мовою, спрямовувались на обґрунтування тези про «злиття націй»; «українофони» були водночас «україножерами» або взагалі не знали своєї національної приналежності; багато людей, що не розмовляли і не знали української мови, вважали себе українцями за національністю.

3. «Спільність економічного життя». «Національна економіка» в Україні не склалася й понині, особливо коли зважати на той факт, що за радянських часів, економіка УРСР формувалася як інтегральна частина загальносоюзної економіки. Сучасні проблеми державного й національного будівництва значною мірою пов'язані саме з відсутністю загальнонаціональної економіки.

Парадокс полягає в тому, що «об'єктивні» ознаки, безперечно, мають велике значення, однак тоді, коли вони набувають символічної цінності, коли відбувається їхня «суб'єктивація». Так, мова сама по собі не відіграє вирішальної ролі у становленні цієї ідентичності, вона набуває значення лише тоді, коли перетворюється на символічну цінність. Так само й розуміння «території» може стати надзвичайно важливим символічним чинником у формуванні національної свідомості.

Отже, у формуванні поняття «українська нація» вирішальну роль відіграють суб'єктивні ознаки. Взаємодія, співвідношення «об'єктивних» і «суб'єктивних» ознак нації, «етнічних» та «політичних» її компонентів і відповідних чинників, розглядаються суспільствознавцями в різних контекстах, під різним кутом зору.

Націостановлення українців, як і будь-якої іншої нації, не можна пояснити без розгляду етногенезу, етнічних процесів, що тисячоліттями тривали на теренах, де сформувалась українська нація. Певну роль у цьому процесі відіграла консолідація племен і племінних союзів Київської Русі. Очевидно, це відбувалося під впливом адміністративних і політичних чинників (провідна роль полян-росів, феодална роздрібненість тощо). Важливе значення мав адміністративний чинник у литовський період і за гетьманської адміністрації. Однак його роль у націостановленні українців була значно меншою, ніж при формуванні європейських націй чи російської. Це зумовлено епізодичним і короткочасним існуванням Української держави від розпаду Київської Русі аж до 90-х років ХХ ст. Унаслідок цього процес становлення української нації не може вважатися завершеним і сьогодні (не подолані наслідки російської асиміляції).

Особливість націостановлення українців полягала в тому, що державницька і культурна еліта, яка відіграла провідну роль у формуванні багатьох націй, в Україні періодично асимілювалася чи знищувалася. Це дало підставу канадському вченому І. Лисяку-Рудницькому стверджувати про демократичний, а не елітарний спосіб формування української нації (називати її «неісторичною»). Учений є

прихильником напряму **примордіалізм** - одного із наукових напрямів в етнології, що розглядає етнос як початкове і незмінне об'єднання людей «за кров'ю» із незмінними ознаками.

І. Лисяк-Рудницький, формулюючи свій варіант підходу до націогенези українців, вводить аналітичний поділ, згідно з яким слід розрізняти поняття «народ» і «нація». «Народ» – це «етнічна одиниця», «нація» – політична. *«Те, що творить народ – це сукупність певних об'єктивних прикмет, таких як походження, мова, побут, своєрідний спільний стиль, що пронизує всі ділянки життя даного колективу й надає йому одностайний (просторовий і часовий) «народний характер»*. Народ, або етнічний колектив, – це основа, «підбудова», на якій формується нація (у вигляді «надбудови»).

Модерністська альтернатива

Головне – це, по-перше, переконання в тому, що остання розпочалася саме в модерну добу, причому «нижня» хронологічна межа націогенези досить чітко окреслюється кінцем XVIII – початком XIX ст.; по-друге, увага передусім до «суб'єктивних» чинників становлення української нації.

У процесі переходу від народу до національності (набуття національної свідомості чи національної ідентичності) культурна самобутність стає важливою передумовою формування соціальних, економічних і політичних потреб людей.

На думку **Б. Кравченка**, вирішальним періодом у формуванні національної свідомості українців, і відповідно – у становленні української нації, було XX ст. Дослідник пов'язує зміни в національній свідомості українців із зрушеннями в соціально-економічній сфері, передусім – із трансформацією українського суспільства з аграрно-традиційного в модерно-індустріальне.

Процес становлення української нації розглядається і **Романом Шпорлюком**, директором Українського наукового інституту Гарвардського університету, у контексті світової історії: поширення націоналізму, нерівномірний розвиток різних країн, виникнення конкуренції між «передовими» і «відсталими» націями. Логіка його міркувань така: Україна була «окраїною» Росії і Польщі. Останні, у свою чергу, були також своєрідними «окраїнами» передового «Заходу». У модерну епоху, коли націоналізм перетворюється на засіб глобальної модернізації відсталих народів, починається трансформація російського і польського суспільств у національні, відбувається становлення модерних російської і польської націй. В конкретно-історичних умовах XIX ст. українці опинилися в ситуації, коли доводилося вибирати: або перетворитися з «окраїнного» суспільства на частину цих модерних націй, або самим трансформуватися в таку модерну націю.

Оскільки українці мали певну історичну, культурну і навіть державницьку традицію, а також нечисленну, проте досить високоосвічену еліту з традиціями локального патріотизму, почалося творення «України» – уявленої спільноти, але не як чийсь «окраїни», а як окремої соціально-культурної і в перспективі – політичної спільноти. Українці прагнули увійти

в модерний світ не через посередництво інших націй, а самотійно, вони не хотіли залишатися «периферією».

3. Мова як націєтворчий чинник.

Нація створюється з метою консолідації суспільства для розбудови власної держави та повноцінного функціонування державного організму. За політичним словником, **державна** – це духовний стан людей, характер їх уявлень про самих себе, свої права, можливості та обов'язки. Державна буває такою, якою є самі люди. Водночас державна – важлива й універсальна політична умова та засіб оптимізації, організації, функціонування і вдосконалення суспільства й держави, вільного розвитку особистості.

Як будь-яке суспільство удосконалюється, розвивається через засоби мови, так і державна починається з мови і ґрунтується на ній. Можливість мови проникати у внутрішній соціальний світ є передумовою створення міцного державного організму. **Професор В. Куць**: *«Мова – явище водночас індивідуальне й соціальне: вона обслуговує і кожен окрему людину, і суспільство в цілому, причому обидві її функції взаємопов'язані і невіддільні одна від одно».*

Отже, мова може розглядатися як явище, що сприяє об'єднанню цілого ряду спільнот у більш велику і створює оптимальні умови функціонування держави. Реалізація мовного потенціалу відбувається через її функціональну парадигму. Саме функції надають мові розвитку і руху.

Перелік функцій мови, запропонований російським психологом **О. Леонтєвим**, має таку парадигму: комунікативна, мислетворча, функція оволодіння суспільно-історичним досвідом людства, національно-культурна, знаряддя пізнання. Деякі дослідники, типологізуючи функції мови в суспільстві, зупиняються на деяких з них:

- **уніфікуюча та диференціююча**;

- **престижна** – усвідомлення значущості мови, гордості за неї. Має два аспекти: соціальний та індивідуальний. Соціальний характерний для невеликих національних і мовних спільнот, які досягли стандартизації мови з запізненням і тому відчують потребу довести собі й іншим, що їх мова не менш розвинена, ніж інші мови. Індивідуальний аспект престижної мовної функції і відповідне їй ставлення до мови полягають у тому, що представник мовного колективу не тільки сам свідомо прагне до культивованого варіанта національної мови, але й уміє оцінити його використання іншими;

- **партиципальна** – здатність мови забезпечувати участь у світовому культурному, науковому, виробничому, торговельному, політичному процесах, тобто інтелектуальній діяльності в широкому розумінні;

- **«обрамлення»** – загальноприйнята норма, яку приймають і усвідомлюють усі носії мови (наприклад, норма літературної мови).

З часом межі функціональних можливостей мови розширюються й набувають нового контекстуального значення. Так, **В. Куць**, досліджуючи функції політичної мови як засобу здійснення спадкоємних зв'язків між минулими, теперішніми і майбутніми поколіннями народу, вважає, що саме

завдяки цим властивостям мова може виконувати й виконує такі важливі ідентифікаційні та державні функції:

- **регулятивну** – за допомогою мови регулюються стосунки між людьми в суспільстві, узгоджуються їх інтереси, видаються закони, нормативні акти, здійснюється однозначне їх тлумачення, тобто суспільство неухильно цивілізується;

- **суспільно-виховну** – через мову утверджуються певні моральні цінності в суспільстві, виробляються поняття про позитивні й негативні якості, добро і зло, формується громадська думка, суспільство поступово стає більш одухотвореним, людянішим;

- **аккумулятивну** – мова дає змогу нагромаджувати й узагальнювати життєвий досвід, набутий народом як у даний час на всій його території, так і протягом усього попереднього історичного існування, і таким чином створює умови для його поступового духовного й матеріального розвитку;

- **вирівнювальну** – завдяки мові певна інформація, певні знання стають набутокм широкого кола людей, унаслідок чого дедалі зростає культурний та інтелектуальний рівень усього суспільства, його творчі можливості.

4. Релігійні уявлення перших людей

Дослідники стародавньої культури відзначають, що первісні релігійні вірування мали характер практичний, домашній і господарський, необхідний людині на кожному кроці життя. За характером ці вірування були натуралістичного спрямування, тісно пов'язані з навколишнім світом.

Ранні релігії стародавніх слов'ян були анімістичними (лат. *anima*, *animus* – душа, живе). Культ природи лежав в основі первісного релігійного світогляду. Основу анімістичного світогляду складають три елементи: **анімаїзм** – оживлення, **анімізм** – одухотворення і **антропоморфізм** – уособлення (олюднення). Анімістичний світогляд був основою всіх стародавніх вірувань, він глибоко проник в художню культуру, навіть нашу мову. *Ми й тепер говоримо: сонце сходить і заходить, ударив грім, буря віє, вітер свище*. Ці вирази анімістичного світогляду сьогодні сприймаємо як фразеологічні трафарети. Але для стародавньої людини це була реальна правда.

Ранні релігійні вірування майже всіх народів Землі у своєму розвитку, крім анімізму, пройшли такі стадії: фетишизм, магія, тотемізм, землеробські культури, шаманство.

Фетишизм – віра в надприродні властивості різних предметів або об'єктів. Фетиші – це, як правило, матеріальні предмети, яким приписуються надприродні властивості. *У східних слов'ян це – стріла, плуг, чаша, пізніше – меч.*

Магія (буквально – чаклунство) – віра в існування надприродних засобів впливу на природу і людину. Існує багато різновидів магії: виробнича, лікувальна, землеробська, рибальська, військова тощо. *У стародавніх слов'ян – це ворожбитство, замовляння, заклинання та ін.*

Тотемізм – віра в те, що людина має родинні зв'язки з певним видом тварин. Тотем вважався покровителем роду, його шанували і забороняли вбивати. Пізніше родинних зв'язків стали шукати з рослинами, явищами природи (*вітром, снігом, дощем, сонцем, зорями і т. д.*).

Землеробські культу – це поклоніння богам-покровителям землеробства, тваринництва та інших господарських занять. *Особливо шанувалися богині, що впливали на родючість полів, розвиток рослинного і тваринного світу.*

Шаманізм – це віра в методи екстатичного спілкування з надприродними силами спеціально визначених для цього осіб. Вірили, що дух (злий чи добрий) може вселитися в шамана і чинити певні дії. Шаманам приписувалась здатність передбачення, узнавання, супроводжувати померлого у підземному світі, впливу на докiлля, забезпечення успіху для роду, його захист від різних негод. Шамани – прообраз штатних служителів культу в розвинених релігіях.

З давніх часів кожне плем'я стародавніх слов'ян поклонялося своєму богові, але з часом склався пантеон слов'янських богів. У літописі *Нестора* під 980 р. зазначається, що *Володимир Великий після вокняжіння в Києві звів пантеон язичницьких богів: «І поставив князь кумирів на пагорбі за теремним двором: дерев'яного Перуна із срібною головою та золотими вусами, далі Хорса, Дажбога, Стрибога, Симаргла і богиню Мокош. І приносили їм жертви, називаючи їх богами».*

Однак на початку ХХ ст. з'явилася версія, згідно з якою Володимир не лаштував пантеону слов'янських богів, а встановив культ єдиного верховного бога Перуна, виявивши тим самим прагнення до монотейстичної релігії.

Особливу шану в стародавніх слов'ян мали жіночі божества (Лада).

Перехід до землеробства утвердив у стародавніх слов'ян культ Матері-Землі і Золотого Плуга.

Професор Євген Анічков твердить, що Київська Русь мала три релігії: князь і його дружина своїм головним богом мали Перуна, купці і міщани визнавали свого бога торгівлі, Велеса, «скотья бога», простий народ цих богів не визнавав, але мав власних божків. Коли київські князі завойовували інші народи, то боги цих підкорених народів включались до пантеону своїх богів і були підлеглими щодо головного князівського бога. Пантеон Володимирових богів мав на меті політично об'єднати племена Київської Русі. Це були виключно княжо-дружинні боги, на чолі яких стояв Перун.

Стародавні слов'яни мали свій особливий добре розроблений релігійний календар. Його характерною рисою був тісний зв'язок з природою та хліборобством, він охоплював увесь господарський цикл. Усі свята в цьому календарі були пов'язані з однією ідеєю: вшанування Сонця і його супутних богів, боротьба літа з зимою, тепла з холодом. Усе це складає основу хліборобства, важливого для селянина. Склався цей календар у полян, які в числі перших слов'янських племен перейшли до землеробства.

У світогляді стародавніх слов'ян, на думку багатьох вчених, ніколи не домінувало зло, перевага віддавалась добру. Ці дві сили уособлювали Білобог і Чорнобог. Один був народжений світлом, інший – пітьмою, перший будував, другий руйнував.

Разом з віруванням у різних богів древні слов'яни обожнювали різних духів та сили природи: сонце, місяць, зірки, град, повітря, вітер та ін. *Щороку 25 грудня пишно відзначалося слов'янами Різдво Всесвіту – час, коли народилась триада світил: Сонце, Місяць і Зоря. Головним божеством триади виступав Місяць, назва якого Дідух (в іранців Дадвах – бог-творець). Народний звичай зберігає святкування Щедрого вечора – свята народження Місяця, коли ліпилися пироги як жертвна страва богам, влаштовувались посівання і співання щедрівок, тобто величальних гімнів богам як володареві води, рослинного і тваринного світу.*

Вагомою складовою частиною світогляду стародавніх слов'ян була міфологія. За функціями й актуальністю слов'янська міфологія ділиться на декілька рівнів.

Вищий	Середній	Нижчий
Найбільш узагальнений тип функцій богів: ритуально-юридична, військова, господарсько-природна. Два праслов'янських божества: Перун та Велес, а також пов'язаний з ними персонаж жіночої статі, праслов'янське ім'я якого залишилось нез'ясованим.	Божества, пов'язані з господарськими циклами робіт і сезонними обрядами, а також боги – покровителі племен і різних родів, такі як Чур і Рід; можливо, належали жіночі божества – Мокош, Лада та ін. Усі – персоніфікація основних протилежностей первісного колективу – Доля-Лихо (Недоля), Правда-Кривда.	Різні групи неантропоморфної нечистої сили, духів, тварин, що пов'язані з усім міфологічним простором від дому до лісу, від чистого озера до болота: домовики, мавки, водяники, мара, кикимора, болотяники, криничники, очеретяники, польовики, гайовики, перелесники, чорти, дияволи тощо. Пов'язані з негативними явищами в житті людини, і вона різними способами їх позбавлялася, уникаючи зла.

Міфологізація історичної традиції приводить до появи міфологічного епосу. Героями слов'янського епосу виступають Кий, Щек, Хорив та їхня сестра Либідь, які вважаються засновниками м. Києва. Універсальним синтезом рівнів слов'янської міфології виступає дерево світу. У слов'янських фольклорних текстах цю функцію виконують вирій, райське дерево, береза, явір, дуб, сосна, горобина, яблуня. До трьох основних частин світового дерева, за міфами, приєднані різні тварини: до вершини і гілок дерева – птахи (сокіл, соловей), сонце і місяць; до стовбура – бджоли; до коренів – хтонічні тварини (змії, бобри). Світове дерево в цілому порівнюється з людиною, особливо жінкою.

Міфологія і релігійні уявлення кожного народу мають своє соціальне підґрунтя, оскільки вони формуються в конкретно-історичних умовах. Саме

цим обумовлюються характерні особливості міфології стародавніх слов'ян. Ці особливості виявляються порівняльним шляхом.

Грецька міфологія	Давньослов'янська міфологія
Складалася в умовах рабовласництва, її легенди оспівували богів і героїв, які були далекі від земних справ та настроїв народу. Аристократичність богів.	Панування общинної рівності. <u>Персонажі були простими, людськими, земними і доступними.</u>
Лише Прометей іде до людей, несе їм вогонь і тепло. Він не бог, на його дії Олімп реагує жорстоко – приковують до скелі, де орел щоденно довібає його груди й пожирає печінку.	Кожний бог іде до людей і допомагає їм. Сварог – бог Сонця, передає світло своєму синові Дажбогові і спускається на землю, щоб навчити людей користуватися вогнем і ковалювати. Він особисто виконує шлюбну обрядку, запроваджує шлюбний обряд. Згодом він піклується про ліси, поля, засіває їх квітами і зіллям. Опіку над сонцем Дажбог на цей час передав Хорсу.
Лише Пан є богом родючості лісів, садів і ланів. Він напівлюдина і напівтварина – об'єкт глузування іменитих богів грецького Олімпу.	Багато богів опікує природу, води, ліси, різні насадження, худобу, сільське господарство (Велес, Мокош, Лада, Овсень, Ярило, Купайло, Жицень та ін.), рівні між собою і мають нормальні стосунки з верховними богами і людьми.
Народ святкував лише одне свято на честь бога виноградарства Діоніса	Свята щомісяця на честь богів-покровителів. Масовими і веселими були свята Коляди – зустріч нового Сонця, Нового року; Лади – зустріч весни, Ярила – початок і кінець сівби; Жиценя – завершення всіх польових робіт тощо (підпорядковані трудовому ритмові життя, порам року, сезонним циклом польових робіт).

Важливою рисою вірувань слов'янської доби була життєрадісність і оптимізм наших предків. У слов'янському пантеоні не існувало жорстоких богів. Наші предки жили у злагоді і єднанні з природою.

Лекція 2. Культура земель Київської Русі.

1. Українська культура на перехресті скіфо-сарматського та античного світів.
2. Слов'янські культурні впливи в Україні (племена).
3. Київська Русь: становлення державності, релігія, цивілізаційна приналежність.
4. Культурний розквіт Київської Русі в XI – першій половині XII ст. («Сміхова культура». Правова культура. Освіта).
5. Культура Русі-України в період феодальної роздробленості.

1. Українська культура на перехресті скіфо-сарматського та античного світів.

VI тис. до н.е. в українському Причорномор'ї та в Криму з'явилися народи іраномовної групи, які не мали своєї писемності, але силою

образотворчого мистецтва здійснили відчутний вплив на подальший культурний розвиток українських земель. До таких народів належать кіммерійці, скіфи, сармати. (СЛАЙД)

Кіммерійці з'являються в українських степах наприкінці бронзового віку (2800-1200 рр. до н.е.). У вжиток входить залізо, яке витісняє бронзу (залізний вік в Україні датується XII ст. до н.е. – IV ст. н.е.).

Художня творчість – 2 два головні компоненти: 1) декоративно-прикладне мистецтво (художнє литво з бронзи та коштовних металів, косторізне мистецтво та різьбярство); 2) кам'яне різьбярство (монументальна скульптура). Найтиповіші елемент орнаменту – одинарні та концентричні кола (рис.1, рис. «кіммерійці-3»), різноманітні спіралі, фігури ромбічних обрисів тощо.

Золотий фалар (декоративна металева бляха в кінській упряжці, що з'єднує її ремені) з кургану Висока Могила на Запоріжжі (рис. 3) та окуття піхв кинджала з кургану біля Білоградця в Болгарській Добруджі, куди доходили кіммерійські кіннотники. Орнаментально окуття піхв поділено на три зони: верхню, середню та нижню.

Особливої популярності набув орнаментальний мотив, що передає чотирипроменевий знак із вписаним у нього колом. У свою чергу кругла платівка, на яку він звичайно наноситься, сама утворює навколо нього зовнішнє коло. Цей знак набув такого великого поширення на різноманітних предметах, що може вважатися справжньою кіммерійською емблемою, яка, мабуть, символізує солярну ідею, найчастіше пов'язану з предметами спорядження коня - достеменно відомої зооморфної іпостасі Сонця в міфологічних уявленнях усіх народів.

Культура кіммерійців у VII ст. до н.е. була інтегрована в культуру скіфів. Принципових розбіжностей між кіммерійцями та скіфами не було: збігаються і ареали розселення, господарства та особливостей суспільного (рис. «скифы»).

Поява однорідної скіфської культури по всьому степу відбулася у VII ст. до н.е. Розквіт віку заліза не тільки збігся із встановленням там господарства скіфів, а й став однією з головних причин змін у культурі місцевості та тієї, що прийшла.

Укріплені поселення з'явилися у скіфів відносно пізно, на межі VI і V ст. до н.е., коли достатнього розвитку набули промисли й торгівля. Кам'янське городище біля Нікополя (столиця скіфів) займає велику площу 12 км² (рис.). Воно проіснувало до II ст. до н.е.; було центром металургійного виробництва степової Скіфії і забезпечувало значну її частину залізними виробами. Інші види виробництва: різьблення по кістці, гончарство, ткацтво. Але рівня ремесла досягла лише металургія.

Скіфська **космогонія** (система уявлень про Всесвіт) – частина індоіранської: впорядкований Всесвіт має форму квадрата, відмежованого на півдні океаном, а на півночі – Ріпейськими горами (можливо, так античні автори називали Іранські гори), що сягали небес. За горами, біля північного моря, знаходилась «обитель блаженних».

Такою чотиричасною моделлю Всесвіту, мабуть, було бронзове культове навершя з урочища Лиса Гора на околиці Дніпропетровська (рис.). Воно відтворює Світове древо з чотирма гілками, на яких розміщені тварини, а також хижі птахи, що тримають у дзьобах ланцюжки з астрально-небесними символами. Стовбур древа зливається з фігурою бога – творця, громовика. Композиція відповідає уявленням індоарійської міфології про Світове древо в центрі сакралізованого чотирикутного світу, з яким пов'язаний великий комплекс шаманських уявлень та обрядів.

У скіфській міфології одним з головних сюжетів є космогонічний міф, який існував у двох варіантах і відображував дві різні традиції: одна належала царським скіфам, які прийшли в Північне Причорномор'я зі сходу, а інша – іранцям, які мешкали тут раніше, можливо, кіммерійцям. В одній із записаних Геродотом легенд про походження скіфів сказано, що скіфи начебто пішли від Геракла і змієнової богині.

Міф моделює тричасну за вертикаллю структуру світу: верхній (небо, сонце), нижній (земна і водна глибочина) та гори – середній ланцюг, що пов'язує два інші. Інше пояснення міфа – тричасна соціально-політична структура скіфського суспільства, представлена 3-ма царями або 3-ма головними жерцями чи 3-ма головними скіфськими племенами тощо.

Культура скіфів носила воєнізований характер. Геродот: поклонялися мечу – акінаку (залізний, короткий, гострий) (рис.), встромляли його в купу хмизу, проводили біля нього ритуальні дії і приносили йому жертву. Стародавні скіфські стріли пласкі, часто з шипом на втулці, тобто мали спеціальну трубку, куди вставляли дерев'яну частину стріли (рис.).

Скіфська кераміка зроблена без допомоги гончарного круга, хоч у сусідніх зі скіфами грецьких колоніях круг широко застосовувався. Скіфський посуд плоскодонний і різноманітний за формою. Значного поширення набули скіфські бронзові казани висотою до метра, що мали довгу й тонку ніжку та дві вертикальні ручки.

Скіфське мистецтво добре відоме в основному завдяки предметам з поховань – скіфських курганів – культових пам'яток VII–III ст. до н.е, де ховали скіфських царів. У південній Право- і Лівобережній Україні: кургани Чортотлик, Куль-Оба, Товста Могила, Солоха, Гайманова Могила, Братолюбівський курган, могильники скіфів на Полтавщині, Київщині, Поділлі, Херсонщині, в районі Дніпрових порогів та в інших місцях.

Скіфи ховали мертвих у ямах або катакомбах, під курганными насипами. У царських курганах скіфів знаходять золотий посуд, художні вироби із золота, коштовну зброю. Найдавніші скіфські кургани – VI ст. до н.е. Вони містять речі ассірійського та урартського походження, привезені з походів у Малу Азію. Архаїчний курган – Мельгунівський у Кіровограді: залізний меч у золотих піхвах, на якому зображені крилаті леви, що стріляють з луків, та крилаті бики з людськими обличчями (зображення типові для ассірійського мистецтва).

Курган Чортотлик розташований біля Нікополя. Висота його земляного насипу разом з кам'яним цоколем становить 20 м (рис.). *Курган*

пограбовано ще в давнину, проте грабіжники не помітили золотої обкладинки футляра від лука, на якому зображено сцени із життя Ахілла. Жіноче поховання не було пограбоване. Поряд із золотими прикрасами тут знайдено прекрасну срібну вазу із зображеннями рослин і птахів, а в її верхній частині – скіфів, що приборкують коней (рис. «кувшин»).

Скіфи вели активне військово-політичне життя в Закавказзі та на території Передньої Азії. Художня спадщина скіфів представлена декоративно-прикладним мистецтвом, кам'яною монументалістикою та скіфо-еллінською торевтикою (мистецтво рельєфної обробки скульптурних художніх виробів з металу, найчастіше – карбування або тиснення).

В основі звіриного стилю – магичні уявлення скіфів про намагання оволодіти якостями, які притаманні звіру: прудкість, сила, влучність. Або – зв'язок між звіриним стилем і міфологією, коли скіфські боги мали зооморфний образ. Інколи звіриний стиль розглядають як символічно-знакову систему, що втілювала загальні уявлення про світобудову. Поширена думка дослідників щодо тотемістичного значення образу оленя, від якого й походить етнонім «скіфи».

Бестіарій (зображення тваринних образів та анімалістичних сюжетів) не був сталим. Якщо олень та хижак котячої породи – традиційні сюжети скіфського звіриного стилю, то зображення коня, цапа, лося, грифона характерні лише для певних етапів скіфської історії.

З IV ст. до н.е. еллінські майстри почали виготовляти на замовлення речі, призначені для збуту в скіфському середовищі. Так, на кубку з кургану Куль-Оба (6 км від Керчі) представлені сцени міфа про трьох синів скіфського першопредка: два старших брати зображені в той момент, коли вони заліковують рани, отримані внаслідок невдалого натягування тятиви батькового лука (рис.1,2).

Неперевершеним шедевром елліно-скіфського мистецтва є золота пектораль з Товстої Могили (Дніпропетровська область). Вона масивна, її вага 1 кг, діаметр – понад 30 см (рис.). На ній розміщено зображення трьох ярусів, розділеними товстими витими золотими джгутами. На нижньому ярусі символічно-образно показано уявлення скіфів про потойбічний світ.

VII ст. до н.е. скіфи були витіснені сарматами (рис.) в Крим та на смугу західного узбережжя Північного Причорномор'я.

Сармати жили між Доном та Уралом, говорили зіпсованою скіфською мовою (іракомовні). Сарматська культура була подібна до скіфської, але не перевершила її. Схожість: у міфології, але в сарматів верховним божеством вважали, можливо, богиню родючості Астарту, пов'язану з культом Сонця й коня; звіриний стиль з властивими їм особливостями.

Кераміка – без допомоги гончарного круга. Ковальське, шкіряне, деревообробне, бронзоліварне виробництва, але рівня ремесел вони ще не досягли. Бронзові казани на високій ніжці були і в сарматів. Сарматські племена мешкали на території сучасної України в II ст. до н.е. – IV ст. н.е.

Зброя: мечі довгі, пристосовані для рубання з коня – сармати були переважно кінними воїнами (рис. «сармат»). Про одяг сарматів та їх

зовнішній вигляд можна судити за боспорськими надгробками і зображеннями в розписних пантікапейських склепах. Знатний сармат носив коротку сорочку, пояс, м'які чоботи і плащ, який на плечі застібувався фібулою (рис. «одежда»).

У скіфів та сарматів збереглася основна частина рис поховального обряду, які утворилися ще в епоху бронзи: два призначення поховального обряду (одне – для знаті, друге – для простолюду), астральна й космічна символіка, яка забезпечувала перенесення душ на небо, антропоморфні скульптури тощо.

VIII – кінець VI ст. до н.е. – період Великої грецької колонізації, освоєння Північного Причорномор'я. Велика грецька колонізація, або «переселення», суттєво вплинула на весь світовий розвиток.

Серед грецьких міст-держав найбільш відомі (рис. «греки»): Ольвія – її залишки знаходяться біля с. Парутине, Херсонес (Севастополь), Пантікапей (Керч), Кафа (Феодосія), Фанагорія (Таманський півострів) (рис.), Танаїс (на Дону), Керкінітіда (Євпаторія). Найбільше з цих рабовласницьких держав – Боспорське царство, центр – Пантікапея, що виникло в V ст. до н.е. на Керченському й Таманському півостровах. Гербовий знак цього царства нагадує тризуб (рис. «боспор»). За своє багатовікове існування античні держави, засновані греками, досягли значного розвитку в державотворенні та зовнішній політиці, економіці й торгівлі, культурі, мистецтві й побуті.

Населення грецьких міст-полісів не тільки зберігало засади й традиції **метрополії** (місто-держава, що має колонії), а й позитивно впливало на сусідні племена – скіфів, таврів, мешканців лісостепу, сарматів тощо.

Характерною рисою релігійних вірувань Північного Причорномор'я був політеїзм – шанування багатьох божеств, які уособлювали різні явища й сили природи (Зевс, Афіна, Афродіта, Аполлон, Арес, Артеміда, Деметра, її дочка Персефона, Діоніс, Кібела). З часом до релігійних культів античних міст-полісів проникають елементи релігійних вірувань місцевих племен. Ряд основних божеств у тих і інших мали аналогічні функції (скіфський бог Папай – Зевс, богиня Табіті – Гестія, бог війни – Арей).

З'явилися культу синкретичних божеств, притаманних східним релігійним системам. Тому не випадково, що ще на початку IV ст. н.е. в Боспорі існує християнська община. Представник цієї общини – боспорський єпископ Кадм – у 325 р. н. е. брав участь у першому Нікейському Соборі.

Еллінська мова і писемність з її різними діалектами (переважав іонійський діалект; у Херсонесі – на дорійському). Поповнення словникового запасу в I-ші століття н. е. скіфськими, сарматськими, римськими словами, топонімами, етнонімами, іменами тощо.

Багато жителів міст і сільських поселень знали грамоту, вміли писати й читати. Підтвердження - пам'ятки офіційної **лапідарної** (від лат. lapidarius – кам'яний, камінний літопис) **епіграфіки** – написів, вирізьблених на кам'яних плитах, що містили державні закони, декрети, угоди тощо; велика кількість графіті на уламках посуду, **стилів** (кістяних паличок для писання та інших пам'яток).

Діти вільних громадян одержували початкову освіту. Їх навчали читати, писати, лічити. Гімназії давали ґрунтовнішу освіту, ніж початкові школи. Там вивчали риторику, філософію, геометрію, географію тощо.

Фізичне виховання: змагання (біг, метання диска, списа та м'яча, гімнастика, кулачні бої, плавання, кінні змагання, стрільба з лука). *Наприклад, з ольвійського напису IV ст. до н.е. відомо, що один з лучників пустив стрілу на 282 **оргії** (проміжок між кінчиками середніх пальців розкинутих рук чоловіка \approx **сажень**) (521,7 м).*

Розвиток медичних знань: медичні інструменти з бронзи, срібла, кістки (пінцети, гачки, зонди, голки, ложечки) знайдено при розкопках міст і некрополів регіону, намальовані на надмогильних стелах лікарів. Місцеві лікарі вмieli лікувати рани, опіки, різні хвороби, робити хірургічні операції. *Наприклад, в Ольвії відкрито залишки аптеки, де в мініатюрних керамічних посудинах готувалися різні ліки і парфуми. Були відомі спеціальні лікувальні заклади, де проводилося зцілення за допомогою сну і, можливо, гіпнозу.*

Про місцевих поетів залишилося дуже мало свідчень: віршовані почесно-вотивні метричні **епіграми** (від давньогрец. «напис» - невеликий сатиричний вірш, що висміює якусь особу або суспільне явище), **епітафії** (вислів, найчастіше віршований, складений на чийсь смерть і розміщується на надгробку), ділова проза. Почесно-вотивні (культовий, на виконання якогось бажання) епіграми висікалися на кам'яних стелах або на постаментах для статуй на честь того чи іншого божества або героя.

Ділова проза: декрети й постанови, закони, присяги, договори з іншими державами, накази, листи, складені переважно за грецькою формою. Найбільше таких декретів знайдено в Ольвії. Досить поширеним було листування. Через відсутність і дорожнечу пергаменту й папірису використовували черепки та свинцеві пластини (Березань, Ольвія, Керкінітіда (VI-V ст. до н.е.).

В античних державах архітектурна традиція існувала практично ціле тисячоліття і особливо знайшла свій вияв у ранньосередньовічних містах Криму. Надбанням античного будівництва стала розробка прямокутного планування міст (рис. А, Б). Житлові будинки об'єднувалися в квартали, вулиці перетинались під прямим кутом, дороги мостили дрібним каменем, а вздовж доріг прокладали водостоки. Однією з найважливіших особливостей містобудування була наявність великої кількості колонад різного призначення – стої, портики храмів.

Міста оточували фортечними мурами та вежами. Для значних міст була типовою тричленна топографічна схема розташування: верхнє місто, нижнє біля гавані та схили, що з'єднували їх. Однак верхнє місто могло не мати акрополя (Ольвія, Херсонес). У Пантікапеї та Мірмекії були добре укріплені акрополі з двірцевими укріпленими будівлями на узвишшях.

Високого рівня в Північному Причорномор'ї досягло будівництво і декоративне оформлення поховальних споруд – склепів. У Боспорі: уже в IV ст. до н. е. склепи Царського і Золотого курганів, багато склепів з

фресковими розписами стін. Найяскравішими пам'ятками цього напрямку є розписи склепів (III ст. до н.е.) першого кургану Васюринської гори.

Пластичне мистецтво: спочатку багато скульптур були привізні – першокласні копії творів таких видатних давньогрецьких скульпторів, як Пракситель і Скопас (Ольвія: постамент статуї з підписом Праксителя). Матеріал – привезений мармур, місцевий вапняк. Скульптуру завжди фарбували (восков і мінеральна – нестійка; червона – стійка). Розписували брови, очі, губи, волосся і одяг.

Анімалістична скульптура. Так, орел у греків вважався царем тварин і ототожнювався з джерелом світла, родючості і безсмертя; лев – символ мужності; бик – одна з постатей Зевса-громовержця.

У живопису простежуються два основних напрями: сакральний і найвно-реалістичний: божества, вершники та обожені небіжчики (розпис склепу, I ст. н.е., Пантікапей), тварини, птахи, дерева, куці тощо. Художні засоби – силует і контур, фас і профіль, червонувату, білу, зелену, чорну фарби. З часом у розписах відтворюється рухливість фігур, з'являється драматизм зображення. Живопис стає декоративним, переважають квітковий та інкрустаційний стилі.

Театр. Збереглися різноманітні свідчення про театри Ольвії, Херсонеса й Боспора. Любов греків до театральних вистав підтверджують численні статуєтки акторів і керамічні зменшені моделі театральних масок. *Розкопано частково лише театр Херсонеса, який проіснував з кінця III ст. до н.е. до VI ст. н.е. Цей театр уміщував близько 3 тис. глядачів.*

Театральна традиція, пронесена крізь віки, втілювалась у Міжнародний фестиваль античної драми «Боспорські агони», що пройшов в Керчі 1999 р. Назва фестивалю нагадує давню Елладу, її великі культурні надбання були створені в ім'я «агону» - чесного змагання громадян у різних сферах суспільного життя, в тому числі в галузі художнього і театального мистецтва.

Музика. З дитячих років еллін сам навчався грати на лірі й флейті, тому що це входило до шкільної програми. Сольний і хоровий спів був обов'язковим під час багатьох релігійних свят, пісня звучала у весільному обряді, вдома, у колі друзів. Музичні інструменти: ліра (карбувалася на ольвійських та пантікапейських монетах), кіфара, арфа, аулос (флейта), орган, сурма, труба.

Художні ремесла. Ткацтво, виробництво художньої кераміки, склоробне, деревообробне, косторізне, шкіряне виробництва, грошова і військова справа.

У Пантікапеї відкрито знаряддя праці ювелірів – глиняні тиглі та чашки для виплавлення золота: золоті діадеми, прикрашені в центрі геракловим вузлом (Херсонес і Артюхівський курган), золоті намиста з різноманітними підвісками V-IV ст. до н.е. (Пантікапей, Херсонес), срібні браслети кінця V ст. до н.е. із кінцями у вигляді лев'ячих голівок (Пантікапей).

2. Слов'янські культурні впливи в Україні (племена).

На початку 90-х років XIX ст. Вікентій Хвойка висунув припущення, що слов'яни і неолітична людність середнього Подніпров'я – це один етнос: археологічні розкопки поблизу с. Трипілля (Кагарлицький р-н Київ. обл.). Датується IV–III тис. до н. е. Характерні особливості: поселення зводилися на відкритих місцях без оборонних споруд; житло споруджувалося по колу, одне біля одного, середина залишалася порожньою; хати будувалися каркасні; проміжки між стовпами запліталися лозою та обмазувалися іззовні та зсередини товстим шаром глини; розміри будівель були великими – 100-140 м²; стіни розписувалися яскравими фарбами, різнокольоровим орнаментом. Житло ділилося на кімнати, в яких, напевно, жили окремі члени родини. Помешкання опалювалося піччю, складеною з глиняних вальків. У такому будинку мешкало 20 осіб. На чолі – жінка (матріархат). Більшість статуеток присвячено жінці. Центр селища – загін для громадської худоби. Це були скотарсько-хліборобські громади з колективною власністю на худобу.

Мистецькі студії: численні статуетки, виконані в реалістичній манері. За ними можна простежити етнічний тип.

Виготовлення керамічних виробів побутового призначення: мисок, горщиків, макітр, глечиків, декоративної кераміки та модельок жител.

Наступний період – доба городсько-усатівської культури (О. Брюсов) (кінець III – початок II тисячоліття до н. е.): Колодязин, Райки, Білилівка, Ягнатин, Бучач, Кошилівці, Балики, Бортничі, Гнідин (Волинь). Аналізуючи його, спостерігаємо більше відмінного, ніж спільного з Трипіллям. *Так, якщо у поселеннях трипільського періоду були відсутні оборонні споруди, то топографія селищ цієї доби істотно змінюється. Поселення виносяться на високі стрімкі берегові миси, оточені ярами; селище набуває ознак городища.*

Розвивається мисливство; господарство потребує великої кількості знарядь праці, а його охорона – зброї. Використовуються стріли, що не характерно для попереднього періоду. Лук стає головною зброєю чоловіків. Змінюється характер житла: зводяться не великі, а малі будинки, подекуди напівземлянки, замість печі – відкриті вогнища.

Рубіж III-II тис. до н. е. збігається з масовим переміщенням племен – «шнуровиків». За однією з гіпотез ці племена прийшли з півночі – країн Прибалтики і Центральної Європи.

У період городсько-усатівської культури хлібороба змінив вершник, мирного жителя – воїн, барвисто мальовану кераміку – шнурова, вола – кінь. В аборигенне населення з II тисячоліття до н. е. вливається нова людність, що прийшла в Україну з периферійних північно-західних регіонів. Змішалися два етноси. Це сталось у передскіфську епоху.

У районах Полісся і Середнього Подніпров'я розповсюджені старожитності **зарубинецької культури**. Вони стали відомими після відкриття і розкопок В. Хвойкою біля с. Зарубинці на Київщині 1899 р. ґрунтового могильника з трупоспаленнями. Нині відомо близько 500 поселень і 1 тис. поховань зарубинецької культури. Виділяють 5 її локальних

варіантів: середньодніпровський, поліський, верхньодніпровський, південнобузький і деснянський.

Зарубинецькі поселення, розташовані по краях берегових терас, групувалися в кількості 10-15. Розміри поселень невеликі (до 2 га). В Подніпров'ї поселення мали оборонні споруди – земляні вали. Житла трохи заглиблені, квадратної форми, з каркасноглинобитними стінами, вогнищем у центральній частині. У Верхньому Подніпров'ї будували наземні житла зі стовбовою конструкцією. На Прип'яті відомі напівземлянки з дерев'яною обшивкою стін. Біля жител споруджувались і ями-льохи.

Черняхівська культура – II–IV ст. н. е. у басейні ріки Росі, на Дністрі, середньому Бузі та Дніпрі, біля порогів на правому березі, а також між Дунаєм та Тірою. Найзначніший осередок – трикутник Рось-Дніпро-Київ. Археологічні пам'ятки дають можливість простежити взаємозв'язок культур: пізньоскіфська тісно пов'язана з ранньо-зарубинецькою, черняхівська за певних умов виростає із зарубинецької.

У цей час різко збільшується заселеність території. Поселення розташовані на відстані 3-5 км. У цю добу повністю формується етнічна територія українського народу. Поселення цього періоду мають характерні особливості. Громади настільки відчували себе у безпеці, що укріплення, у тому числі воєнізовані, зникають повністю: селища відкриті з усіх боків. Жоден могильник чоловічого поховання не містить меча чи іншої зброї (мирне життя не диктувало потреби мати зброю у потойбічному світі).

Технічний прогрес: гончарний круг, всебічний розвиток металургії, диференціація ремесел, орне хліборобство, формування товарного господарства, а також великих виробничих центрів.

*Певний час у науці існувала теза, що **черняхівська культура** – це периферійне явище культури Середземномор'я, а точніше – Риму. Черняхівська культура була поза впливом римських провінційних культур, вона ніколи не була римською провінцією, а пам'ятки дають підстави стверджувати про її самобутність.*

3. Київська Русь: становлення державності, релігія, цивілізаційна приналежність.

Існування Київської Русі охоплює період з IX ст. по 40-і рр. XIII ст. У часи економічного та культурного розквіту давньоруська держава займала територію від Балтики і Північного Льодовитого океану до Чорного моря, від Волго-Окського межиріччя до Карпат. Етнічна основа – східні слов'яни, об'єднані у великі міжплемінні союзи («Повість минулих літ»: 14). Південна група: поляни, древляни, сіверяни, волиняни, дуліби, уличі, бужани, тиверці, білі хорвати, вятичі. Окрім східних слов'ян, у межах Київської Русі проживали **карели, весь, меря, мурома, мордва, печеніги, чорні клобуки та балтські племена.** Політична форма держави – ранньофеодальна монархія з елементами феодалізму.

Важливе значення для культури Київської Русі мало запровадження християнства. *Б. Рибаків: «прийняття християнства поставило Русь на один рівень з передовими державами того часу».*

Культура Київської Русі охоплює IX – сер. XIII ст. Культура ця розвивалася у загальному контексті світової культури, але мала лише її властиві риси, зумовлені конкретними історичними обставинами і східнослов'янськими традиціями, що найяскравіше виявилось у плануванні й забудові міст, у композиційних особливостях архітектурних ансамблів і окремих споруд, своєрідності декоративно-прикладного мистецтва й пластики.

Доба Володимира Великого і особливо Ярослава стала визначним етапом розвитку Київської держави. Київська Русь мала великий міжнародний авторитет і широкі зовнішні зв'язки, з її можновладцями ріднилися представники королівських династій Європи, візантійські василевси.

Після запровадження християнства державні та релігійні діячі Київської Русі стали домагатися у Візантії самостійного обрання митрополитів, відзначення своїх національних свят і їх встановлення, а головне – вимагати вести церковне богослужіння старослов'янською мовою. Так, Ярославу Мудрому вдалося проголосити першими національними святами братів Бориса і Гліба, підступно вбитих своїм молодшим братом. Пам'ять їх щорічно врочисто вшановувалась 24 липня і цей день вважався на Русі великим святом.

Всього цього не могла дати перекладна візантійська і болгарська література, яка виникла за інших політичних обставин. Київським мислителям довелося створювати відповідні літературні форми, спираючись на народну історичну свідомість, на фольклор, який був і залишався переважно язичницьким, з деякими вкрапленнями християнства. Це багато в чому визначило таку рису давньоруської літератури, як потяг до філософського осмислення життя, мистецтва, творчої праці.

Друга причина видозміни християнства на Русі: християнська релігія прийшла до нас у «готовому» вигляді. Вона насаджувалася згори, зустрічаючи тривалий опір широких мас населення, яке дотримувалося віри батьків і дідів; централізована княжа влада, відстоюючи державну самобутність Русі, підтримувала давні слов'янські традиції. Звідси активна взаємодія християнства і язичництва, характерна для давньоруської культури майже протягом усього її існування.

Водночас з культом місцевих святих, який склався на ґрунті родоплемінного шанування ідолів, першорядного значення набуває культ Богородиці, в основу якого лягли слов'янські уявлення про благодійну жіночу істоту, предка українського народу – Рожаницю. *Переакцентація релігійного поклоніння з культу Христа на культ Богоматері відповідає давньоукраїнській ментальності, оскільки Богородиця, на відміну від Христа, що був «спасителем» тільки людської душі, «спасає» весь світ і тим самим робить «тварне буття» причетним до святості й небесного*

блаженства. Природа, взагалі мирське перестають бути джерелом гріха і порочних спокус.

Давньоукраїнська людина, спираючись на своє традиційне уявлення про добрих («білих») і злих («чорних») богів, проголошує причиною гріха, на противагу візантійській церковній доктрині, не плоть, не людські пристрасті, а ангелів «лукавого сатани». Вона дуаліст, але її дуалізм своєрідний: вона розрізняє не просто дух і плоть, а плотсько-духовне і божественно-таємниче.

Під впливом цієї язичницької етики давньоукраїнська людина інакше осмислювала й саме християнське благочестя: благочестивою вона визнавала не того, хто ревний у постах і молитвах, а того, хто добродішний у житті. «Слово про митарства» (XII ст.) відносить до гріховних саме світські моральні явища: неправду, заздрість, гнів, пиху, насильство, крадіжку, блуд, скнарість та немилосердя.

Християнізація Русі відіграла прогресивну роль в історичному розвитку українського народу, сприяла зміцненню єдності держави, всебічному збагаченню культури, встановленню та зміцненню державно-політичних і культурних зв'язків Київської Русі з країнами Близького Сходу й Західної Європи. Органічно увійшовши в давню українську культуру, християнство посутньо визначало зміст і особливості становлення й утвердження українського національного духу, найхарактерніших рис нашої національної ментальності.

4. Культурний розквіт Київської Русі в XI – першій половині XII ст. («Сміхова культура». Правова культура. Освіта).

Після прийняття християнства для Русі стало характерним суперечливе ставлення до світських звеселянь: їх то забороняли, то визнавали необхідність сміхової розрядки. Перше було характерним для духівництва, що бачило в народних традиціях прояв язичництва. Але у свідомості народу, більшості князів аскетичне заперечення плотських радостей викликало протидію. З XI ст. у літературних пам'ятках зустрічаються згадки про блазнів – акторів, які сполучили риси потішника, драматичного лицедія, музиканта, співака, танцюриста, фокусника. Улюбленими видовищами народу також були колективні ігрища, присвячені традиційним побутовим і землеробським святам. Гротеск, буфонада, сміх були неодмінним елементом цих веселих видовищ. «Сміхова культура» зберігалася в традиціях цих свят. Але християнські цінності й обряди поступово входили й у народну культуру, витісняючи язичництво, перемішуючись з ним.

Від XI – XII ст. дійшло до нас більше 80 духовних і світських книг, давньоруські автори бажали залишатися невідомими. Література Стародавньої Русі швидко стала самостійною. Вона взяла на себе ніби всі функції з виховання народу. Церковна література сформувалася в різних жанрах – притчі, житія, повчання («Повчання Володимира Мономаха», «Сказання про Бориса і Гліба»). До I пол. XI ст. належать джерела філософської культури. Їх пов'язують з релігійно-філософським твором «Слово про закон і благодать» київського митрополита Іларіона.

Давньоруську літературу – література однієї теми (зміст людського життя) й одного сюжету (світова історія). Багатотомні великі Четві-Мінеї (читання, розташовані по місяцях року), літописи («Повість минулих літ» та ін.), хронографи, «ходіння» (описи подорожей) – усе це свідчило про почуття величі світу в давньоруської людини.

У XI – XII ст. Київська Русь стає наймогутнішою державою в Європі. Контакти з багатьма народами Заходу і Сходу значно збагатили племенні звичаї та обряди. І хоча за тривалий час введення християнства йому все ж вдалося стати ідеологічною основою феодальної могутньої держави, християнство не знищило язичництва. Поєднавшись з найвпливовішою державою того часу – Візантією, князь Володимир увів тим самим Русь до числа найрозвиненіших країн світу. Водночас остерігався занадто великого впливу візантійської культури. Тому богослужбовою мовою стає не грецька, а так звана **церковнослов'янська, тобто старослов'янська.**

Високого рівня досягло законодавство Стародавньої Русі. Правовий кодекс «Руська правда».

На етапі завершення формування державності Київської Русі її культура збагатилась на нові елементи. Найважливішим з них стала **писемність,** яка поширилась у східнослов'янському світі значно раніше від офіційного введення християнства. Певне уявлення про слов'янське письмо язичницького часу дають відкриття ряду глеків і мисок черняхівської культури (II-V ст.).

Раннє ознайомлення на Русі з писемністю засвідчує літописне повідомлення про знахідку в Корсуні (Херсонесі) слов'янським просвітителем Кирилом Євангелія і Псалтиря, написаних «руськими письменами». Підтвердженням цього є договори Русі з греками. З договору Ігоря з греками 944 р. відомо, що повноваження руських і купців підтверджували письмові грамоти, а не золоті й срібні печатки, як було раніше.

Особливий інтерес у цьому плані становить «софійська абетка», виявлена

С. Висоцьким на стіні Михайлівського вівтаря Софійського собору в Києві. Абетка написана на фресковій штукатурці, містить 27 букв, з яких 23 відповідають грецькому алфавіту, а чотири – Б, Ж, Ш, Щ – слов'янському мовленню.

Кириличною системою письма написані всі відомі давньоруські твори: «Остромирове Євангеліє», «Ізборники Святослава» 1073 і 1076 рр., «Слово о законі і благодаті» митрополита Іларіона, «Мстиславове Євангеліє», «Повість временних літ» та ін.

Розкопки в Новгороді та інших містах Північної та Північно-Східної Русі виявлять «берестяні грамоти» – листування громадян з приводу різних господарських справ. Українським варіантом «берестяних грамот» є Звенигородські грамоти (рис.). Найбільша з них має п'ять рядків. У ній йдеться про сплату боргу в 60 кун (1/25 гривні).

Піклування про освіту з часу введення християнства взяли на себе держава і церква. За князювання Володимира Святославича в Києві вже існувала державна школа, в якій навчались діти «нарочитої чаді» – найближчого оточення князя. Таких дітей брали в школи не для того, щоб із них зробити паламарів і священників, а щоб виростити державних діячів, здатних підтримувати стосунки з іншими країнами.

Школа для підготовки освіченого духівництва була відкрита Ярославом у Новгороді. У ній, за свідченнями «Повісті временних літ», навчалось 300 дітей із заможних сімей. У 1086 р., згідно з повідомленням літопису В.Татищева, дочка Всеволода Ярославича Янка заснувала при Андріївському монастирі школу для дівчат.

Для продовження й поглиблення освіти слугували бібліотеки. Вони створювалися при монастирях і церквах. Великими любителями книг виступали також давньоруські князі. Ярослав Мудрий заснував бібліотеку Софії Київської; його син Святослав наповнив книгами комори своїх палат; князь Микола Святоша витратив на книги всю свою скарбницю і подарував їх Печерському монастирю.

5. Культура Русі-України в період феодальної роздробленості.

Культура руських князівств на території України в період феодальної роздробленості в цілому успадкувала особливості культури Київської Русі, разом з тим набуваючи своєрідних рис, які відобразилися в літературі, архітектурі, живопису тощо.

У світській літературі важливе значення мало літописання. У XII ст. був створений Київський літопис (події з 1113 по 1200 р.); на основі лежать київських записів, доповнених уривками з джерел чернігівських, галицьких, волинських.

Найвидатніший твір давньоруської поетичної творчості II пол. XII ст. - «Слово о полку Ігоревім» (близько 1187 р.). Невідомий автор «Слова» – палкий патріот, який глибоко сумує з приводу феодальної роздробленості Русі, що ослабляла її перед лицем зовнішніх ворогів. «Слово» закликало всіх руських князів об'єднатися проти половецької небезпеки.

У **кінці XII – на початку XIII ст.** продовжувало розвиватися і мистецтво – архітектура, живопис, художнє ремесло та ін. У цей період місцеві князі всіляко намагались укріпити, розширити і прикрасити свої феодальні столиці. В XII ст. було збудовано кілька церков у Києві і навколо нього (церква київського Кирилівського монастиря та ін.). Проте ці церкви були меншого розміру і мали більш прості архітектурні форми і бідніше внутрішнє оздоблення, ніж раніше.

Важливими архітектурними пам'ятками Галицької землі є князівський палац і церква Пантелеймона в Галичі.

Археологи виявили рештки майже 30 кам'яних будівель в Галичі, що належать до кінця XII – XIII ст. Церкви в Галичі оздоблювались білокам'яною різьбою. Зберігся опис багатого оздоблення церкви Івана в Холмі, вміщений в Іпатіївському літописі під 1259 р. **Капітелі** (верхня частина колони) цієї церкви мали форму людських голів. Баню руські митці

розписали «звездами златыми на лазуре». Вікна мали вітражі – різнокольорове або оздоблене малюванням скло.

Архітектура руських князівств періоду феодалної роздробленості не поступалося архітектурі інших країн тих часів. В окремих руських землях розвинулися місцеві архітектурні школи, що впливали взаємно одна на одну, а також **техніка будівництва з місцевих матеріалів**. Так, у землях Київській і Чернігівській, де немає близько покладів каменю, розвивалась техніка будівництва з цегли; у Галицькій землі – білокам'яна архітектура. В монументальне будівництво все більше проникало народне мистецтво; це проявлялось як у трактуванні окремих архітектурних форм, так і в декоративному оздобленні. Велика кількість цих пам'яток загинула внаслідок феодалних усобиць, нападів половців і особливо монголо-татарської навали.

Видатною пам'яткою літописання Південно-Західної Русі цього періоду є Галицько-Волинський літопис (вміщений у так званому Іпатіївському літописному списку XV ст., знайденому в Північно-Східній Русі – в Іпатіївському костромському монастирі) – головне джерело для вивчення історії південно-західних руських земель в XIII ст.

Серед різних галузей мистецтва князівств, як і Київської Русі, велике значення мала **ювелірна справа**. Однією з чудових пам'яток давньоруського прикладного мистецтва періоду феодалної роздробленості є срібна чаша чернігівського князя Володимира Давидовича, що має чеканий напис по краях (рис.). Розвивалось також і музично-пісенне мистецтво. У Галицько-Волинському літописі згадується «словутьньш певец» Митуса, який «древле за гордость» відмовився «служити» князю Данилу.

Лекція 3. Етнокультурні процеси в XIV-XVI ст.

1. Криза традиційної ідентичності в умовах втрати державності.
2. Культурні та політичні зв'язки Галицько-Волинського князівства з іншими землями Стародавньої Русі.
3. Специфіка соціально-політичної і культурної ситуації у литовсько-польську добу.

1. Криза традиційної ідентичності в умовах втрати державності.

У середині XIII ст. Русь зазнала руйнівного нападу монголо-татарських орд, який мав катастрофічні наслідки для її економіки та культури. У вогні пожеж загинули чудові архітектурні пам'ятки, школи й бібліотеки. Літописці розповідають, що під час захоплення міст завойовники-невігласи нищили книги. Про знищення майже всіх давньоруських рукописних книг під час монголо-татарської навали свідчить зокрема те, що до нашого часу з них збереглися одиниці. Так, **«Слово о полку Ігоревім»** дійшло до межі XVIII-XIX ст. в єдиному примірнику. **Винищення та захоплення у полон величезної кількості ремісників зумовили занепад виробництва.**

Культурне життя на землях Київської Русі не припинялося, незважаючи на іноземне поневолення. Найбільшого спустошення зазнали Переяславська, Київська та Чернігівська землі. Тому в другій половині XIII ст. політичне й культурне життя зосереджується насамперед у західному Галицько-Волинському князівстві, на землях Північно-Східної Русі, в Новгороді та Пскові (рис.). Сюди зі зруйнованих міст тікали князі, бояри, духовенство, міські жителі, у тому числі митці й книжники. Поступово відбудовується спалений ордою Київ, відроджуючись вже як центр культури української народності.

Назва Україна вперше зафіксована в Іпатіївському списку Київського літопису від 1187 р. Оповідуючи про смерть переяславського князя Володимира, літописець каже, що за ним плакали переяславці, «за ним же Україна багато потужила». Під іншою датою в літописі (1189) згадується Україна Галицька. Ця назва слов'янська за походженням, етимологія її визначена і походить від загальнослов'янського «край» (у значенні земля, країна, край, регіон, область). В українській мові слово «Україна» протягом XII-XVII ст. поступово змінювало своє значення, бо вживалося спочатку як назва краю-області, а пізніше стало назвою етнічної території українського народу. Теорія, згідно з якою первісне значення слова «країна» – «кордон, рубіж, прикордонна смуга», вважається сьогодні маловірогідною. Зазначимо, що в «Словарі української мови» Б. Грінченка немає слова «окраїна» в значенні «кордон», тобто воно не властиве українській мові. Натомість слово «край» перекладається російською мовою (серед інших значень) як «край», «область», «страна». За тлумаченням сучасних дослідників, значення «окраїна» і «країна» поєдналися й злилися в Лівобережній Україні в ті часи, коли вона увійшла до складу Російської держави.

У XIII-XIV ст., незважаючи на те, що політичної єдності на Русі вже не було, назва «Русь» зберігалась за всіма східнослов'янськими землями. І з цього часу вже починається спорадичне вживання і поступове закріплення за територіями трьох народностей, що формувалися, поряд з давнім терміном нових назв: «Україна», «Білорусія», «Росія». З XIV ст. стосовно України з'являється також назва «Мала Русь». Вона, очевидно, має церковне походження, в ній підкреслюється переважне значення «материнської» Київської митрополії перед «дочірніми» парафіями Північно-Східної Русі, (за аналогією: Мала Греція – історичний центр, Велика Греція – територія грецького розселення та колонізації). Пізніше зміст протиставлення «Велика Русь» – «Мала Русь» переосмислила офіційна російська історіографія і назву було закріплено в бюрократичному вживанні у формі «Малоросія». Поява нових назв свідчить про те, що монголо-татарська навала, зруйнувавши традиційні політичні та господарські зв'язки між давньоруськими землями, прискорила процеси етногенезу, визрівання етнічних спільнот – української, російської та білоруської народностей, які розвивалися на ґрунті стародавніх племінних відмінностей під впливом різного мовно-культурного субстрату. Поступово розгортався процес становлення власне української культури. Два етапи: XIII-XV ст., коли культура в цілому зберігала давньоруську основу в

усіх сферах, і XVI – I пол. XVII ст. – виникнення стійких етнічних ознак та їх поєднання в систему, характерну саме для українства.

Коли Київ занепав під ударами монголів, державну організацію і культурні традиції підтримувала упродовж сторіччя Галицько-Волинська держава. Галицька та Перемишльська землі з середини XIII ст. відігравали роль своєрідних резервуарів, куди під тиском кочових орд відходило слов'янське населення з південних земель, а коли тиск слабшав, поверталось у спустошені райони.

Спочатку головними осередками культурного розвитку залишалися князівські двори, монастирі, де зосереджувалися освічені люди. Згодом виникають нові культурні центри – міста Галицької землі (Галич, Холм, Перемишль, пізніше Львів) та Волинської (Володимир, Луцьк). Їх поява свідчить про процеси політичної консолідації південно-західних земель, які здобули найбільшого розвитку за часів Данила Галицького (1237-1264) (рис.). У Галичині будуються міста, створюється Галицько-Волинський літопис (кінець XIII ст.), в якому відображено події політичного та культурного життя краю від 1201 до 1292 р. У мові цієї пам'ятки багато граматичних особливостей, притаманних українській мові.

Повсюдно переписувалися й оздоблювалися книги, збережені від кочівників. До пам'яток писемності того часу належать Христіно-польський Апостол, Бучацьке, Галицьке, Холмське Євангелія. Про високу майстерність книжників свідчать мініатюри Галицького Євангелія (1283). «Книжником і філософом» називає літопис князя Володимира Васильовича, який сам переписував книги: майже 36 книг заповідав він церквам. Наприкінці XIV ст. в Україні створено відомий «Київський Псалтир», оздоблений 303 мініатюрами (рис.). При князівських дворах розвивалася ділова писемність, витворився стиль дипломатичних документів-грамот. Значного рівня сягнув живопис, до найцінніших пам'яток галицько-волинської інколи належить Волинська Богоматір (XIII ст.) (рис.).

Розвиток української культури стримувався внаслідок того, що етнічні землі нашого народу опинилися під владою різних держав. У 1387 р. Галичина, а в 1434 р. Західне Поділля були поневолені Польським королівством. З XII ст. угорські феодалі намагалися встановити свою владу над Закарпаттям, і це їм вдалося наприкінці XIII – на початку XIV ст. Потрапили під владу молдавських феодалів землі Буковини. У кінці XIV – на початку XVI ст. більшість українських земель увійшла до складу Великого князівства Литовського, яке фактично було Русько-Литовською державою, оскільки східнослов'янські землі займали приблизно 90 % її території. На північному узбережжі Чорного моря запанували татари, які згодом прийняли турецьку зверхність і здійснювали безперервні грабіжницькі напади, захоплюючи в неволю сотні тисяч українців.

Ці зміни політичної ситуації позначилися на шляхах формування і розвитку української культури. На землях, що опинилися під владою Литви, зберігалися звичаєві традиції, юридичні норми Русі, слов'янська мова, православна віра. Вони були певною мірою сприйняті литовською верхівкою

і піднесені до стану державних (зокрема ділова мова). До складу литовської шляхти увійшли давньоруські князівські роди. Але панівні кола Польщі підтримували експансію католицької церкви, проводили політику асиміляції українського населення. Перебування України під іноземною владою, загроза турецько-татарської агресії зумовили тривалу визвольну боротьбу; це в багатьох випадках позначилося на культурі й побуті українців. Пожвавленню культурного життя наприкінці XIV – на початку XV ст. сприяли контакти з південними слов'янами, зокрема болгарами.

У XIV-XV ст. на перші місця в культурному розвитку висувуються у складі Литви Київ і Луцьк, на західних землях – Львів, Кам'янець. Формуються нові риси в культовій та оборонній архітектурі, які яскраво відобразилися в замкових спорудах Волині, церквах Галичини, Закарпаття – відхід від традиційної хрестовокупольної системи. Продовжує розвиватися фресковий живопис, розквітає іконопис, визначаються головні іконописні школи – волинська, київська, львівська. Український іконопис відрізняється від російського більшою живописною розмаїтістю, запровадженням світських мотивів. Українських майстрів запрошували розписувати католицькі собори. Так, волинський художник Андрій зі своїми майстрами оздобив каплицю св. Трійці в Люблінському замку, українські митці розписували каплицю на Вавелі (Краків), костьол Віслицької колегіати.

У XIV-XV ст. міста відокремилися від села і стали самостійними. Причина – розвиток ремесел і торгівлі, поширення магдебурзького права, яке виводило міста з-під княжої або іншої влади та встановлювало систему міського самоврядування. Широке самоврядування з виборною радою і судом мали лише великі міста – Київ, Львів, Луцьк, інші міста мали обмежені права. Шляхта була зацікавлена в тому, щоб не випускати з-під своєї опіки населені пункти. До того ж у містах були загострені національно-релігійні відносини, оскільки статuti магдебурзького права надавали переваги католикам. У Львові українці (православні) були усунені від міських посад, не мали права належати до ремісничих цехів, були обмежені в правах вибору місця поселення тощо. Завдяки самоврядуванню міста розвинули промисловість і торгівлю, досягли значних успіхів на ниві літератури і мистецтва, але були спольщені. Багато представників української шляхти приймали католицизм, аби здобути рівні права з поляками. Таким чином, боротьба православного міщанства за свої інтереси набувала релігійного забарвлення.

У цій боротьбі організацією українського міщанства стали братства – громадські об'єднання, які виникли спершу як церковні православні осередки, але пізніше перейнялися й іншими справами – економічними, політичними, культурними.

2. Культурні та політичні зв'язки Галицько-Волинського князівства з іншими землями Стародавньої Русі.

Культура Галицько-Волинського князівства мала тісні взаємозв'язки з культурою інших земель Стародавньої Русі, перш за все з духовністю Києва. У значній мірі цьому сприяло приєднання Волині та Галичини до Києва в

часи Володимира і Ярослава, що стало основою тривалих культурних зв'язків. Західні землі були пов'язані з Києвом перш за все єдністю економічних відносин, а також політичними інтересами княжих династій. З Києва в Галич і Волинь потоком ішли ремісничі художні вироби, різні твори мистецтва, привозні товари зі Сходу. Галичина і Волинь були на перехресті торгових шляхів, які проходили до Польщі, Угорщини та інших країн Європи. Єднанню західних та східних земель сприяла київська митрополія, яка була центром релігійного життя всієї Русі. У тісних взаєминах з Києвом перебували єпископи Володимирський, Галицький, Холмський, Перемишльський. Деякі київські митрополити, зокрема Йоасаф, Кирило, Петро, походили із західних земель. Тісні зв'язки Західної Русі з Києвом засвідчено літописними джерелами. Так, Київський літопис подає точні відомості про події, які відбувалися у Галичині та Волині, а Галицько-Волинський літопис розповідає про політичне і культурне життя Києва.

Досить близькі взаємини з Галичем і Володимиром мали Пінська та Чернігівська землі (рис.). Пінська земля ревно оберігала свою незалежність і неодноразово користувалася допомогою волинських князів у боротьбі з литовськими загарбниками. Чернігівські князі прагнули завоювати собі Галицьке князівство і зміцнити свої позиції в західних землях. Досягти цього на деякий час їм вдавалося, коли сини Ігоря Святославича, а пізніше Михайло Всеволодович і його син Ростислав сіли на галицькому престолі. У період татаро-монгольської навали чернігівці знайшли захист у Галицько-Волинському князівстві. Князі та бояри одержували тут землі, встановлювались династичні зв'язки. За чернігівського князя Андрія Всеволодовича галицький князь Василько Романович віддав свою доньку Ольгу.

Князь Роман Мстиславич розвивав і зміцнював дружні зв'язки з Новгородом. Він за часів свого князювання у Новгороді допоміг в організації захисту новгородських земель. Новгородці відплатили прихильністю до Галича. Новгородський князь Мстислав Мстиславич, добрий воїн, але невдалий політик, здобув собі Галицьке князівство і жив у дружбі з Данилом, видавши за нього свою доньку. У той період у галицько-волинських землях оселилось багато новгородців.

Зв'язки між галицькими князями і Суздадем (рис.) характеризуються істориками як особливо дружні. Започаткував ці зв'язки Володимирко Галицький. Щоб захистити свій край від зазіхань волинських князів, агресії з боку Польщі та Угорщини, він уклав дуже важливий союз з Юрієм Суздальським. Суздальський князь домагався київського престолу, й Володимирко активно допомагав йому в цьому, розраховуючи на ослаблення Волині. Союз було закріплено шлюбом Володимиркового сина Ярослава з донькою Юрія Ольгою. Таку ж політику продовжував Володимир Ярославич, який підтримував дуже близькі взаємини зі Всеволодом Юрійовичем. Коли Володимира було вигнано з Галича, то суздальський князь допоміг йому повернути Галичину. Володимир, сівши на Галицькому престолі, піддався під протекцію суздальського князя. Всеволод послав послів до Польщі,

Угорщини, вимагаючи не завойовувати Галичини. Літопис повідомляє, що Володимир Ярославич десять років спокійно «просидів» у Галичі і був вірним союзником Всеволода в українській землі.

У часи об'єднаного Галицько-Волинського князівства дружні зв'язки з Суздалем продовжувались і зміцнювались. Основну роль у цьому відіграла діяльність синів Романа – Василька і Данила. Літопис повідомляє, що Василько в 1229 р. їздив у Суздаль і там вів якісь політичні переговори. У цій подорожі його супроводжував політичний радник, Романовичів боярин Мирослав. У цей час, як припускають деякі історики, Василько домовився про свій шлюб з донькою суздальського князя Юрія. Пізніше онук Данила галицького Юрій Львович одружився з донькою суздальського князя Ярослава Всеволодовича. Зміцнення дружніх стосунків Галицько-Волинського князівства з суздальським та іншими землями Північної Русі були зумовлені також потребою утворення союзу в боротьбі проти німецьких рицарських орденів.

Дослідники відзначають, що багато спільних рис мають архітектура Галича й Суздаля, а також їхнє образотворче мистецтво. Взаємовпливи в галузі мистецтва можна пояснити широким обміном творчою діяльністю художників обох князівств, який існував у ті часи.

Галицько-Волинське князівство мало тісні культурні взаємозв'язки з країнами Західної Європи, що виявлялися в активній торгівлі, дипломатичних стосунках, різних політичних переговорах та взаємних візитах. Західні князі неодноразово відвідували Володимир, Холм, Галич, а галицькі та волинські князі, у свою чергу, не раз бували в столицях західних держав. Літопис розповідає про візит Данила до угорського князівства. *Данило «їхав поруч з королем за звичаєм руським: кінь під ним був напрочуд гарний, сідло з паленого золота, стріли і шабля прикрашені золотом та іншими оздобами, аж дивно було, кожух із оловира (пурпуровий одяг) грецького, обшитий золотим плоским мереживом, і чоботи з зеленого сав'яну».* Воїни, які супроводили князя теж були пишно одягнуті: *«Від полків його йшла велика світлість, від блискучої зброї».* Дружина князя справила велике враження на місцевих людей, а король Бела в захопленні казав: *«Мени варта мені й тисяча срібла, ніж те, що ти приїхав руським звичаєм своїх батьків».*

Між державами відбувався обмін мистецькими цінностями. Для церкви Богородиці в Холмі Данило привіз із угорської землі «чашу з багряного мармуру, вирізьблену чудовим мистецтвом...». Мстислав Данилович подарував Конраду Мазовецькому дорогий одяг та гарних коней з майстерно виготовленою зброєю.

Події культурного і політичного життя у Галицько-Волинському князівстві знаходили широкий відгук у хроніках західних держав. У той же час в Галицько-Волинському літописі розповідається про події в країнах Західної Європи. Взаємовпливи культур формували атмосферу міжнародної довіри та мирних взаємовідносин у жорстоку феодальну епоху воєн і розбою.

На заході Галицько-Волинська Русь була форпостом східнослов'янської духовності. Різні сфери її культури, зокрема такі як освіта, мистецтво, філософія, література, розвивалися під впливом західної та східної культур. Через такі культурні центри, як Володимир, Холм, Галич і Львів, культурні впливи давньоруських земель надходили до східних слов'ян в Угорщину і держави Центральної Європи. У той же час Галицько-Волинські землі зазнавали істотних культурних впливів своїх західних сусідів; засвоєні духовні і матеріальні цінності передавались іншим землям Стародавньої Русі.

Князівські міжусобиці та напади різних завойовників впливали на культуру Галицько-Волинського князівства, але не змогли призупинити розвитку культурного процесу. Ґрунтуючись на принципах єдності культури старокиївської держави, культура західного князівства продовжувала розвиватись в умовах феодальної роздрібненості, втілюючи ідею єдності давньоукраїнських земель. За своїм ідейним змістом та художніми якостями ця культура була на рівні культур середньовічної Європи, а в окремих випадках перевищувала їх. Цим самим вона сприяла закріпленню історичних традицій Київської Русі, примножувала багатющу скарбницю традицій української культури.

3. Специфіка соціально-політичної і культурної ситуації у литовсько-польську добу.

Роз'єднаність українських земель, відсутність єдиного політичного центру, спустошливі турецько-татарські набіги, іноземний гніт спричинили складні процеси в розвитку української культури XIV-XVI ст. З 60-х років XIV ст. значна частина українських земель перебувала під владою Литви. Перші роки під владою Литви практично не внесли кардинальних змін у суспільний устрій українських земель, вони існували як окремі князівства. Але з часом політичні обставини склалися не на користь України: почав зростати авторитет Московського князівства, особливо після перемоги над татаро-монголами на Куликовому полі у 1380 році; виникла небезпека з боку німецьких рицарів, яка викликала занепокоєння литовського князя Ягайла. Наслідком політичних побоювань Литви став договір з Польщею 1385 р. За умовами договору литовський король Ягайло мав одружитися з польською королевою Ядвігою; він зобов'язувався прийняти католицизм і зробити його державною релігією Литви; приєднати до Польщі литовські та українські землі. Так звана Кревська унія відкривала шлях до колонізації українських земель та експансії католицизму.

Вже в 1387 р. Галичина повністю перейшла під владу Польщі. Польські магнати посідали вищі посади, захопили великі земельні володіння. Дрібна шляхта одержувала землі за умови постійного проживання в Галичині. Хоча міста дістали Магдебурзьке право, але користуватись ним могли лише католики. Процес колонізації поступово поглиблювався. В 1434 р. в Галичині було введено польське врядування та суди.

Скасувати повністю незалежність Литовського князівства Польщі не вдалося. Опір цьому чинили литовські феодала й намісники, які керували

Київським та Подільським князівствами. Остаточне поневолення українського народу сталося з підписанням Люблінської унії 1569 р. За умовами унії Литва об'єднувалася з Польщею в єдину державу – Річ Посполиту. Унія знищила рештки традицій державного самоврядування. Адміністративний поділ українських земель тоді складався з семи воєводств: Руське (Галицьке), Белзьке, Волинське, Подільське, Брацлавське, Київське, Чернігівське (рис.). Поза межами Польщі залишилася закарпатська Україна в складі Угорщини, Північна Буковина – під владою Молдовії.

Частина української шляхти почала переймати польські звичаї, побут, мову і навіть католицьке віросповідання. Довгий час православна церква залишалася для українського населення єдиним осередком національної самобутності, духовності й культури. Великою шаную вона користувалась і в литовських князів, які до 1385 року були православними.

В українських землях поступово поширювався католицизм. У 1375 р. в Галичині засновано латинське архієпископство, котре незабаром було перетворено на латинську митрополію. До її складу ввійшли єпископства в Перемишлі, Холмі, Володимирі. Однак довгий час католицька церква існувала тут лише номінально, бо не було парафіян. Самі єпископи часто мешкали за межами своєї єпархії.

Проте католицька церква провадила активну місіонерську діяльність через різні ордени. Першим з'явився домініканський орден у XIII ст. Потім було збудовано значну кількість монастирів: у Луцьку, Барі, Бродях, Бучачі, Вінниці, Києві, Коломиї, Костянтинові, Овручі, Львові, Снятині, Ярославлі. У XIV ст. був заснований орден францисканців. У 1345 р. католики вже мали окремий вікаріат, до якого належали чернечі обителі у Львові, Снятині, Городку, Коломиї, Галичі. З XV ст. з'явився орден бернардинів, який спочатку діяв у Галичині, а пізніше й на Волині. Всі ці ордени сприяли поширенню католицизму серед українців і їх колонізації.

Складність церковного життя в Україні литовсько-польської доби пов'язана і з тим, що православна церква не мала державної підтримки, переживала глибоку кризу, значно поступалася католицькій освіченістю. Однак не лише православна, а й католицька церква в Україні не здобула авторитету і почала занепадати. Розкішне життя кардиналів та католицьких єпископів, продаж церковних кафедр та індульгенцій, негідна поведінка окремих римських пап підривали велич та могутність католицької церкви. Реакцією став реформаційний рух у країнах Західної Європи, в тому числі й у польсько-литовській феодальній державі.

Першими на терени України проникають ідеї гуситства, чому сприяли інтенсивні зв'язки з Чехією: українці навчались у Празькому університеті, були учнями Яна Гуса. Для України в гуситському русі важливі не лише релігійні, але й національні мотиви. На початку XV ст. починається національне пробудження, виникає протест українців проти колонізації, а гусити висували ідеї національної незалежності. Наслідком стало пробудження інтересу до рідної мови, поява перекладів Священного Писання українською.

Впливи Реформації стають найбільш відчутними в 50-х роках XVI ст. У Галичині, на Волині, Вінниччині, Брацлавщині, Київщині, Житомирщині утворюються громади кальвіністів, антитринітаріїв, соціан та ін.

На зміну Реформації в Західній Європі прийшла контрреформація – реакція католицької церкви. Не оминув цей процес і Україну. У 1568 р. в українських землях розпочав діяльність орден єзуїтів. Орден було засновано в Парижі у 1534 р. і затверджено папою Павлом під назвою «Товариство Ісуса». Орден єзуїтів через місіонерську та педагогічну діяльність наполегливо продовжував справу полонізації та окатоличення українського населення. Ним було засновано ряд шкіл: у Перемишлі, Фастові, Острозі, Львові, Вінниці. В Україні тоді діяли 23 єзуїтські колегії. У школах, крім освітянської справи, увага акцентувалась на пропаганді католицького віровчення.

Соціально-економічні умови, історичні обставини спричинили до підписання Берестейської церковної унії в жовтні 1596 р. Не останню роль в її підписанні відіграла частина православних ієрархів, яка ще в 1590 р. вступила у таємні переговори з польським королем Сигізмундом III і висловила бажання приєднатись до католицької церкви. А в 1595 р. прихильники унії (за підтримки королівського уряду) направили своїх посланців – єпископа Луцького Кирила Терлецького та єпископа Володимирського Іпатія Потія в Рим, де вони у присутності папи Климента VIII прийняли його зверхність від імені всього православного народу. З цього часу католицизм став активно поширюватись на теренах України.

Складна соціально-політична ситуація, що склалася в польсько-литовську добу в Україні, істотно позначилася на розвитку української культури. Загалом ці обставини не припинили культурного процесу в українських землях, лише надали йому специфічних особливостей. По-перше, українські землі відновили економічні й культурні зв'язки з західними державами, які були зруйновані в період татаро-монгольської навали. По-друге, українська культура зазнала істотного впливу ідей європейського Відродження, зокрема поширення гуманізму. По-третє, культурний процес в українських землях тривав в умовах гострої релігійно-політичної боротьби між сходом і заходом за сфери впливу. Вказані особливості притаманні усім сферам української культури періоду феодальної роздрібненості, але найрельєфніше вони виявляються у сфері освіти й книгодрукування.

Лекція 4. Українська культура часів козацько-гетьманської держави (середина XVI – кінець XVIII ст.).

1. Культурний феномен українського козацтва (культурний зміст проекту формування «козацької нації»).

2. Реформування церкви та освіти. Розвиток науки.

3. Становлення і розвиток українського бароко в літературі (у тому числі козацькі літописи), театрі, музиці.

4. Статус української культури у період панування Російської імперії.

1. Культурний феномен українського козацтва (культурний зміст проекту формування «козацької нації»).

На початок XVII ст. козацтво виступає вже добре організованою національно-політичною силою, з якою мусив рахуватися світ. Історики порівнюють Запорізьку Січ (ЗС) з лицарським чернечим орденом. Добровільне позбавлення себе затишку і природних домашніх радощів, готовність служити високій ідеї, громаді, ставати на захист слабкого і гнаного. **В українській ментальності поняття «козак» стало згодом мірилом вартості людини.** Адже, за давньою традицією, той, кого називають козаком, – не обов'язково військова людина. Це передусім «справжній чоловік» – мужній, з високим почуттям власної гідності, розумний.

ЗС називали республікою (щоправда з авторитарною владою). Чужоземці того часу писали про неї як про «державу в державі».

На традиційну ментальність українства, що формувалася в умовах усталених зв'язків та громадських об'єднань, значний вплив мала етнокультурна система козацтва, пік якого припав саме на XVII-XVIII ст. **Козацька культурна система містила інші цінності – цінності волі, дороги, боротьби,** становлячи опозицію традиційній хліборобській культурі, **сформованій на пріоритетах жіночого начала.** За всіма ознаками українське козацтво являло собою лицарство, проте його ментальність значно відрізнялася від західноєвропейського лицарства, замішаного на ідеї романтизування стосунків між чоловіком і жінкою.

Для українського лицарства ця ідея була абсолютно неприйнятною, бо козаки **вельми зневажливо ставилися до жінок.** Хоча авторитет жінки значно зростав саме у козацьку добу. **Козацький тип характеру і козацький тип культури, сформовані на лицарстві, стверджували мужню особистість та ідею волі.**

Саме через суворість способу життя великого значення надавалось козаками військовим **обрядам ініціації** (випробуванню новоприбулих та їх підготовці до вступу у козацтво). Обряди ініціації за своїм змістом нагадували давньослов'янські «вовчі союзи»: юнаки, проходячи ритуал «переродження», ставали «вовками» – молодими воїнами, зобов'язаними певний час жити у лісі, окремо від людей, «вовчим життям». **Курс навчання військовій справі тривав сім років.**

Усі питання тут розв'язувалися відкрито, без формального голосування – покликами. Рада обирала гетьмана і військову старшину – **осавулів, суддів, обозного та писаря.** Вони були відповідальними перед військом, і якщо мали якусь провину, Рада звільняла їх з цих посад, а часом і карала смертю. **«Там, де троє козаків, двоє судять третього» – такий лейтмотив звичаєвого запорізького права, писав І.П. Крип'якевич.**

Проте незважаючи на певні моменти єдності, було чимало такого, що відрізняло «стару» й «нову» українські нації.

Відмінності	«Стара» нація	«Нова» (козацька) нація
Соціальна структуризація	Чітко структурована: родова аристократія (князів), шляхта, духовенство, селянство, міщанство (досить слабе).	Виступаючи спочатку як суспільний стан, соціально була менш структурована й, відповідно, більш «демократична».
Психологічний аспект	Традиціоналісти, маломобільні люди, міцно «прив'язані» до своєї території. Їм були ближчі цінності «осілого» Заходу	енергійність, «неспокійність», відносно легка зміна території (зближення із кочівниками Сходу)
Культурні (й, відповідно, ідеологічні) орієнтації	Орієнтація на Захід	«Антизахідники». Чимало східних (тюркських), елементів. Рішуче протистояння католицькій церкві, відмова йти з нею на компроміс (унію). Захист православної церкви.

2. Реформування церкви та освіти. Розвиток науки.

Дискусії, що їх вели ранні полемісти, спалахнули в умовах нової суспільно-політичної ситуації з новою пристрасстю і з не меншим розмахом.

Першою вдалася до змін уніатська церква, яка ще наприкінці 10-х років XVII ст. провела реформу чернецтва: вводилося, зокрема, єдине послушництво й однорідність чернечого статуту. Обов'язковою ставала філософська і богословська освіта ченців – новачків (новіціїв), бо **Василіанський орден** (в який об'єдналося оновлене уніатське чернецтво) націлював – подібно до ордену єзуїтів – не на аскетичне самозаглиблення, а на активну освітньо-місіонерську роботу.

Українське православ'я запровадило обов'язкові літургійні правила і, подібно до польської, чеської та інших церков, **націоналізувалося:** вшанування власних святих, піднесення культу регіональних реліквій та ікон, використання місцевого християнського фольклору.

Піднесенню православної церкви сприяла широка підтримка її з боку суспільства, народу, а також особистість київського митрополита Петра Могили, людини, що перш за все заходила реставрувати – переважно за власний кошт – культурні та духовні пам'ятки Києва (**Софійський собор і монастир, Десятинну церкву, храм Спаса на Берестові, Михайлівську церкву у Видубицькому монастирі**).

Оновлення торкнулося й освітянської справи, й воно теж супроводжувалося гострими суперечками. В Україні було традиційно багато письменних людей. За свідченнями чужоземних мандрівників, усі діти, навіть сироти навчалися грамоті. Для них існували школи грамоти при церквах. Початків грамоти навчали і мандрівні дяки. Братські школи (а у І

третині XVII ст., крім вже існуючих виникли **Львівська, Київська, Луцька, Вінницька, Немирівська й ін.)** продовжували навчати основ православ'я, грецької, арифметики, астрономії, музичної грамоти. Тут навчали рідною мовою. **Однак єдиної концепції навчання не було. Бо у колегіумах,** яких було теж чимало на початок XVII ст., викладали вже за загальноєвропейськими методиками гуманітарної освіти. Пожвавлення дискусії про освіту припадає **на літо 1631 р., коли Петро Могила,** тоді ще Києво-Печерський архімандрит, відкрив власне училище при Лаврському монастирі, зорієнтоване навчальною програмою і організацією (зокрема, безкоштовним навчанням) на єзуїтський колегіум, а через рік, об'єднавши його з братським училищем, створив відому **Києво-Могилянську колегію.**

Мовна ситуація, що склалася в ці часи в Україні – устанавлюється тримовність: слов'янська (тобто церковнослов'янська, розбавлена українізмами), польська та латина. **Власна ж мова ставала лише розмовною, вважалась «простою».**

Першою дала зразок поєднання вітчизняних освітніх канонів із західною школою Острозька колегія, де в навчальний процес було впроваджено сім вільних мистецтв – граматику, поетику, музику, риторіку, арифметику, геометрію, астрономію, а також викладання грецької та церковнослов'янської мови, латини, елементів філософії та теології. Слідом пішла Львівська братська школа.

На **Правобережній Україні** та на західноукраїнських землях, що, залишилися під владою Польщі **занепадали братські школи.** Після шкільної реформи у 1776-1783 рр. на західноукраїнських землях організовано початкові (тривіальні) та неповні середні (головні) школи, де, як правило, навчали німецькою мовою.

Та впродовж свого існування освітні заклади, як і монастирі, сприяють **книговидавничій справі.** У XVII ст. діяли друкарні, які належали братствам, монастирям, магнатам, заможним особам з духовництва і козацької старшини. Це **Острозька, Дерманська, Стрятинська** друкарні, друкарня в Крилосі.

3. Становлення і розвиток українського бароко в літературі (у тому числі козацькі літописи), театрі, музиці.

Бароко – важливий етап всієї загальнолюдської культури XVI-XVII ст. Це перехід від епохи Відродження до нової якості світосприймання, мислення, творчості.

В історії західноєвропейської культури бароко прийшло на **зміну Відродженню,** заперечуючи певною мірою його духовні відкриття. Світовідчуття і світорозуміння, що живило барокову культуру, стало своєрідною реакцією на ренесансне світобачення, що ґрунтувалося на **безмежній вірі у розумність і логічність світу,** його гармонійність, в те, що людина є мірою всіх речей.

Дійсність викликає у майстрів бароко як захоплення, так і велику печаль. **Звідси характерні риси барокового світовідчуття: неспокій,**

поривання, почуття потужності і ніби недовершеності, намагання поєднати протилежності, навіть суперечності.

У Західній Європі це – дворянський стиль і переважно світське мистецтво. У живопису віддається перевага мальовничості, світлотіньовим контрастам, за допомогою яких і ліпиться форма. Бароко порушує принципи розподілу простору на плани, принцип прямої лінійної перспективи – для посилення глибинності, ілюзії безмежності.

Серед країн православно-слов'янського регіону мистецтво бароко набуло найвищого розквіту саме в Україні. На відміну від західноєвропейського і російського, українське бароко – не аристократичний стиль.

Деякі рукописи чи листи того часу містять багато оповідей про містичні явища. Звідси бере свій початок прагнення емблематичного осягнення світу – всього видимого і невидимого в ньому. *Емблематичною ставала мова архітектури (Брама Заборовського), живопису (композиція «Христос-Пелікан»), віршовані підписи під гербами й епітафії на зворотному боці домовинних портретів.*

Оригінальні асоціативні образи знаходимо в українському фольклорі. Наприклад, в ілюстраціях до календаря на 1727 рік весна, літо, осінь і зима подані в образах дівчат і молодиць в українському святочному вбранні.

В українській поезії, наприклад, так звані курйозні вірші об'єднали різноманітні словесні емблеми – від **гербових клейнодів і акровіршів** до графічних комбінацій слів та окремих літер. Іноді символам надавали забобонного значення, доводили, що це «знак» долі, перст вказуючий. *Архієпископ Баранович іноді зображав хрести різними сполученнями слів. І. Галятовський у книзі «Душі людей померлих» (1667) доходить висновку, що кожна з латинських літер, що складають ім'я Ісус Христос, символізує голгофську жертву Ісуса: літера І – хрест, Х – 30 срібників, Й – кліщі тощо.*

Символіка чисел, а також геометричних фігур відбилася і на принципах композиції деяких творів українського живопису, графіки, різьби, архітектури. Типовою схемою їх побудови був **рівнобедрений трикутник.**

Українське бароко привнесло нові виміри і нові значення в українську геральдику. У символіці українських гербів немає химерних зображень східного походження (чим захоплювалася європейська знать) – драконів, літаючих чудовиськ тощо. Емблемотворчість і герботворчість українського бароко ґрунтувалися на пошукові **предметів-асоціацій** в народному побуті, у природі, оточуючому середовищі або утворенні так званих складних гербів внаслідок шлюбів або корпоративних об'єднань. Часто при творенні гербів для полкових міст і впливових козацьких родин символічного значення набували речі, які доти символами не вважалися (*наприклад, сумки для герба міста Сум*).

Естетичні особливості українського бароко: багатобарвність, контрастність, мальовничість, посилена декоративність, динамізм, численна кількість всіляких іносказань і головне – небачена вигадливість форми.

Національний варіант бароко в Україні прямо називають «козацьким».

Підстави: 1) саме козацтво того часу було носієм нового художнього смаку; 2) воно виступало в ролі основного і багатого замовника; 3) козацтво мало власне творче середовище; 4) виступало творцем художніх цінностей. Серед них маємо: **козацькі думи, пісні, поеми, козацький танок, портрет, ікони, козацькі собори.**

Архітектура: хрещаті дерев'яні храми – типове явище в народному будівництві. Цей тип споруд був настільки вдосконалений, що кожна з таких церков являє собою справжню перлину архітектури в розумінні як гармонійної й логічної композиції, так і окремих форм та деталей. До **трибаних церков** із тридольним заложенням належать Покровський собор у Харкові (1680), дві церкви Києво-Печерської лаври, собор у Ромнах та Сумах.

Досконаліших мистецьких форм досягли **п'ятибанні храми**: церква Адама Кисіля в Нискиничаях на Волині (1653) та перебудова Спаса на Берестові в Києві за часів П. Могили (1638-1643). Розвинені барокові форми втілились у спорудах Києво-Печерської лаври -церквах Усіх Святих (1696-1698) та Хрестовоздвиженської, соборі Св. Георгія Видубицького монастиря (1672-1674), Преображенської церкви в Прилуках (1716), соборі в Ніжині.

Особливістю козацьких соборів була відсутність чітко виражених фасадів: вони однакові з чотирьох боків, повернуті водночас до всіх частин світу, до всіх присутніх на площі. **Козацькі собори стали втіленням народної мрії про небо на землі.**

В Україні наприкінці XVII ст. організовуються місцеві й регіональні школи дерев'яного та мурованого зодчества: **волинська, подільська, галицька, гуцульська, бойківська, буковинська, надніпрянська, слобожанська, чернігівська, полтавська** тощо. З дерев'яної архітектури найвідоміші **Миколаївський собор Медведівського монастиря**, що мав 40-метрову висоту та найвища дерев'яна споруда в Україні – 65-метрова запорізька дерев'яна церква у Новоселищі, збудована 1773 р. Я. Погребняком. Найбільшого розквіту українське бароко набуло за часів гетьмана Івана Степановича Мазепи. Саме тоді в архітектурі сформувалося **мазепинське бароко** – новий тип церкви, архітектура якої виражає ідею української державності. Притаманні йому риси: монументальність, велич і сила. Фронтони, колони, пілястри та інші елементи європейської архітектури якщо не протиставляють його традиціям дерев'яної народної архітектури, то все ж таки віддаляють від них на певну відстань. Це вже не народно-козачий, а **гетьманський храм**, просякнутий пафосом утвердження нової державності, духом сильної авторитарної влади.

Заходами І. Мазепи було закінчено спорудження Спаської церкви Мгарського монастиря біля Лубен на Полтавщині та п'ятибанної церкви Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі – справжньої перлини серед усіх п'ятибаних церков українського бароко.

Літописи: 1623-1627 р. – Густинський (Густинський монастир на Чернігівщині). Вважають, що душею цієї праці був Захарія Копистенський,

згодом архімандрит Києво-Печерської лаври. Хронологію подій у ньому доведено до 1597 р.

Козацькі літописи – I – Самовидця, названий так Пантелеймоном Кулішем. Події літопису охоплюють другу половину XVII століття: від початку війни проти шляхетської Польщі до подій 1702 року. У ньому згадуються усі визначні козацькі поводири, починаючи від Богдана Хмельницького й закінчуючи Іваном Мазепою, полковники, генеральні писарі, обозні, сотники, польські шляхтичі, російські вельможі.

II – Гадяцького сотника Григорія Граб'янки. Свою оповідь автор веде у формі окремих тематичних «Сказаній», які охоплюють всі найголовніші битви визвольної боротьби. Йому цікаві не лише події, а й мотиви, якими керувався, зокрема, Хмельницький, ідучи на Переяславську раду. Літописець передає і народні настрої, і легенди того часу, переказує події, що відбувалися на Україні після смерті Богдана.

III – паралельно з Граб'янкою, починаючи з 1690 року, пише літопис Самійло Величко – на чотири томи (надруковані лише 1848 року). Цей літопис – художня хроніка (історичні події поєднані з ліричними відступами, авторськими міркуваннями, уривками з художніх творів, переказами та легендами, прислів'ями та приказками).

Українське козацтво сходило з історичної сцени в стані глибокого розчарування. Це передає поезія, живопис XVIII ст.

Багато писалося в ці часи **мемуарно-історичних творів**. Крім згадуваних вже літописів Самовидця, Г. Граб'янки і С. Величка в кінці XVIII ст. з'являється анонімна **«Історія русів»**. Видатною пам'яткою паломницької прози стали **«Странствованія»** В. Григоровича-Барського.

Однак козацька визвольна боротьба, а пізніше Коліївщина породили особливий пласт національної літератури, сповненої глибоких патріотичних почуттів, експресії, патетики. **Думи, пісні, плачі, панегірики, діалоги, різні драматичні форми були присвячені козацьким діянням:** «Хроніка польська, литовська, жмудська та всієї Русі» М. Стрийковського, поема «Про Острозьку війну під П'яткою» С. Пекаліда, «Україна, татарами терзана» М. Павковського.

Найбільшого розвитку сягнула **барокова поезія**: жанрова і змістова розмаїтість; вірші полемічні, панегіричні, епіграматичні, морально-дидактичні, релігійно-філософські, сатирично-гумористичні, громадсько-політичні, ліричні.

Найбільш гіперболізованим літературним жанром був **панегірик** (Стефан Яворський, Іван Максимович, Пилип Орлик, Іван Орловський і Феофан Прокопович). Вчена українська поезія XVII ст. була розрахована на елітну частину суспільства, однією із специфічних особливостей якої було тоді не так багатство, як висока освіченість. Вміння читати **вірші-лабіринти** або розгадувати всілякі **поетичні ребуси** не було дурницею. Воно прищеплювало сучасникам смак до високої поетичної умовності, що є важливою рисою художньої культури. Заслуга українського бароко в тому, що воно надало традиційній любові до красивої форми артистичного блиску.

Барокова загадковість переходить у світ тривожних роздумів про сенс буття і про вічні загадки природи, що можна вважати «передвітоками» романтизму.

Водночас був у поезії і стихійний потяг до наївного побутового реалізму. Реалістичні тенденції виявилися у поезії демократично настроєного шляхтича Данила Братковського, мандрівного дяка Петра Гученського-Поповича і поета-ченця Климентія Зіновієва.

На початку XVII ст. зароджується українська драматургія. Вона пов'язана з єзуїтськими шкільними театрами, де ставилися драми польською мовою. Декламації і діалоги, писані українською мовою, призначалися для братських шкіл. Розквіт шкільної драми припадає на 70-ті роки XVII – I пол. XVIII ст.: М. Довгалевський, Г. Кониський, М. Козачинський та ін. Українською книжною мовою ставилися і багатоактні драми різдвяного та великоднього циклів типу **містерій, міраклів і мораліте**, а також драми на історичні теми, інтермедії. *Найбільш відомими виставами були драми «Олексій, чоловік Божий» невідомого автора, трагедокомедія «Владимир» Ф. Прокоповича (присвячена І. Мазені).*

Побутувала в цей час в Україні народна драма («Цар Ірод», «Коза», «Маланка», «Трон» тощо). Найоригінальнішим був народний ляльковий театр – **вертеп**. З 50-х років XVIII ст. на Україні з'являються театральні колективи професійного характеру: у Глухові діяв придворний театр гетьмана Кирила Розумовського, в якому ставилися комедії та комічні опери російською, італійською та французькою мовами. З цього ж приблизно часу в Україні з'являється російський і польський класицистичний театр.

Провідним жанром у музиці стає хоровий, так званий **партесний** (хоральний) концерт. Поштовхом до вироблення багатоголосової композиції в Україні стали західноєвропейські моделі. Значну роль у розвитку партесного співу відіграли школи при братствах. Партесний спів під назвою «кїївський» поширився в Москві та інших містах Росії. Теоретичні основи його узагальнив композитор М. Ділецький («Грамматика музикальна»).

Оскільки в українських землях не було ґрунту для сприйняття ранніх форм західноєвропейської опери, різновидів інструментального ансамблю та світської пісні, українське професійне мистецтво розвивало традиції церковного мелодичного співу та хорової музики без супроводу інструментів – **а капела**.

Барокова церковна музика: А. Ведель, М. Березовський, Д. Бортнянський. З їх іменами пов'язаний розвиток симфонічної музики – концертів, кантат, ораторій. Відомим закладом музичної освіти була Глухівська співацька школа, заснована 14 вересня 1738 р.

Загалом бароко – це стиль архітектурних ансамблів. Достоїнства його у Придніпров'ї та східних областях України найбільше виявили себе саме в унікальних архітектурно-ландшафтних композиціях. Провідна ідея належить собору, а всі інші споруди поєднані масштабом, ритмом пластичних чергувань.

Стиль бароко в українському малярстві позначений національною індивідуальністю. Тематично живопис залишався релігійним, однак основним змістом його стають гуманістичні ідеї, активніше розвиваються форми монументального настінного розпису, станкового іконопису, портрета.

Найяскравіше український портретний живопис виявився в такому жанрі як **парсуна** (жанр портретного живопису кінця XVI – XVII ст., що використовував прийоми іконопису). Його українською особливістю було те, що він зберіг тісний зв'язок з іконописом. Дуже популярним були тоді портрети Б. Хмельницького і козацької старшини, а в Західній Україні – львівських братчиків з різними атрибутами. До найвідоміших належать портрети П. Могили, М. Маклашевського, полковника І. Сулими і його дружини, генерального обозного І. Родзянка та ін.

У XVII ст. в Україні зароджується пейзажний та побутовий живопис, що був майже до кінця XVIII ст. лише додатком до ікони, портрета або історичного живопису, по суті існуючи в нерозвинутих формах.

У художній школі Київської академії працювали художники І. Щирський, Д. Галятовський, Г. Левицький, Л. Тарасевич, І. Мигура та ін. Школа Г. Левицького справила великий вплив на граверне мистецтво України II пол. XVIII ст. Основоположником української школи граверства був рисувальник, гравер і педагог Олександр Тарасевич (1640-1727), який, здобувши початкову освіту в Україні, удосконалював майстерність в Аугсбурзі (Баварія) в майстерні граверів Кіліанів. На межі XVII-XVIII ст. найбільшого розквіту досягла **гравюра** (вид графіки, в якому зображення є друкованим відбитком малюнка).

4. Статус української культури у період панування Російської імперії.

На початок II пол. XVIII ст. тільки в 7 полках з десяти тут існувало 866 початкових шкіл з 3-річним навчанням, де викладали основи читання та письма. Знаменною подією для цих шкіл стало видання українських підручників – «Граматки» П. Куліша, «Української абетки» М. Гатцука, «Домашньої науки» К. Шейковського, «Букваря южнорусского» Т. Шевченка.

На початку XIX ст., крім російських початкових шкіл продовжували існувати «**дяківські**» **школи**, що утримувались на кошти батьків, але кількість їх порівняно з II пол. XVIII ст. значно зменшилась. Осередками середньої освіти **стали колегіуми**, що діяли в Чернігові, Переяславі та Харкові. До відкриття Харківського університету головним центром освіти в Слобідській Україні був Харківський колегіум, організований за зразком Київської академії. Більшість професорів колегіуму були вихованцями Києво-Могилянської академії. Деякий час тут викладав відомий український філософ Г. Сковорода.

Проте з II пол. XVIII ст. українська культура почала поступово занепадати. Царський уряд, ліквідувавши політичну автономію України, поставив собі за мету повністю нівелювати й Український народ, влити його

у великоруську націю. Українська мова оголошувалась «малоросійським наречієм». З 1721 р. набуло чинності Царське розпорядження про заборону друкованого слова в Україні.

Впродовж II пол. XVIII ст. українське шляхетство при кожній нагоді ставило питання про заснування університету «по примеру находящихся в иностранных государствах». Однак усі освітні проекти, так і залишилися на папері.

Тільки в 1805 р. було відкрито університет у Харкові – засновано не за ініціативою і підтримкою царського уряду, а за бажанням місцевого населення і на його пожертвування.

6 жовтня 1833 р. Микола I підписав указ про утворення Київського університету: (російський уряд з метою послаблення польського впливу на Правобережній Україні впровадив на повну силу політику русифікації). Саме в 1831 р. Микола I запропонував реорганізувати освіту на українських землях із переведенням усього навчання на російську мову. Університет спочатку мав два факультети: філософський та юридичний. У 1841 р. відкрито медичний факультет, а в 1850 р. філософський факультет поділено на два: історико-філологічний та фізико-математичний. Першим ректором був М. Максимович, відомий енциклопедист, друг Гоголя та Шевченка, дослідник історії й археології України. **Третім університетом в Україні був Новоросійський (в Одесі), заснований в 1865 р.**

Львівський університет, заснований в 1661 р. з латинською мовою викладання, 1805 р. був перетворений на ліцей, а в 1817 р. — знову на університет.

Вихованець, а потім і професор Харківського університету **Ізмаїл Срезневський** (1812–1880) із захопленням працював над дослідженням української народної творчості і побутової старовини, наслідком якого було видання української народної поезії «Запорожская Старина» (1833-1838) в 6 книгах.

Значний внесок у розвиток загального мовознавства, теорії словесності, фольклору, етнографії, досліджень про походження мови зробив випускник і професор університету **Олександр Потебня** (1835-1891).

Із заснуванням Київського університету інтелектуальний центр України перемістився із Харкова до Києва. У I пол. XIX ст. тут працювали вихованці Харківського університету **М. Дяченко і О. Дяченко**, які розробляли питання диференційованого та інтегрального обчислення. Помітний слід у розвитку проблем механіки та гідравліки залишив **І. Рахманінов**. Значні зрушення у розвитку фізичних досліджень пов'язані з іменами вчених **Є. Кнорра і М. Талізїна**. Під керівництвом Кнорра було засновано метеорологічну обсерваторію. Розвиток хімічної науки в університеті пов'язаний з діяльністю **Г. Фонберга**, який створив хімічну лабораторію. Перші вчені-медики університету були учнями і послідовниками **М. Пирогова**. Особлива заслуга в розвитку його наукових ідей належить.

В 1835 р. при Київському навчальному окрузі засновано Тимчасовий комітет для дослідження старовини, а в 1843 р. замість нього відкрито Тимчасову комісію для розбору давніх актів. Вона підготувала і видала значну кількість історичних матеріалів у фундаментальному виданні – **«Архив Юго-Западной России»**. Було видано також ряд літописів та збірників документів.

Театр. На переломі XVIII і XIX ст. почалося становлення українського світського театру, який пройшов кілька різних фаз і на кінець XIX ст. став справжнім професійним театром.

Серед кріпацьких театрів на Україні відомими були театри поміщика **Трощинського в с. Кибинці** (керували ним Василь Гоголь та В. Капніст) і Кобиляцького маршала Гавриленка у селі Озерках, де виступав навіть Михайло Щепкін.

Справжнім зачатком професійного міського театру у той час стали аматорські вистави, з яких спочатку виник харківський, а згодом полтавський театри. **У 1789 р. був збудований перший постійний театр у Харкові**, а в **1803 р. – у Києві та Одесі**, згодом у **Полтаві, Бердичеві** та в ін.

Започаткував нову українську драматургію **І. Котляревський** («Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник»). Вони були поставлені Котляревським у Полтавському театрі в 1819 р. З українських п'єс I пол. XIX ст. найкращими були і «Сватання на Гончарівці»

Г. Квітки-Основ'яненка і «Назар Стодоля» Т. Шевченка.

Одночасно з розвитком української драматургії та формуванням театру постають кадри українських акторів. Найкращими з них були **Михайло Щепкін (1788-1863)** і **Карпо Соленик (1811-1851)**. Від **М. Щепкіна і К. Соленика** починається в історії українського сценічного мистецтва реальне відтворення образу української людини, зокрема селянина.

Архітектура. Замість вільної мистецької творчості з'являються нові будівлі, побудовані за російськими проектами, які не відповідали мистецьким стилям України. В **1801 р.** російський Синод видає **заборону будувати будь-які церкви українського типу**. Останньою монументальною спорудою українського типу була Троїцька церква Мотринського монастиря на Чернігівщині, побудована в 1801 р.

Проте українська творчість не згасає, пристосовуючи шаблонні російські проекти до свого смаку. На **зміну класичному** з початком XIX ст. приходять стиль **ампір** (від фр. empire – імперія) з нахилом до монументальних форм римського вигляду. Церковні будови в стилі ампір були відомі переважно **на Полтавщині і Слобожанщині**. Їхні форми розвивалися на тих самих зразках класицизму, відомих у другій половині XVIII ст.

У I пол. XIX ст. при новому адміністративному поділі України в стилі ампір збудовано більшість державних будівель **Полтави, Чернігова, Києва, Одеси**. Досить поширеним був тип зовсім округлих споруд (**ротонд**), ампірових форм з колонадою або без неї. Такими є Кукавка на Поділлі (проект В. Трощинського), церква Різдва на Подолі в Києві, а також

Аскольдова могила в Києві. В стилі ампіру споруджено «Пам'ятник самоврядування Києва» (1802, архітектор А. Меленський).

У Львові в 20-30-х рр. XIX ст. у стилі ампір побудовано т.зв. **Губернаторську палату**, або **Намісництво (на Підваллі)**, бібліотеку Оссолінських, бібліотеку та музей Баворовських, Львівську ратушу (1835 р.), Народний дім на вулиці Рутовського, вартівню на площі св. Духа і десяток житлових будинків.

Скульптура. Перебувала цілком під впливом класицизму і була підпорядкована завданням містового будівництва і декоративного оздоблення споруд. У I чверті XIX ст. ампір почав характеризуватися зменшенням декораційної скульптури (**рококо**). На зміну цьому стилеві приходить і започаткований у Відні так званий **бідермаєр** (перехідним періодом між класицизмом і романтизмом; життя простих людей, навколишньої природи, національного фольклору), що переважав у другій чверті XIX ст.

Найвидатнішим скульптором Російської імперії того часу був **Іван Мартос** (1754-1835), який народився на Чернігівщині. Він став професором, а потім ректором **Петербурзької академії мистецтв**.

У 1853 р. в Києві на березі Дніпра споруджено пам'ятник князю Володимиру Великому. Виконав його російський скульптор німецького походження П. К. Клодт.

Живопис. В українському образотворчому мистецтві у I пол. XIX ст. виступали окремі митці, серед яких ще не було великих талантів. Це було пов'язано з тим, що після смерті В. Боровиковського у 1825 р. малярство російської імперії занепадає. Після деякого застою як реакція проти класичності починає формуватися схильність до **реалізму**. Цей рух започаткував **Олексій Венеціанов** (1780-1847), учень Боровиковського. Середина XIX ст. характеризується творчістю основоположника реалізму в українському малярстві Тараса Шевченка (за гравюри дістав титул академіка) та його послідовників А. Жемчужникова, К. Трутовського та ін.

Музичне мистецтво. Високий рівень розвитку музично-пісенної творчості забезпечувала поетична і музична обдарованість українського народу. Наприкінці XVIII – у I пол. XIX ст. у побуті були поширені землеробські пісні календарного циклу. Дуже популярними були пісні-романси «Їхав козак за Дунай», «Віють вітри», «Сонце низенько».

У Галичині, що знаходилася під Австрією, в I пол. XIX ст. сформувались сприятливі умови для розвитку музичної культури. Так, в 1829 р. при дворі єпископа Івана Снігуровича в Перемишлі був заснований постійний церковний хор, яким керував диригент і композитор чеського походження **А.Нанке**. Основу репертуару становили передусім твори Д. Бортнянського. З цього хору вийшли композитори, які створили так звану **Перемиську школу**. Найпершими її представниками стали **Михайло Вербицький** (1815–1870) та **Іван Лаврівський** (1822–1873), які в 40-х роках XIX ст. репрезентували західноукраїнську музику. **М. Вербицький склав музику на слова П. Чубинського «Ще не вмерла Україна»**, яка стала

згодом українським національним гімном, і до «Заповіту» Т.Г.Шевченка, який також у пертій роки після смерті поета співали як національний гімн. М.Вербицький також є автором 12 оркестрових творів і рапсодій, Служби Божої та інших церковних співів.

СЛАЙД 1. ЛЕКЦІЯ 5. КУЛЬТУРА ЕПОХИ ПРОСВІТНИЦТВА ТА БАРОКО

1. Риси новоєвропейської культури XVII ст.

Великі географічні відкриття кінця XV - початку XVI ст., європейський гуманізм та Реформація, створення мануфактурного, а пізніше і промислового виробництва кардинально змінили становище людини в суспільстві, сприяючи переосмисленню її зв'язку з природою, спонукали до нових методів дослідження навколишнього світу та його освоєння.

Слайд 2. Для XVII ст. характерна наукова революція, коли розвиток наукових знань почав випереджати техніку. Характерні риси: потужність, бурхливість та експериментальність. Остання докорінно відрізняла її від наукових досліджень античності та середньовіччя.

Слайд 3. Велике значення для розвитку наукових знань у цей період мало особисте листування між вченими - так зв. "Епістоліон", що не включався в існуючу систему університетської та монастирської освіти. Це була своєрідна "Республіка вчених" ("Республіка листів"), у поняття якої вноситься досить широкий зміст - від неформального інтелектуального співробітництва вчених до об'єднання їх у наукових установах. Листування між ученими привело до створення наукових журналів, а особисті нерегулярні зустрічі та спілкування переросли в академічні заклади та наукові товариства.

Слайд 4. Прообразом наукових закладів став проект науково-дослідного центру "Дім Соломона" Френсіса Бекона (1561-1626), що передбачав не лише державну організацію та планування наукових досліджень і технічних винаходів, а й їх впровадження в господарство й побут. Конкретним втіленням ідей Ф. Бекона про науку нового типу, здатну вирішувати практичні завдання заради добробуту людей, стало створення Лондонського королівського товариства (Академії наук), заснованого 1660 р., але офіційно затвердженого в 1662 р. Одним з творців Лондонської академії наук став Роберт Бойль (1627-1691), до неї з 1672 р. належав Ісаак Ньютон. Відкриття 1666 р. Паризької Академії наук також проходило під гаслом реалізації плану Ф. Бекона.

Слайд 5. Основоположником емпіричного (досвідного) методу пізнання став англійський філософ **Френсіс Бекон**. Праці: "Велике Відновлення Наук", "Новий Органон", "Про гідність та примноження наук", "Нова Атлантида". **Його формула "знання - сила"**: обґрунтував емпіричний метод, висунув ідею письмової фіксації результатів експерименту та безпосередньо описав різні види досвідного пізнання, розробив детальну

класифікацію наук, перейняту пізніше французькими енциклопедистами, став основоположником у розробленні індуктивної логіки.

Слайд 6. Значну роль у виробленні засадничих принципів створення Петербурзької та Лейпцігської академій наук відіграв Готфрід-Вільгельм Лейбніц (1646-1716).

Слайд 7. Академії, на відміну від університетів, де панувала схоластично-догматична думка, відразу стали центрами розвитку науково-теоретичних знань, сприяли суспільному прогресу.

Слайд 8. Підвалиною наукової революції стало поширення природознавства. Бурхливого розвитку набули математика, механіка, астрономія, філософія. Наука поступово долала схоластичну обмеженість. Астрономічні дослідження Йоганна Кеплера, відкриття телескопа Галілео Галілеєм, винахід Антоні ван Левенгуком мікроскопа з однією лінзою, що давала ефект 150-300-кратного збільшення, відкриття Робертом Гуком клітинної будови тканин та введення терміну "клітина". Наукові знання зумовили промислово-технологічний переворот та суспільний прогрес.

Слайд 9. Початок філософії нового часу було покладено Рене Декартом (1596-1650) - французьким філософом, математиком, представником класичного раціоналізму. Вчений прагнув до наукового, а, отже, глобального і цілісного пояснення Всесвіту. Основоположним принципом декартового мислення став постулат "Я мислю, отже, існую" ("Cogito ergo sum"), який відкидав імовірне пізнання та судження, прийняті на віру. Р. Декарт виробив "правила розуму", наукову методологію, в основу якої поклав ретельний аналіз з розкладенням складного на складові, з пошуком першопричини, простого і очевидного, з неперервністю умовиводів. Обґрунтував самостійність філософії як окремої науки. Декарт передбачав, що прогрес пізнання прискорюється відповідно до накопичення людством знань, порівнював цей процес з прогресуючим накопиченням багатств.

Слайд 10. Отже, під впливом наукової революції та промислового розвитку відбулася активна зміна способу мислення та світобачення особистості. Науково-філософська та суспільна думка еволюціонували від схоластики, натурфілософії, теологізму до раціоналізму, емпіризму, наукового експерименту та індукції. Водночас світогляд людей XVII ст. був досить суперечливим. Страх перед війнами, епідеміями, голодом, насиллям підтримував релігійний фанатизм, містику, окультизм, франкмасонство та практику алхімії (Р. Декарт, І. Ньютон).

Слайд 11 Переломним моментом в історії людства вважається XVIII ст., яке по праву називають віком Просвітництва. Просвітництво - це політичний, ідейно-філософський та культурний рух, поширений у країнах Західної Європи та Північної Америки у XVII-XVIII ст. Просвітники критикували феодально-релігійний спосіб життя і утверджували духовно-ідеологічні та політичні засади буржуазного суспільства. Термін "Просвітництво" вперше вживається у Вольтера та Й.-Г. Гердера, але утвердився після статті І. Канта "Що таке Просвітництво?" (1784).

Ідеологічна доктрина Просвітництва виникла в Англії у XVII ст. (Дж. Локк). Світоглядні засади Просвітництва стали ідеологічним обґрунтуванням Війни за незалежність у Північній Америці 1775-1783 рр.

Слайд 12 Французьке Просвітництво висунуло ідеї буржуазної демократії, "суспільного договору" (Ж.-Ж. Руссо), свободи (слова, совісті, друку), рівності, вільної праці на благо суспільства, розумного егоїзму та всебічного розвитку особистості, що знайшли втілення у "Декларації прав людини і громадянина" (1789). Саме цей документ став зразком для розроблення основних засад "Загальної декларації прав людини", прийнятої ООН у XX ст. Просвітники вели боротьбу з релігійним фанатизмом, офіційною догматикою католицької церкви, абсолютизмом, становими умовами та іншими феодальними пережитками, активно пропагували вивчення природи, розвиток науки і техніки, поширення освіти та наукових знань. Просвітники ідеологічно підготували революційні події 1789 р., здійснивши "філософську революцію".

Слайд ___ Водночас «табір» просвітників не був однорідним. У світогляді просвітників було багато непослідовного і навіть помилкового. Але вони вірили в людину, її розум, вважали її творцем історії. Незважаючи на нищівну критику церкви та католицьких догматів, не всі просвітники були атеїстами. На цих позиціях стояли філософи-матеріалісти Ж.-О. де Ламетрі, Д. Дідро, П.-А.-Д. Гольбах, К.-А. Гельвецій. Більшість просвітників були деїстами (деїзм, від лат. deus - бог), тобто сповідували ті ідеї, що Бог - творець світу та природи, але він не втручається у перебіг подій (дАламбер, Вольтер, Ш.-Л. Монтеск'є).

Слайд ___ Вплив ідей раціоналізму та просвітництва виявився в реформуванні системи освіти та виховання. Насамперед ставилась під сумнів схоластична система навчання, за якою вимагалася точна інтерпретація "істинних знань" учителя (з 20-х рр. XVII ст.)

План перебудови вищої і спеціальної освіти висунув Г.-В. Лейбніц, який обґрунтував необхідність демократизації та технізації навчання, поглибленого вивчення геометрії та математики. Поряд з книжками-підручниками, що виростали з лекцій викладачів, з'явилися спеціальні школи: інженерні, ремісничі, політехнічні, військово-морські тощо. У XVIII ст. у Франції та Німеччині створилася мережа гірничих академій. Розгорнулася діяльність публічних бібліотек (з 1647 р. у Парижі діяла "бібліотека Мазарині").

Просвітництво підготувало ґрунт для введення безкоштовного початкового навчання, започаткованого у Франції едиктом (наказ) від 1698 р. для всіх дітей віком до 14 років і підтверджувалося едиктом від 1794 р. Останній передбачав навіть покарання батьків, які перешкоджали навчанням своїх дітей у школі. На початку XVIII ст. в Англії почали створюватися школи для дітей бідняків.

Педагогічна доктрина Просвітництва спрямовувалась на підготовку "маленької людини" до життя. З'являлися нові педагогічні теорії, оскільки саме у вихованні особистості вбачався моральний прогрес людства.

Соціальний прогрес, починаючи з Б. Спінози та Ф. Бекона, пов'язувався з прогресом людської свободи.

Слайд ___ Ідеї Просвітництва знайшли яскраве виявлення і в художній літературі, яку просвітники вважали головним засобом впливу на свідомість людей з метою утвердження ідей розуму, справедливості, громадського ідеалу та обов'язку. Просвітники виходили з того, що в суспільстві, якщо воно організоване розумно, "природна людина" стає "цивілізованою", долаючи середньовічне нещасття та невігластво. В основу піднесення культури та моральності суспільства вони поклали розвиток торгівлі та промисловості, створення національних держав, розширення влади людини над стихійними силами природи та власними пристрастями.

Література Просвітництва створила не лише такі жанри, як роман, філософська повість, казка, сімейна і філософська драма, а й піднесла естетичні цінності, демократизувала літературу, наблизивши мистецтво слова до широких верств суспільства.

Слайд ___ Становлення й розвиток музичного та оперного мистецтва: на зміну клавірним інструментам XVII ст. (клавикорд, клавіцимбали, спінет, клавіцетрій, клавесин) у XVIII ст. приходять молоткове фортепіано, що дало можливість значно збагатити структуру музичного твору. Розвиток нових жанрів інструментальної музики, зокрема фортепіанної сонати, пов'язаний з творчістю Г.-Ф. Генделя, а нове вирішення поліфонічного жанру запропонував Й.-С. Бах.

У моду ввійшло скрипкове мистецтво: Італія: Джузеппе Тартіні, Німеччина: Георг Гендель, Йоганн Себастьян Бах; Австрія (віденські класики – найвищий розвиток музичного мистецтва): Вольфганг Амадей Моцарт, Йозеф Гайдн, Людвіг ван Бетховен; Франція: Жан Марі Леклер, П'єр Гавіньє.

Слайд ___ Перша опера для широкого загалу у першому в історії громадському оперному театрі (**раніше тільки для придворних розваг**) була поставлена у Венеції в 1637 р., яку протягом певного часу вважали маловартісним ліричним жанром.

Вершиною творчості Баха стали опери "Страсті за Іоаном" та "Страсті за Матфієм", гармонійно поєднавши хорову, органну музику з реалістичністю євангельських образів. З розвитком опери тісно пов'язана творчість Георга-Фрідріха Генделя (1685-1759). Композитор написав 42 опери, та однією з найкращих вважав оперу "Гамерлан".

Слайд ___ Буфонадний (пародійно-комедійний) стиль в опері поклав початок великій дискусії у пресі - "війні буфонів", що сприяла розвитку театрального мистецтва загалом. Опера-буф виникла як інтермедія, автономна змістовно та ізольована від основного лібретто. Для неї стало характерним використання балетних сценок, що з 1684 р. набуло рис самостійного балетного жанру.

Як альтернатива нігілізму та егоцентризму виступає творчість Карло Гоцці (1720-1806), що набула розквіту в 50-х рр. XVIII ст.: казки "Любов до трьох апельсинів", "Король-олень", "Турандот", "Жінка-змія". К. Гоцці

широко використовував алегорію, притчу, традиції ярмаркового театру та гротеску.

Слайд _____ 3 ідеологію та практикою Просвітництва тісно був пов'язаний енциклопедизм - духовно-інтелектуальний та освітній феномен європейської культури II пол. XVIII ст. Енциклопедистами називали осіб, які входили до складу колективу авторів французької "Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв та ремесел", опублікованої в 17-ти томах тексту та 11 -ти томах ілюстрацій (редактори Д. Дідро та Ж.-Л. д'Аламбер).

Суперечливість "Енциклопедії" виявилась у різних поглядах її авторів на форму організації політичної влади (абсолютна монархія, обмежена монархія, республіка). Загалом же "Енциклопедія" мала антиклерикальний та антифеодальний характер, була гімном науці та розуму.

2. Художні стилі в європейській культурі XVII-XVIII ст.

Слайд _____ Розвиток нового стилю - бароко (від італ. barocco - вигадливий, химерний, дивний; від порт., perola barocca - перлина неправильної форми). Стиль бароко досить динамічний. Йому властиві театральність, ілюзорність, емоційність, що відбивало суперечливість світобачення тогочасної людини, коли у її свідомості стикались фантазія і реальність. Мистецтво бароко поєднало в собі нібито несумісні елементи: ірраціональність, містику, фантастичність, експресію. Йому притаманні специфічні риси: перевага в релігійних сюжетах зображень чудес та мучеництва; динаміка, що йде на зміну статичності та стриманості мистецтва Відродження; контрастність, асиметрія, гігантоманія, перевантаження декором, живописна ілюзорність, що намагається ввести око в оману; архітектурні ансамблі та синтез мистецтв, коли в одному творі поєднувалися різні жанри: архітектура, живопис, скульптура, декоративне оздоблення.

У літературі ознаки бароко виявилися в різних "стильових рівнях". Поряд з "високим" бароко в панегіричній поезії, трагедії, героїчній поемі розвивалось помірковане бароко - релігійна і світська лірика, пастораль, притча, елегія, що відрізнялися простотою будови. На середньому стильовому рівні виникла оповідна проза: мандри, утопії, політичні трактати, наукові твори. Нижній рівень літературного бароко пов'язаний з міською (міщанською) лірикою.

В епоху Бароко набрало довершеності міське будівництво. Ансамблі характерні не лише для окремих споруд, а й для вулиць, що набули чіткої прямолінійної форми. Початок і кінець вулиці прикрашався скульптурними чи архітектурними спорудами. В Італії архітектор Фонтана започаткував трипроменеву систему вуличного проектування (від однієї площі розходяться три вулиці), що відіграло виняткову роль у майбутньому європейському містобудуванні.

Найяскравіше бароко виявилось в католицьких країнах: Італії, Іспанії, Португалії, Фландрії, Чехії, Польщі; дещо менше - у Німеччині, Англії. У Франції та Голландії бароко не відіграло провідної ролі. В Україні бароко знайшло своєрідний та блискучий прояв лише наприкінці XVII - XVIII ст.

Слайд ___ Видатні майстри XVII-XVIII ст., імена яких пов'язані з характерними для бароко архітектурними спорудами: в Італії - К. Мадерна (1556-1629), Ф. Борроміні (1599-1667); у Франції - Ж. Лемерсьє, Л. Лево (1612-1678), А. Куазевокс (1640-1720); в Англії - К.Рен (1632-1723) та ін. Одним з найяскравіших представників барокового мистецтва Італії, законодавцем смаку та моди епохи Бароко був Джованні-Лоренцо (Джан-лоренцо) Берніні (завершив будівництво та оздоблення Собору св. Петра, мармурові скульптури "Екстаз святої Терези", "Аполлон і Дафна", "Давид", "Викрадення Прозерпіни"). Працюючи в жанрі шаржу, започаткував основи карикатури.

Слайд ___ Малярство: Іспанія: Ель Греко (справжнє ім'я - Домініко Теотекопулі) (1541-1614), Ф. Рибальта (1551-1628), Х. Рібера (1591-1652), Ф. де Сурбаран (1598-1664); Дієго-Родригес де Сильва Веласкес (1599-1660).

Золотий вік іспанського живопису завершує творчість Баршоломе-Естебана Мурільйо (1618-1682) - одного із засновників, а пізніше президента Севільської художньої академії (полотна на біблійні сюжети ("Мадонна з немовлям", "Непорочне зачаття", "Святе сімейство"), зображення дітей вулиці ("Хлопчик з собакою", "Продавщиця фруктів" та ін.).

Найвидатнішим представником барокового живопису Фландрії XVII ст. (Бельгія) по праву вважається Пітер-Пауль Рубенс (1557-1640), який започаткував фламандську школу живопису. Для рубенсівських картин характерне життєстверджуюче начало, перевага почуттів, динамізм композицій; переважали біблійні та міфологічні сюжети: "Останнє причастя Св. Франциска", "Битва греків з амазонками", "Персей і Андромеда". Зумів у серії портретів зобразити душевні якості близьких йому людей ("Автопортрет з дружиною Ізабеллою Брандт", "Портрет Ізабелли Брандт", "Портрет Єлени Фоурмен" та ін.).

Учні П.-П. Рубенса: А. ван Дейк (1599-1641) та Я. Йорданс (1593-1678) "Амур і сплячі німфи".

Батьківщиною нового стилю **рококо** (від франц. rocaille - мушля), що з'явився на початку XVIII ст., стала Франція. Таку назву цей стиль отримав за манірність, легкість, декоративну театральність, пристрасть до складних вишуканих форм, вигадливих ліній. Рококо - суто світський стиль, популярний у феодально-аристократичних колах французького двору, хоч стилістично наближений до бароко. У мистецькому плані "легковажний" рококо був протилежним "важкій урочистості бароко". Рококо начебто нагадував про швидкоплинність життя, закликаючи жити лише сьогоднішнім днем, отримуючи всі його насолоди. **"Після нас - хоч потоп", - цей вислів Людовика XIV може слугувати гаслом новонародженого стилю рококо і водночас епохи, що вмирала.**

Тяжіння до інтимності, камерності, щирості. Воно тісно пов'язане з побутом та прикладним мистецтвом. Світ мініатюрних форм рококо знайшов свій найбільший вияв у посуді, бронзі, меблях, порцеляні, оформленні інтер'єру. Мистецтво рококо побудовано на асиметрії, грі уяви. Сюжетна тематика виключно еротична, любовна. Історичні, міфологічні, біблійні чи

жанрові мотиви подано через призму кохання. Однак за зовнішньою легковажністю цього стилю відчувається потяг до сентименталізму, зображення тонких почуттів, інтерес до особистості та пошуку сенсу життя.

Справжнім представником мистецтва рококо вважається "перший художник короля" - Франсуа Буше (1703-1770). У його творчості культура рококо виявилася повною мірою: гедонізм, доведений до фривольності, відсутність раціоналізму та конструктивізму: "Тріумф Венери", "Купання Діани" тощо. Панно Ф. Буше "Амури".

На хвилі суспільного піднесення та формування нації у Франції XVII ст. виник новий художній стиль - класицизм (від лат. classicus - зразковий) художній стиль та естетичний напрям у європейській літературі та мистецтві XVII - XVIII ст., однією з рис якого було звернення до образів і форм античного мистецтва і літератури як ідеального художньо-естетичного еталона. Його ідейним підґрунтям став раціоналізм. Прибічники класицизму відстоювали принцип "наслідування природи" і відповідно - суворого дотримання правил, встановлених під час вивчення стародавніх пам'яток. Класичний образ тяжів до зразка, що відповідало суспільно-виховній функції художньої творчості. Основні сюжети для класичного твору бралися з міфології, історії чи біблійних текстів та типізувалися з огляду на тогочасну дійсність.

У літературі утверджувалась ієрархія жанрів, які поділялися на високі (трагедія, епопея, ода) та низькі (комедія, сатира, байка). Кожен жанр мав свої канони та чіткі межі, що не допускали їх змішування. Провідне місце в цій ієрархії належало трагедії. Трагедії П. Корнеля та Ж. Расіна, байки Ж. Лафонтена, сатира Н. Буало, комедії Мольєра не лише намагалися вирішити суспільні конфлікти в ідеальній сфері античності, а переносили їх у зону тогочасних соціально-етичних, моральних колізій, що спричинило розвиток реалізму. Найбільше це стосувалося творчості Мольєра, яка поєднала різні ідейно-художні течії, визначивши подальший розвиток літератури. Комедії Мольєра перестали бути "низьким" жанром. Його найкращі п'єси за тематикою, філософським, психологічним та моральним звучанням досягли рівня трагедії. З кінця XVII ст. класицизм вступив у смугу занепаду, відродившись в епоху Просвітництва.

Засновником класичного напрямку в мистецтві Франції XVII ст. став Нікола Пуссен (1594-1665). Творчість майстра вважалася вершиною французького класицизму і в майбутньому вплинула на багатьох митців. Однак мистецтво класицизму, виробивши канони, засновані на художньо-естетичних традиціях Н. Пуссена, потребувало їх обов'язкового дотримання. Тому рівень мистецтва класицизму під впливом жорсткої системи вимог почав знижуватись, - оскільки творчий процес перетворився на просте наслідування.

Археологічні розкопки Помпеї, розпочаті 1748 р., наукові дослідження з античної культури значно розширювали уявлення про римське мистецтво та сприяли розвитку нового стилю - неокласицизму (від грец. neos - новий і класицизм). Ідейним натхненником неокласицизму став Йоганн Іоакім

Вінкельман (1717-1768) - засновник історії мистецтв як науки, автор праць з античного мистецтвознавства, що отримали європейське визнання.

У галузі архітектури в стилі неокласицизму побудована площа Згоди (Concorde) в Парижі та Малий Тріанон у Версалі архітектора Ж.-А. Габрієля (1698-1782). Найбільшою спорудою неокласицизму стала церква св. Женеви в Парижі, яку в роки Французької революції перейменували на Пантеон. Сюди були перенесені останки найвидатніших людей Франції, в тому числі і її будівничого - архітектора Ж.-С. Суфлю (1713-1780).

Неокласицизм у контексті англійського мистецтва не виділяється. Англійське Просвітництво було досить зрілим уже в 40-х роках XVIII ст., і його гуманістичний вплив благодійно позначився на культурі. Становлення англійської національної школи живопису пов'язане з Уільямом Хогартом (1697-1764), який був єдиним художником англійського Просвітництва і першим живописцем-просвітителем у Європі. Дві сторони просвітительської естетики Англії (раціоналістична та емоціональна) відповідно виражені в творчості Джошуа Рейнолдса (1723-1792) та Томаса Гейнборо (1727-1788).

Отже, європейська культура XVII-XVIII ст., яка розвивалася на засадах раціоналізму та просвітництва, виробила нові методи, засоби наукового пізнання та освоєння навколишнього середовища, сформувала світогляд, вільний від феодальних забобонів, ідейно підготувала революційні зрушення в Західній Європі, що найповніше виразилися в ідеалах Французької революції, виробила нові засоби художньо-мистецького відображення навколишнього світу.

3. Розвиток освіти та наукових знань в Україні. Книгодрукування

XVII-XVIII ст. в Україні знаменувалися підйомом національного інтелекту, що був спричинений насамперед досягненнями в розвитку національної системи освіти, яка складалася з початкової, середньої та вищої ланки. Початкову освіту можна було отримати в досить розвинутій мережі братських, церковних, монастирських, січових (при полкових козацьких канцеляріях) шкіл. За свідченнями чужоземних мандрівників, усі діти, навіть сироти, навчалися грамоті, були писемними. Для останніх також існували школи грамоти при церквах. Початковій грамоті навчали й мандрівні дяки.

Середня ланка освітніх закладів була представлена народними училищами, семінаріями, колегіумами. У Слобідській Україні в 1732 р. діяло 129 шкіл, у 1740-1748 рр. у 7 з 10 полків Гетьманщини налічувалося 866 шкіл. На землях Війська Запорізького часів Нової Січі була січова школа, де навчалися діти з різних міст. Сільські та міські школи утримувалися громадою - населенням села чи міського приходу.

У західноукраїнських землях братські школи занепадають. На їх місці створюються уніатські школи, підпорядковані ордену Василіан, призначені лише для шляхетської молоді й виховували її в католицькому дусі. *Діяльність Василіан набула іншого характеру і значного поширення із створенням Едукаційної комісії (1773) - першого в Європі міністерства народної освіти. Ця комісія здійснила реформу шкільної справи, виробила єдиний шкільний статут, надала школам державний статус та виділила*

грошову допомогу на їх розвиток. Усі ці заходи значно поліпили матеріальне становище василіанських шкіл та піднесли їх суспільний статус.

Центром освітнього, наукового і культурного життя в Україні була Києво-Могилянська школа, заснована в 1632 р. митрополитом Петром Могилою (1596-1647). У 1633 р. дістала назву Києво-Могилянська колегія. Завдяки сприянню гетьмана Івана Мазепи в 1701 р. за царськими указами від 11 січня 1694 р. та від 26 вересня 1701 р. вона одержала статус академії та назву Київська академія. Були підтверджені, хоч і формально, її давні привілеї: дозволялося включати до навчальних програм курс богослов'я та організувати внутрішнє життя на засадах самоврядування за зразком вищих навчальних закладів Європи.

Слайд Велике значення для забезпечення високого рівня навчального процесу в Києво-Могилянській академії мала бібліотека, до якої надходили книги з Рима, Парижа, Венеції, Лейпціга, Амстердама, Кракова, Відня та інших книговидавничих центрів Європи. Але найбільшу частину книгозбірні становили українські друки. Зокрема, тут знаходилось перше видання Києво-Печерської лаври "Часослов" (1616), багато примірників "Адельфотеса", надрукованого у Львові і привезеного Іовом Борецьким, "Граматика" (1619) М. Смотрицького, "Лексикон славенороскій і імен толкованіє" (1627) Памво Беринди та ін. Багато книжок для академії придбав П. Могила. Сюди він передав і свою власну бібліотеку. Бібліотека академії у XVIII ст. налічувала 12 тис. томів і безліч рукописної літератури. Пожежі 1780 р. і 1811 р. знищили унікальні джерела з історії та культури України.

Після Полтавської битви (1709) академія зазнала репресій. 31 жовтня 1798 р., за ініціативою імператора Павла I, академія втратила свій статус. Її прирівняли до трьох інших російських академій: Московської, Петербурзької і Казанської. У 1817 р. вона припинила свою діяльність, але через рік була реорганізована в суто релігійний навчальний заклад, що готував кадри духовництва. Академія заснувала колегіуми в Ніжині, Білгороді, Вінниці, Гощі, Кременці, Чернігові, Переяславі і постійно допомагала їм.

Слайд У 1727 р. єпископ Є. Тихорський заснував Харківський колегіум, що став центром освіти Слобідської України. З 1765 р. при ньому відкрили додаткові класи, де викладали інженерну справу, артилерію, архітектуру, геодезію, географію. У 1779 р. в Полтаві відкрилась слов'янська семінарія (1786 р. переведена до Катеринослава), в 1780-1789 рр. у Полтавській семінарії навчався І. Котляревський. Тут розпочав свою педагогічну діяльність Г. Сковорода. У колегіумах, крім слов'янських, вивчали французьку, німецьку та італійську мови, історію, географію, малювання. Після закінчення колегіуму студенти могли продовжувати навчання в Києво-Могилянській академії та навчальних закладах Росії.

У Правобережній Україні та в західноукраїнських землях національна освіта була на значно нижчому рівні, ніж у Східній. Після шкільної реформи 1776-1783 рр. у західноукраїнських землях були організовані початкові

(тривіальні) та неповні середні (головні) школи, де навчання велося німецькою мовою.

Слайд ___ На Правобережжі більшістю колегіумів - Львівським, Кам'янським, Луцьким, Перемишльським, Ужгородським - керував єзуїтський орден. Львівському колегіуму польський король у II пол. XVII ст. надав права академії. Після скасування в 1773 р. єзуїтського ордену частина його шкіл перейшла до членів чернечого чину св. Василя - василіян, які раніше мали кілька колегіумів у Володимирі, Барі, Умані. Крім колегіумів, при монастирях діяли внутрішні школи (студії). У більшості василіянських шкіл вищим курсом вважались риторика і лише в деяких викладалась і філософія.

Слайд ___ Бурхливого розвитку друкарська справа набула на початку XVII ст. Друкарні поділялись на стаціонарні, пересувні, братські, церковні, приватні, а з кінця XVIII ст. - громадські. У Галичині: Львівська, в Рогатині, Крилосі, Угорцях, Уневі, Перемишлі. На Волині - в Луцьку, Почаєві, Дермані, Константанові, Крем'янці, Житомирі. Львівська братська друкарня, що мала привілеї на виняткове право друкувати книжки, в XVII видавала ст. букварі накладом 600 - 2 тис., а на початку XVIII ст. - по 6 -7 тис. примірників. Слайд ___ Найпотужнішою в Україні залишалась Києво-Печерська друкарня, заснована архімандритом Єлисеєм Плетенецьким у 1615 р. Крім молитовників і богослужбових текстів, з друкарні виходили твори тогочасних українських письменників.

З XVIII ст. з'являються друкарні губернського підпорядкування: Єлисаветградська, Кременчузька, Київська, Бендерська, Катеринославська, Харківська, Чернігівська, Кам'янецька, Миколаївська. Крім церковної літератури, друкувалися книжки для шкіл, твори літературного та ужиткового змісту, науково-богословські видання. Втрата української державності призвела до занепаду книгодрукування. Після підпорядкування Київської митрополії Московській патріархії (1686) українське друкарство зазнало переслідувань. Московська влада почала уніфікувати мову на московський зразок у виданнях, призначених для України. 5 жовтня 1720 р. Петро I видав законодавчий акт, за яким започатковувалась цензура і фактично заборонялась українська мова. За порушення наказу царя Чернігівську друкарню конфіскували і вивезли до Москви.

4. Феномен українського бароко

На відміну від західноєвропейського і російського, українське бароко – не аристократичний стиль. Певні елітарні мотиви є лише в літературі, всі інші види барокового мистецтва мають безпосередній зв'язок з народною творчістю і народною свідомістю.

Свідомість того часу тяжіє до таємниць і чудес. Деякі рукописи чи листи того часу містять багато оповідей про містичні явища. В одній з українських хронік, написаних невідомим автором з Острога між 1637 і 1647 роками, описано 6 «див»: тут і таємничі письмена на будівлях іновірців, і ангели з оголеними мечами, і свічки, що самі собою спалахують на церковних

банях, і відьми, які спричиняють мор, і диявольські насланя через сушені жаб'ячі лапки, і зачарований Острозький замок.

Прагнення емблематичного осягнення світу – всього видимого і невидимого в ньому. Емблематичною ставала мова архітектури (Брама Заборовського), живопису (композиція «Христос-Пелікан»), а також вчена поезія.

Символіка чисел у бароко ґрунтується на Біблії: число три пов'язується з триєдністю Бога, чотири – з чотирма євангелістами (чотирма сторонами світу), сім – із символом святості тощо.

Символіка чисел, а також геометричних фігур відбилася і на принципах композиції деяких творів українського живопису, графіки, різьби, архітектури. Типовою схемою їх побудови був рівнобедрений трикутник. Ретельно добиралася також кількість персонажів, визначався порядок їх розташування в трикутній композиції.

Емблемотворчість і герботворчість українського бароко ґрунтувалися на пошукові предметів-асоціацій в народному побуті, в природі, оточуючому середовищі або утворенні т.зв. складних гербів внаслідок шлюбів або корпоративних об'єднань. Часто при творенні гербів для полкових міст і впливових козацьких родин символічного значення набували речі, які доти символами не вважалися (наприклад, сумки для герба міста Сум).

Слайд _____ Формування цієї символіки завершується в 90-ті рр. XVII ст. – I десятилітті XVIII ст., у період так званого мазепинського бароко
Естетичні особливості українського бароко: багатобарвність, контрастність, мальовничість, посилена декоративність, динамізм, численна кількість всіляких іносказань і головне – небачена вигадливість форми. Новий тип церкви, архітектура якої виражає ідею української державності. Притаманні йому риси: монументальність, велич і сила. Це вже не народно-козацький, а гетьманський храм, просякнутий пафосом утвердження нової державності, духом сильної авторитарної влади. Заходами І. Мазепи було закінчено спорудження Спаської церкви Мгарського монастиря біля Лубен на Полтавщині та п'ятибанної церкви Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі. Завдяки І. Мазепі та митрополитові В. Ясинському барокового оформлення набули київський Софійський собор, перебудований у 1685-1707 рр., Успенська церква Києво-Печерської лаври та Михайлівська церква Видубицького монастиря. З 1690 р. поруч із Лаврою будується Микільський собор, відбудовується лаврська друкарня, неподалік споруджується Вознесенська церква, при якій діяв Печерський жіночий монастир.

Слайд _____ Національний варіант бароко в Україні прямо називають «козацьким». Підстави: 1) саме козацтво того часу було носієм нового художнього смаку; 2) воно виступало в ролі основного і багатого замовника; 3) козацтво мало власне творче середовище; 4) виступало творцем художніх цінностей: козацькі думи, пісні, поеми, козацький танок, портрет, ікони, козацькі собори.

Козацтво «вдягло» дерев'яну церкву у камінь, прикрасило орнаментальним та рослинним декором. Першою такого типу спорудою

стала Миколаївська церква (1668) в Ніжині на Лівобережжі. Особливістю козацьких соборів була відсутність чітко виражених фасадів: вони однакові з чотирьох боків, повернуті водночас до всіх частин світу, до всіх присутніх на площі. Зеленого та блакитного кольору бані соборів прикрашені золотом або обліплені, як небо, золотими зірками. Козацькі собори стали втіленням народної мрії про небо на землі.

Слайд Архітектура: У I пол. XVII ст. в Україні виділилося 2 архітектурних центри, що розвивали традиції мурованого зодчества з яскраво вираженими національними рисами: Київ та Чигирин. Їхній вплив відбився на архітектурних спорудах усього Лівобережжя та Слобожанщини. Тут виникли храми, муровані світські житлові та адміністративні будинки, навчальні заклади, трапезні. До таких будов належать Троїцька церква в Чернігові (1679), Михайлівський собор (1690-1694) та Братська церква Києво-Могилянської академії (1695), собор Мгарського монастиря біля Лубен (1682), Михайлівська церква Видубицького монастиря, будинок полкової канцелярії в Чернігові (будинок Я. Лизогуба), Переяславський колегіум, митрополичий будинок Софії Київської та Київської академії, будинок Малоросійської колегії в Глухові.

У XVIII ст. оформлюється національна школа українського бароко. До відомих її майстрів належать І. Григорович-Барський, С. Ковнір, Й. Шедель, І. Зарудний, Ф. Старченко, А. Зерніков, І. Батіст.

Літописи: 1623-1627 р. – Густинський (Густинський монастир на Чернігівщині). Вважають, що душею цієї праці був Захарія Копистенський, згодом архімандрит Києво-Печерської лаври. Хронологію подій у ньому доведено до 1597 р.

Слайд Козацькі літописи – I – Самовидця, названий так Пантелеймоном Кулішем. Події літопису охоплюють II пол. XVII ст.: від початку війни проти шляхетської Польщі до подій 1702 року. У ньому згадуються усі визначні козацькі поводири, починаючи від Богдана Хмельницького й закінчуючи Іваном Мазепою, полковники, генеральні писарі, обозні, сотники, польські шляхтичі, російські вельможі. За літописом Самовидця можна також вивчати тодішню географію України – тут сотні назв різних населених пунктів, де відбувалися ті чи інші події. Автор літопису – людина незалежна у своїх поглядах, добре обізнана з усіма внутрішніми і зовнішніми проблемами України. На думку дослідників, автором цього літопису міг бути генеральний підскарбій Січі Роман Ракушка-Романовський.

II – Гадяцького сотника Григорія Граб'янки. Свою оповідь автор веде у формі окремих тематичних «Сказаній», які охоплюють всі найголовніші битви визвольної боротьби. Йому цікаві не лише події, а й мотиви, якими керувалися гетьмани. Літописець передає і народні настрої, і легенди того часу, переказує події, що відбувалися на Україні після смерті Богдана. Є у нього й інші улюблені історичні діячі – це гетьмани Дмитро Вишневецький та Петро Конашевич-Сагайдачний, а також його сучасник фахівський

полковник Семен Палій, що уособлює справжній козацький демократизм і має гостре почуття відповідальності за долю рідного краю.

III – паралельно з Граб'янкою, починаючи з 1690 року, пише літопис Самійло Величко – на 4 томи (надруковані лише 1848 р.). Він брав участь у походах запорожців, працював у канцелярії козацького війська. Висловлюється припущення, що до початку своєї служби він навчався в Київській академії. Відомо, що після страти Кочубея (генеральний писар, а потім генеральний суддя) він, як наближена до нього особа, пробув кілька років у в'язниці. Величко мав на меті розповісти про всі найважливіші події в Україні протягом 70 років.

Цілком імовірно, що ці козацькі літописи надихалися більш ранньою за друком книгою «Синопис, чи коротке зібрання од різних літописців». Назва її була довшою – в ній перелічувалися майже всі періоди з історії «славеноросійського» народу. «Синопис» прагнув подати українську історію (інколи доповненням до неї входить і російська) з античних часів. Це була одна з найпопулярніших книжок останньої чверті XVII ст., що витримала 25 видань. Щодо автора «Синопису» існують різні версії: безумовно, мав відношення до його укладання ректор Києво-Могилянської академії, видатний письменник і проповідник Інокентій Гізель; серед можливих авторів – визначний тогочасний історик, ігумен Києво-Михайлівського монастиря Феодосій Сафонович.

Лише з 20-х років XVIII ст. українське козацтво сходило з історичної сцени в стані глибокого розчарування.

Література означеного періоду була різножанровою і різноманітною тематично: полемічні твори, ораторсько-проповідницька проза (Л. Баранович («Меч духовний», «Труби словес проповідних»), І. Галятовський («Ключ розуменія»), А. Радивилівський («Венец Христов»), С. Яворський, Ф. Прокопович; у XVIII ст. Г. Кониський, І. Леванда; агіографічну традицію завершує 4-томна «Книга житій святих» Д. Туптала).

Однак козацька визвольна боротьба, а пізніше Коліївщина породили особливий пласт національної літератури, сповненої глибоких патріотичних почуттів, експресії, патетики. Думи, пісні, плачі, панегірики, діалоги, різні драматичні форми були присвячені козацьким діянням: «Хроніка польська, литовська, жмудська та всієї Русі» М. Стрийковського, поема «Про Острозьку війну під П'яткою» С. Пекаліда, «Україна, татарами терзана» М. Павковського, «Чигирин» О. Бучинського-Яскольда, «Розмова Великої Росії з Малоросією» С. Дівовича та ін. Особливо показові твори деяких поетів «часів Мазепи», який і сам писав вірші.

Слайд ___ Найбільшого розвитку сягнула барокова поезія. Елітарного відтінку так званій «вченій» українській поезії XVII ст. надавало відверте прагнення до формалістичних вправ. Поети вважали, що чим вченіша людина, тим незвичайнішою мусить бути її мова, тим більше книжкових знань і вражень мають містити в собі вірші. Найбільш гіперболізованим літературним жанром був панегірик (поетичний жанр, найхарактернішою ознакою якого є захоплена похвала та уславлення визначної події чи

подвигів видатної людини) (Стефан Яворський, Іван Максимович, Пилип Орлик, Іван Орловський і Феофан Прокопович). Вміння читати вірші-лабіринти або розгадувати всілякі поетичні ребуси не було дурницею. Воно прищеплювало сучасникам смак до високої поетичної умовності, що є важливою рисою художньої культури.

На поч. XVII ст. зароджується укр. драматургія. Вона пов'язана з єзуїтськими шкільними театрами, де ставилися драми польською мовою. Декламації і діалоги, писані українською мовою, призначалися для братських шкіл. Розквіт шкільної драми припадає на 70-ті рр. XVII – I пол. XVIII ст.: М. Довгалевський, Г. Кониський, М. Козачинський та ін.

Українською книжною мовою ставилися і багатоактні драми різдвяного та великоднього циклів типу **містерій (народження, смерть, воскресіння Христа), міраклів (про чуда, на основі апокрифів) і мораліте**, а також драми на історичні теми, інтермедії. *Найбільш відомими виставами були драми «Олексій, чоловік Божий» невідомого автора, трагедокомедія «Владимир» Ф. Прокоповича (присвячена І. Мазені). Г. Кониський у п'єсі «Воскресеніє мертвих».*

Слайд ___ Побутувала в цей час в Україні народна драма («Цар Ірод», «Коза», «Маланка», «Трон» тощо). Найоригінальнішим був народний ляльковий театр – **вертеп**. *Поверхи вертепної скрині були своєрідною «моделлю світу» – земля, видимий світ і небесна обитель, де, водночас з'єднуючи «земне» і «небесне», відбувалася дія. Ляльки не пересувались по сцені, а наче ілюстрували дію, не існували, а демонстрували чинсь життя. Події вертепної драми відділялися одна від одної співами – найчастіше виконувались молитви, канти, псалми.*

З 50-х рр. XVIII ст. в Україні з'являються театральні колективи професійного характеру. В Україні з'являється російський і польський класицистичний театр. Ряд аматорських груп виступали в Єлизаветграді, Кременчуці, Харкові, а в останні десятиліття виникли справжні професійні трупи. Ще у період розвитку шкільної драми та інтермедії (це 40-ві рр. XVII ст.) з'явився свого роду музичний театр. Ним став бурсацький концерт, що становив собою дотепну сценку з життя бурсаків, у якій співаки – дорослі й малі – грають самі себе. Водночас це пародія на урочистий «високий» церковний твір (наприклад, «Служба пиворізам і п'яницям»). Низький зміст у поєднанні з традиційними серйозними формами дванадцятиголосої урочистої композиції створює особливий гумористичний ефект.

Слайд __ Багато важить в українській культурі цього часу пісня: на основі народнопісенних традицій (у тому числі Марусі Чурай) та **кантат** пізніше зародилася пісня-**романс** літературного походження («Стоїть явір над горою» – Г. Сковороди, «Дивлюсь я на небо» – слова Г. Петренка, музика А. Александрової та ін.).

Провідним жанром у музиці стає хоровий, так званий **партесний** (хоральний) концерт. Поштовхом до вироблення багатоголосової композиції в Україні стали західноєвропейські моделі. Значну роль у розвитку

партесного співу відіграли школи при братствах. Теоретичні основи його узагальнив композитор М. Ділецький («Грамматика музикальна»).

Оскільки в українських землях не було ґрунту для сприйняття ранніх форм західноєвропейської опери, різновидів інструментального ансамблю та світської пісні, українське професійне мистецтво розвивало традиції церковного мелодичного співу та хорової музики без супроводу інструментів – **а капела**.

Слайд ___ Українська думка II пол. XVIII ст. відчуває значний вплив Григорія Сковороди, який підсумував барокову добу і перевів її в нові часи. Він є автором багатьох оригінальних творів: філософських трактатів («Потоп зміїний», «Вхідні двері до християнської доброчинності» та ін.), байок (зб. «Харківські байки»), поезії (зб. «Сад божественних пісень»). Г. Сковорода відстоює «природну людину» і споріднену їй працю.

Стиль бароко в українському малярстві позначений національною індивідуальністю. Тематично живопис залишався релігійним, однак основним змістом його стають гуманістичні ідеї, активніше розвиваються форми монументального настінного розпису, станкового іконопису, портрета.

Монументальний стінопис того часу поділявся на дві групи. Перша група розписів, пов'язана з дерев'яними церквами, стоїть на межі між професійним малярством та народним примітивом; вона відзначається яскравими рисами народного мистецького світосприймання. Монументальний живопис у дерев'яних храмах представлений пам'ятками переважно Західної України та Закарпаття (розписи церкви св. Юра у Дрогобичі, розписи нефа Миколаївської церкви в с. Колодному на Закарпатті та ін.).

Найяскравіше український портретний живопис виявився в такому жанрі як **парсуна** (жанр портретного живопису кін. XVI – XVII ст., що використовував прийоми іконопису). Його українською особливістю було те, що він зберіг тісний зв'язок з іконописом. Дуже популярним були тоді портрети Б. Хмельницького і козацької старшини, а в Західній Україні – львівських братчиків з різними атрибутами. До найвідоміших належать портрети П. Могили, М. Маклашевського, полковника І. Сулими і його дружини, генерального обозного І. Родзянка та ін.

У XVII ст. в Україні зароджується пейзажний та побутовий живопис, що був майже до кінця XVIII ст. лише додатком до ікони, портрета або історичного живопису, по суті існуючи в нерозвинутих формах. Лише наприк. XVIII ст. в Україні з'явилося чимало світських творів, у яких пейзаж та побут зайняли основне місце, оформившись у самостійний жанровий напрям.

У художній школі Київської академії працювали художники І. Щирський, Д. Галятовський, Г. Левицький, Л. Тарасевич, І. Мигура та ін. Школа Г. Левицького справила великий вплив на граверне мистецтво України II пол. XVIII ст. Основоположником української школи граверства був рисувальник, гравер і педагог Олександр Тарасевич (1640-1727), який,

здобувши початкову освіту в Україні, удосконалював майстерність в Аугсбурзі (Баварія) в майстерні граверів Кіліанів. На межі XVII-XVIII ст. найбільшого розквіту досягла **гравюра** (вид графіки, в якому зображення є друкованим відбитком малюнка). У гравюрі, як і малярстві, в центрі уваги стояла жива людина з її пристрастями та мріями, зображувались архітектурні деталі, що втілювалися в практику того часу, в ілюстраціях до книг виражалась ідея твору. Із сер. XVIII ст. розвивається граверство в Почаєві. Найкращі почаївські гравери брати Гогемські і Т. Стеблицький поєднали західноєвропейські впливи з традиціями народного орнаменту. З кін. XVII ст. поширилось примітивне популярне граверство на окремих аркушах. Головні його центри: Київ, Львів, Почаїв, Унів.

Лекція 6. Українська культура довоєнного періоду (1910-1940 рр.) та періоду війни (1941-1945 рр.).

1. Особливості національного відродження у 10-20-ті роки ХХ ст. Модернізм і його течії.
2. «Культурна політика» більшовиків: 1921-1939 рр.
3. Культурне життя у Західній Україні напередодні II Світової війни.
4. Труднощі розвитку української культури у період II Світової та Великої Вітчизняної війни (ОУН-УПА, об'єднання українських земель наприкінці II Світової війни).

1. Особливості національного відродження у 10-20-ті роки ХХ ст. Модернізм і його течії.

Національно-культурне піднесення 20-х років в Україні як передумова розбудови освіти і науки.

У січні – квітні 1919 року було проголошено основні принципи радянської системи освіти й виховання: загальність, доступність для всіх, безплатність і обов'язковість шкільної освіти. Раднаркомом України було видано декрети про школу, згідно з якими церква відокремлювалась від держави і школа від церкви, скасовувалась плата за навчання в усіх без винятку навчальних закладах, всі приватні школи було передано державі, запроваджено спільне навчання хлопців і дівчат. **Створювалася єдина десятирічна двоступенева школа**, на базі семи класів будувалась професійно-технічна школа. Було встановлено **два типи вищої школи: технікуми**, що готували спеціалістів вузького профілю, **та інститути**, які випускали інженерів та інших спеціалістів різного фаху.

На західних землях стан освіти у цей час змінюється **на гірше**. У Галичині, яка стала частиною **Польщі**, польська влада застала **2500 народних шкіл і близько 500 народних шкіл на Волині та 25 середніх шкіл у цих краях**. Одразу ж у цих українських школах введено як навчальну польську мову. Українських вчителів замінювали польськими, переводили углиб Польщі.

Вища школа в Галичині зазнає ще більших, ніж раніше, утисків. **Виборене українцями право на кафедри та професуру у Львівському університеті скасовано. У відповідь на це у Львові виникає таємний університет, що існував від 1921 до 1925 року. Він мав три відділи: філософський, юридичний та медичний. Українська молодь бойкотувала тоді польський університет у Львові, відвідуючи лише таємний або навчаючись за кордоном. Єдиним легальним вищим навчальним закладом була Греко-католицька богословська академія у Львові, яку заклав у 1928 році митрополит Андрій Шептицький.**

У 1921 ж році почав функціонувати Український вільний університет у Празі (після другої світової війни перейшов до Мюнхена). Наступного року створена Українська господарська академія у Подєбрадах. Недалеко від Праги, у Модржанах, існувала українська гімназія.

Коло науковців **тануло**; дехто виїхав за кордон, дехто, маючи зв'язки з селом або меншими містами, подався з Києва. Інші відклали книжки і перейшли на фізичну працю, щоб якось прожити. **Професор математики Б. Вукреєв** возив ручним возиком дрова з пристані. Видатний знавець античного мистецтва **С. Піляров** ходив по домівках рубати дрова. **Академік Ф. Шмідт**, знавець світового мистецтва і блискучий лектор, сам ходив з відерцем крохмалю й наклеював на парканах оголошення про свої прилюдні лекції – а потім розповідав аудиторії про Франциска Ассізького, про мистецтво Візантії чи Еллади.

Перед революцією 1917 року діяло понад 200 друкарень майже в усіх губернських і повітових містах, з них немало потужних, – таких, як **типографії С. Кульженка, М. Корчак-Новицького, І. Кушнірєва та К.Є. Фесенка, М. Чоколова, С. Ковлєва**, перша артіль друкарської справи та ін. Хоча офіційна сувора цензура, що швидко була встановлена, надзвичайно обмежувала книгодрукування – як певною мірою, естетичне мистецтво, – воно досягло доволі високого рівня. Українська книга у 20-ті роки була представлена на міжнародних виставках в Кельні, Празі й Парижі.

2. «Культурна політика» більшовиків: 1921-1939 рр.

Національно-визвольна революція 1917 р. і утворення української держави стали факторами бурхливого зростання національної культури, яка, нарешті, вийшла з напівлегального стану.

Ще в 1919 р. у тезах ЦК РКП(б) *«Про Радянську владу на Україні»*, підготовлених **В. Леніним**, зазначалося: **«Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т. ін.) протягом віків придушувалася царатом, експлуататорськими класами Росії, ЦК РКП(б) ставить за обов'язок усім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури».**

Отже, у цей час відчувається усвідомлення важливості вирішення національного питання, завдань національного культуротворення на нових засадах. Однак паралельно формується **теорія боротьби двох культур – української і російської** – за нейтралітету партійно-державних органів (секретар ЦК КП(б)У **Д. Лебідь**). Російська культура розглядалася

Д. Лебедем як міська, пролетарська, передова, а українська – як віджила, селянська, тому вона мала остаточно поступитися місцем російській. У жовтні 1922 р. пленум ЦК КП(б)У під керівництвом Д. Лебеда ухвалив директиву з національного питання, в якій повторювалися постанови конференції РКП(б) 1919 р. щодо української культури і мови. **Вона стала проголошенням офіційного курсу на розвиток двомовності в республіці та вільний розвиток української мови і культури, але вільний в розумінні класовому.**

«Напівукраїнізація», і без того досить обмежена, нейтралізувалася негативним ставленням до національної інтелігенції, яка характеризувалася як «українська контрреволюція». Погляди Д. Лебеда здобули підтримку серед частини партійного апарату і рядових членів партії, яка усвідомлювала потребу в українізації не тільки партії, а й усієї структури влади. Але його противники розуміли, що в республіці, де 80 % населення – українці, влада мусить розмовляти українською мовою. На VII конференції КП(б)У (1923) стосовно «двох культур» виступив Х. Раковський, який зауважив, що влада не може бути нейтральною до української культури, а має опановувати її і допомагати розвиватися. Проти «теорії Лебеда» висловились М. Скрипник, В. Затонський та ін. Погляди Д. Лебеда не стали ідейними настановами і офіційною політикою.

В Академії наук розпочалася робота над словником української мови, згодом було утворено Інститут української наукової мови з метою розробки термінології у різних галузях науки; вчителі і науковці викладали на курсах українізації тощо. У 1923 р. в Україну з еміграції повернулася частина інтелігенції на чолі з М. Грушевським, яка теж долучилася до процесу національно-культурного відродження. Багато хто, особливо із службовців державного апарату, поставився до нової політики або негативно, або байдуже, вважаючи її штучним заходом.

Опитування службовців апарату центральних установ засвідчило, що темп їхньої, українізації не відповідає запланованому. Діловодство тут було українізовано від 1 % у Наркоматі охорони здоров'я до 80 % – у Нарком'юсті (Народний комісаріат юстиції). У всіх звітах державних установ зазначалися причини повільних темпів українізації: відсутність відповідної термінології українською мовою, **короткий строк, відведений на українізацію, а також «значний відсоток фахівців, що не вважають за обов'язок вчити українську мову».** Деякі з перешкод поступово відпадали – співробітники ВУАН розробляли наукову і ділову термінологію, продовжувалися строки українізації, кількість видань спеціальної україномовної літератури зростала.

На початок 1925 р. центральний державний апарат було українізовано в середньому на 47 %. Програму українізації в цій галузі не було виконано. Офіційна адміністративно-апаратна українізація прискорилася з приїздом в Україну Л. Кагановича, «обраного» на посаду Генерального секретаря ЦК КП(б)У, а точніше, призначеного Й. Сталіним. **Людина енергійна і жорстка, схильна до адміністрування, Л. Каганович зумів швидко перевести українізацію на рейки адміністративного тиску.** При

Раднаркомі УСРР створено Центральну всеукраїнську комісію з українізації (голова – В. Чубар, члени: М. Скрипник, О. Шумський, В. Пайко, Д. Лебідь, І. Булат), на місцях – відповідні губернські та округові комісії.

У липні 1925 р. Раднарком УСРР прийняв постанову *«Про практичні заходи по українізації радянського апарату»*. Згідно з нею здійснювалися облік службовців та їх атестація на знання української мови. **Їх поділяли на три категорії:** ті, що знали мову добре; з посередніми знаннями; ті, що не знали взагалі.

Утім, такі заходи викликали опір серед кваліфікованої інтелігенції. Вивчаючи стан українізації ВНЗ на початку 1925 р., комісія Наркомату РСІ УСРР зазначила, що професори ставляться до потреби у вивченні української мови вельми негативно. **«Немає, – зазначалося у висновках комісії, – українських учених зі старої професійної школи. Система ж підготовки наукових сил не гарантує нам зміни та поліпшення становища»**. Труднощі були пов'язані не тільки зі складом студентів та професури (коли було треба, держава успішно його регулювала), а й з відсутністю наукової української термінології з багатьох предметів, відповідної літератури, підручників тощо. У 1926 р. з відкритою заявою щодо методів і шляхів українізації ВНЗ виступив відомий математик **С. Бернштейн, який протестував проти форсування українізації ВНЗ без відповідного матеріального забезпечення, адміністрування тощо, застерігав, що поспішливість і надмірне адміністрування у цій справі згодом спричинять загальне зниження рівня ВНЗ**. Математик заявив, що краще піде з роботи, ніж буде українізуватися таким шляхом. *З такою самою заявою виступив академік ВУАН Л. Писаржевський.*

Під час літературної дискусії 1925-1928 рр. з надр агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У, очолюваного **А. Хвилюю**, з'явився так званий **хвильовізм**. Полемічні вислови і думки М. Хвильового щодо шляхів розвитку української літератури були зведені в систему і отримали назву **«ідеології хвильовізму»**, що характеризувалася як прояв впливу української буржуазної культури на пролетарську. Літературна дискусія стала гострою суперечкою в середовищі української творчої інтелігенції про шляхи розвитку літератури і мистецтва в умовах НЕПу.

У 1924 р. у Києві виникла літературна організація **«Ланка»**, в якій плідно працювали Б. Антоненко-Давидович, Г. Косинка, В. Підмогильний, Є. Плужник, Т. Осьмачка, Д. Фальківський. Платформу цієї групи **Б. Антоненко-Давидович** сформулював так: **«...література УСРР позбавлена халтури, просвітництва і хохлацької макулатури»**.

Після смерті В. Еллана у 1925 р. **«Гарт»** розпався. Однак багато його членів, у тому числі драматург **М. Куліш**, поети **П. Тичина**, **М. Бажан**, прозаїки **П. Панч** і **Ю. Яновський**, створили нову літературну організацію – **ВАПЛІТЕ** (Вільна академія пролетарської літератури), її очолив **М. Хвильовий (Фітільов)** – талановитий поет, новеліст і публіцист. **Члени ВАПЛІТЕ** різко критикували педагогічно-просвітницький напрям діяльності **«Плуга»**, вважаючи, що така **«масовість»** лише підживлює український

провінціалізм. Ставлячи питання про необхідність виходу української літератури на високий рівень літературної майстерності, його колеги закликали орієнтуватися **не на !!Москву, а на цивілізовану Європу.**

Пристрасний протест М. Хвильового проти «хуторянства» і провінціалізму, породженого віками пригнобленого становища української культури було витлумачено як намагання відірвати Україну від Росії. Почався другий етап «літературної дискусії», в який включилися партійні діячі. Після схвальних відгуків Д. Донцова на виступи М. Хвильового його почали звинувачувати у намаганні «**підірвати добровільний союз націй**». На червневому (1926 р.) пленумі ЦК В. Затонський говорив про те, що **М. Хвильовий «сходиться з буржуазією, навіть з фашистами».**

Отже, на тлі боротьби з націоналізмом і націонал-ухильництвом поступово усувалися сили, які вбачали в українізації шлях до національно-культурного відродження України.

!!! 20-ті роки характеризувалися пожвавленням національного релігійного життя. На його шляху, однак, постійно виникали дедалі міцніші політичні перешкоди. Передумовою діяльності релігійних організацій став декрет уряду радянської України «**Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви**» (1919), в основу якого було покладено декрет Раднаркому Росії 1918 р. Держава офіційно надавала рівні можливості для діяльності різних релігійних напрямів. Користуючись цим, прихильники незалежності української православної церкви від російської на Всеукраїнському православному церковному соборі в Києві (жовтень 1921 р.) **проголосили створення !!!Української автокефальної (тобто самоврядної) православної церкви (УАПЦ).**

Ще до початку радянської українізації з'явилися нові, оригінальні явища в *літературі* (неокласики, М. Хвильовий), *театрі* (Л. Курбас), *мистецтві* (М. Бойчук, Г. Нарбут та ін.). Українізація як офіційна політика багато в чому створила сприятливі умови для вільного розвитку цих явищ. Вона сприяла деяким зрушенням у складі творчої інтелігенції на користь корінної національності.

Значну роль у розбудові української культури відіграло **театральне мистецтво.** У новому українському театрі продовжували працювати корифеї сцени **П. Саксаганський і М. Старицький.** Їм на зміну йшла плеяда **майстрів середнього та молодшого поколінь – О. Сердюк, Н. Ужвій, А. Бучма, оперні співаки М. Литвиненко-Вольгемут, Г. Паторжинський, О. Петрусенко.** Найвидатнішим діячем, справленим реформатором театру був **Олександр (Лесь) Курбас**, який у 1922 р. заснував у Києві унікальний колектив «Березіль» (з 1926 р. у Харкові) – експериментальний театр, метою якого було формування засад нового сценічного мистецтва. **Л. Курбас полемізував як з прихильниками дореволюційних «малоросійських» смаків, так і з ультрареволюційними експериментаторами, що руйнували театр як такий.**

!!! Україна на початку 20-х років після Першої світової та громадянської воєн перебувала у надто важкому становищі. На початку 1921

р. продукція важкої індустрії зменшилась порівняно з 1913 р. у вісім разів і становила лише 12 % довоєнного рівня, видобуток вугілля – 22, посівна площа скоротилася на 20 % . До того ж посуха, яка охопила значну частину України, погіршила становище. Врожай пшениці досяг лише 25 % довоєнного. **У республіці почалися голод, епідемії, загальне зубожіння.** Труднощі економічні доповнювалися гострою політичною боротьбою різних угруповань інтелігенції та прошарків населення.

Слід зауважити, що **інтелігенція Одеської губернії особливо постраждала під час голодомору.** Своєрідним свідченням цього є матеріали статей про трагедію російської інтелігенції, що були надруковані у варшавських газетах. Вони склалися з листів професорів ВНЗ. Так, у минулому професор міжнародного права **Одеського !!!** університету, член Російської **академії наук Петро Казанський**, дякуючи закордонним організаціям за допомогу голодуючій інтелігенції України, писав, що у нього на утриманні було п'ятеро дітей віком від 5 до 13 років, хвора на туберкульоз дружина, а квартиру чотири рази грабували бандити.

Отже, голод, перехід до НЕПу, початок повоєнної відбудови в Україні стали своєрідним прискорювачем політичної диференціації інтелігенції. Зрозуміло, що соціальна багатобарвність інтелігенції давала строкату суміш політичних настроїв різних її груп і не обмежувалася трьома визначеними.

Становище інтелігенції, особливо на селі, було жалюгідним, злиденим і безправним у той бурхливий і швидкий на розправу час. Так, пробільшовицьки настроєний завідувач Київського губвідділу народної освіти Л. Левицький, відвідавши декілька повітів губернії, повідомляв наркомові освіти України Г. Гриньку, що «враження від повітів залишилось у мене надзвичайно сумне. Радянської влади майже ніде не відчувається, червоноармійські частини ведуть себе скрізь чисто бандитським образом». **Це спричинювало посилення бандитизму, підкреслював Л. Левицький.** Освітня робота занепала, «Просвіти» закривались, їх залишилось 30–35 % .

Безпорадність перед обличчям досконалості зумовлювала прагнення нав'язати свою неповноцінність як культурну норму. Цьому сприяли популярні у 20-ті роки численні виступи представників **«трудоxих класів» з проблем мистецтва.** Загалом художні попити не відрізнялись особливою вимогливістю. Навчання – лише привід для популяризації партійних завдань. Більшість букварів часто були посібниками з радянського будівництва. Замість виховання гуманізму нарощувалась маса м'язів класової самосвідомості. **«Оскільки держава є військовою диктатурою, в ній не можна проводити гуманітарні започаткування, які є основою нашої віри. Практикувати зараз добро і людяність – зрадництво, спочатку треба вирвати з корінням ворогів»,** – повчав у 1920 р. відомий партійний керівник культурної галузі А. Луначарський.

!!! Популярними у 20-ті роки були всілякі агітсуди, які могли відбуватися над кооператором, що зловживав довірою селян, коровою, трактором, бюрократам та ін. Типовий сценарій одного з таких заходів описав у своєму оповіданні популярний у ті часи публіцист **М. Кольцов.** «У

клубі сьогодні громадсько-показовий суд над бацилою нікотину. Будуть виступати – спочатку оратор з Наркомату охорони здоров'я з великою доповіддю на тему «Про шкідливість паління у розрізі п'ятирічки Держплану», потім – громадський обвинувачувач, доктор Мойсеєнко з цифрами в руках та із заспиртованими препаратами прокуреної та непрокуреної легені. Після нього – захисник, **інженер Халтуркін**, зі своїми тезами про користь паління, яке піднімає продуктивність праці завдяки збудженню організму. Потім буде допит самої «бацили», роль якої для пожвавлення клубної роботи доручено гарненькій конторщиці з правління.

Серед руїн «старого світу» залишалась майже недоторканою одна з основних опор суспільства – **церква**. Декларуючи свободу совісті, більшовики, здавалось, розв'язували багатовікову проблему державної релігії – з одного боку, визволяючи церкву від компрометуючих її зв'язків з владою і таким чином розв'язуючи складний клубок взаємних претензій представників різних культів, а з іншого, з держави знімався покров сакральності. **Однак ідеальна модель демократичного суспільства так і залишилась в ідеї постанови «Про передачу справи виховання і освіти із духовного відомства до Комісаріату з народної освіти» від 11 грудня 1917 р., а потім – у Декреті про свободу совісті, церковні та релігійні товариства від 20 січня 1918 р. Фактично діяли розділи Декрету, які відмовляли у праві церковним і релігійним товариствам бути юридичною особою і, відповідно, оголошувалось народним усе майно релігійних товариств. Цей документ розв'язував руки місцевій та центральній владі для безкарного пограбування і руйнування церков, неприхованого терору над службовцями культу, чому передував тривалий шлях дегуманізації ставлення комуністів до релігії. К. Маркс у «Критиці Готської програми» (1875) зазначав, що «кожен повинен мати можливість правити свої релігійні, також як і тілесні, потреби без того, щоб поліція пхала в це свого носа. Але робоча партія повинна була б скористатись цим випадком і висловити своє переконання в тому, що буржуазна «свобода совісті» не що інше, як терпимість до всіх можливих видів релігійної свободи совісті, а вона, робоча партія,**

!!!! навпаки, прагне звільнити совість від релігійного дурману».

3. Культурне життя у Західній Україні напередодні II Світової війни.

Після Першої світової війни західноукраїнські землі опинилися у складі трьох держав: **Польщі, Румунії та Чехо-Словаччини**. Українські землі, що ввійшли до складу Польщі, становили третину її території, українці – 16% населення всієї держави. Під контролем **Польщі перебувало 125,7 тис. км земель Східної Галичини і Західної Волині**. За переписом 1931 р. на цій території проживало **8,9 млн. осіб, у тому числі 5,6 млн. українців і 2,2 млн. поляків**. Проте у 1919-1923 рр. вважалося, що з погляду міжнародного права влада Польщі над Західною Україною не є легітимною.

Українці Галичини бойкотували перепис 1921 р. і вибори до сейму 1922 р. Проте, незважаючи на протести уряду ЗУНР та політично активної

західноукраїнської громадськості, у вересні 1921 р. територію Східної Галичини було приєднано до Польщі, посаду намісника у Львові ліквідовано, а натомість утворено підпорядковані Варшаві три воєводства.

Польська влада намагалася різними політичними засобами послабити український національно-визвольний рух, використовуючи для цього адміністративно-територіальний поділ. **До Східної Галичини було приєднано 6 повітів Західної Галичини.** Це було зроблено для послаблення політичних позицій українського електорату на виборах. Водночас штучно роз'єднувались українці Східної Галичини та Західної Волині — між ними залишався так званий сокальський кордон, який відповідав колишньому державному між Австро-Угорщиною та царською Росією.

З приходом до влади Ю. Пілсудського була висунута доктрина польського

!!! **«прометеїзму»**, яка означала, що історична місія Польщі — допомогти звільненню східноукраїнських і східнобілоруських земель **від влади Москви** та об'єднати їх з Польщею на федеративних засадах. Тому передбачалося замінити курс на національну асиміляцію курсом на державну асиміляцію, тобто зробити українців свідомими патріотами Польщі.

У 1930 р. відносини між українським селянством і польськими осадниками різко загострилися. Було зареєстровано 2200 підпалів майна польських колоністів та інших дій проти них. У відповідь уряд вдався до репресій, названих «пацифікацією» (заспокоєнням), яка охопила 500 сіл. У 1934 р. в Березі Картузькій на Поліссі було влаштовано концтабір, в якому утримували 2 тис. політв'язнів, переважно українців.

Національний та соціальний гніт гальмував розвиток української культури, але не міг зупинити її поступу. Головним осередком української культури залишалося наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ). У Львові існував таємний український університет (1921-1925 рр.), в якому навчалося до 1500 тис. студентів.

Літературна діяльність західноукраїнських письменників тісно перепліталася з політичною. Письменники, відповідно до своїх ідеологічних уподобань, поділялись на **три напрями**: 1) націоналістичний (Д. Донцов, О. Ольжич, О. Теліга); 2) пролетарський — прорадянський (Я. Галан, П. Козланюк, С. Тудор); 3) ліберальний (І. Вільде, В. Лепкий, Н. Королева).

У 1927 р. з УНДО вийшло його ліве крило, утворивши Українську партію праці (УПП), яка підтримувала радянське орієнтацію Петрушевича.

До середини 1930-х років керівництво УНДО дійшло висновку про безперспективність подальшої опозиції. На зміну його **політики вплинуло кілька факторів**: по-перше, поступова ліквідація демократичного парламентарного устрою в Польщі, яка зводила нанівець можливість ефективної легальної опозиції; **по-друге**, антиукраїнський терор у Радянському Союзі (особливо голодомор 1933 р.), який поховав надії на еволюцію УСРР у напрямі національної державності; **по-третє**, тиск з боку

українського кооперативного руху, з яким було тісно пов'язане УНДО та який потре бував політичної стабільності для своєї господарської діяльності.

Усі опозиційні партії Польщі, зокрема й українські соціалісти-радикали та соціал-демократи, бойкотували парламентські вибори 1935 р. на знак протесту проти антидемократичної виборчої ординації. **Лише УНДО, Українська народна обнова (УНО) і Волинське українське об'єднання взяли участь у виборах спільно з Безпартійним блоком співпраці з урядом.** Ці партії уклали угоду з Безпартійним блоком співпраці з урядом (ББ), яка полягала в тому, щоб у кожному виборчому окрузі Східної Галичини й Волині обрати одного українця та одного поляка. Усі українські кандидатури були погоджені з польським урядом.

У самому Українському національно-державному об'єднанні виникла опозиція проти політики ЦК, яка гуртувалася навколо газети «Діло». **Уже у 1936 р. стало зрозуміло, що політика «нормалізації» не принесла очікуваних результатів.**

Ще одна легальна партія – Українська соціал-демократична партія, заснована у 1900 р., відновила свою діяльність з 1929 р. Вона мала три періодичні видання. У 1930 р. була створена Українська національна католицька партія.

Польське гноблення, неефективність легальних партій (українські радикали звинувачували УНДО, що вона «погоджується їсти крихти з польського столу») посилювали позиції українських націоналістів.

Окрім Української Військової Організації, у середині 20-х років утворилися інші націоналістичні групи, здебільшого створені студентською молоддю. Представники цих груп і УВО зібралися 29 січня 1929 р. на з'їзд і вирішили злитися в єдину підпільну революційну організацію – Організацію Українських Націоналістів (ОУН). Керівництво ОУН вважало, що тільки суверенна держава, яка найбільше відповідає національним інтересам українського народу, є **«умовою, що забезпечує нації тривалу активну участь у світовому середовищі»**. Організація вважала своєю метою безкомпромісну революційну боротьбу аж до відновлення втраченої незалежності України та встановлення українського суверенітету на всіх землях українського народу. Головою Проводу ОУН став Євген Коновалець.

Ідеологія ОУН базувалась на «інтегральному націоналізмі», розробленому Д. Донцовим. Згідно з нею в історії є один закон — «закон боротьби і вічного суперництва націй». **Українська нація є абсолютною цінністю; незалежна Україна — найвищою метою, для досягнення якої виправдані будь-які засоби.** Передбачалося встановлення національної диктатури під керівництвом єдиної націоналістичної партії, керованої вождем з абсолютною владою; ОУН проголосила свою опозиційність до соціалізму і демократизму, протиставляючи їм національний солідаризм.

У часи перших стримувань українізації на підрадянській Україні КПЗУ активно виступала на захист одного з її провідників – О. Шумського. Кампанія проти «націоналістичного ухилу» О. Шумського в Радянській Україні призвела до розколу КПЗУ на початку 1928 р. **на «меншість», що**

користувалася підтримкою Москви, та «більшість», або «васильківців» (за псевдонімом лідера КПЗУ Й. Крілика (Васильківа), які виступали з критикою національної політики Сталіна і Кагановича.

КПЗУ перебувала ніби під подвійним тиском – з одного боку Комінтерну (реально ВКП(б) через КП(б)У), а з іншого – Комуністичної партії Польщі (КПП), яка занепокоєно спостерігала за автономістськими тенденціями в КПЗУ. Один із лідерів КПЗУ М. Заячківський (Косар) вбачав у боротьбі низових ланок ОУН «**протиокупаційне вістря**», фактичну боротьбу «**за національне визволення українського народу з-під польської окупації**», що не могло не викликати підозри в його московських «сюзеренів».

Православна церква налічувала до 2 млн. віруючих. У 1924 р. під тиском польського уряду вона розірвала зв'язки з Московським патріархатом і проголосила автокефалію.

У 1918 р., скориставшись розпадом Російської та Австро-Угорської імперій, частину українських земель (**Ізмаїльський, Акерманський, Хотинський повіти Бессарабії, Північну Буковину**) окупувала Румунія. Режим тут був жорстокішим, ніж у Польщі: до 1928 р. на цих територіях тривав воєнний стан. Українців (500 тис. осіб) проголосили «зукраїнізованими румунами» і намагалися насильно їх асимілювати. Українські школи були закриті або румунізовані, українська преса заборонена. На румунській вірець змінювалися прізвища.

Західноукраїнські землі, перебуваючи у складі чужоземних держав, повною мірою відчували на собі політичне, економічне, соціальне, національне та релігійне гноблення.

Тим часом згущувалися хмари Другої світової війни. Україну чекали ще трагічніші події.

4. Труднощі розвитку української культури у період II Світової та Великої Вітчизняної війни (ОУН-УПА, об'єднання українських земель наприкінці II Світової війни).

З початком другої світової війни відбуваються докорінні зміни в українській культурі. Возз'єднання західноукраїнських земель з Центральною та Південно-Східною Україною 1939 – 1940 рр. поклато край насильницькій полонізації, румунізації української школи, культури.

Школи всіх ступенів (від початкових до вищих) були переведені на українську мову навчання відповідно до національного складу населення. Вперше університет у Львові був українізованим. Почали працювати державні театри, філармонії, консерваторія, музичні училища і школи. Уже на початок 1940/41 н.р. в західноукраїнському регіоні працювало 6739 шкіл (з них 5796 україномовних), які охоплювали 1,2 млн учнів. У 1939 р. в музичне товариство України увійшла група діячів культури, зокрема композитори С. Людкевич, М. Колесса, А. Кос-Анатольський, Ф. Колесса, Е. Козак, славнозвісна співачка С. Крушельницька та ін.

Проте з приходом на ці землі Червоної армії впроваджувалась радянська система освіти і науки. Перестали діяти культурні, наукові

товариства, зокрема «**Просвіта**», наукове товариство ім. Т. Шевченка, жіночі, кооперативні, наукові, музичні, краєзнавчі товариства та організації. Бібліотека НТШ, яка налічувала на 1939 р. близько 300 тис. чоловік, у тому числі багато українських рукописів і стародруків XIV-XX ст., збірки українських друкованих творів, листи письменників і культурних діячів, була включена до львівської філії бібліотеки Академії наук УРСР. Після цього з неї було забрано і знищено велику кількість унікальних культурних цінностей.

З метою поширення комуністичної ідеології уряд Української РСР вкладав значні кошти на створення і налагодження діяльності мережі радянізованих культурно-освітніх закладів – клубів, бібліотек, читалень. 3600 клубних закладів, 2295 бібліотек із сумарним книжковим фондом 1476 тис. примірників, 23 музеї, які функціонували тут наприкінці 1940 р., повною мірою виконували поставлені перед ними цілі. Незалежний видавничий рух було припинено. Перестав у 1939 р. виходити в світ щоденник І. Тиктора «Новий час», припинила існування преса для дітей – «**Світ дитини**», «**Наш приятель**», **молодіжне видання «Вогні**». Як ворожі, закривають греко-католицькі газети «**Мета**», «**Нова зоря**», «**Дзвони**».

Населення ж Центральної і Східної України, що підпорядковувалось рейхскомісаріату, з самого початку німецько-фашистської окупації було позбавлене будь-яких можливостей національного духовного життя. На цій території німецька влада проводила відверту антиукраїнську політику, в тому числі й на культурно-освітньому фронті. Рейх-міністр східних територій Розенберг наказав «узяти під оборону» культурні цінності окупованих територій Сходу.

Розуміючи провідну роль інтелігенції у відродженні культурно-національного життя, окупанти з особливою насторогою ставились до неї. Перший удар фашисти завдали 13 грудня 1941 р., коли айнзацкоманда СД заарештувала велику групу національно свідомої інтелігенції та працівників культури – **І. Рогача, П. Олійника та ін.** 21 лютого 1942 р. окупанти розстріляли у Києві в Бабиному Яру за націоналістичну діяльність поетесу Олену Телігу. Одночасно з нею **були розстріляні поет І. Ірлявський, журналіст В. Кошик.** У німецькому концентраційному таборі Заксенхаузен був закатованим Олег Кандиба-Ольжич – поет, вчений, один із провідних діячів Організації українських націоналістів.

В умовах німецької окупації в Києві почали виходити щоденна газета «Українське слово», літературний журнал «Літаври». В Галичині українське слово пропагували газета «Краківські вісті» та кілька журналів. Книжки українською мовою не виходили фактично на всій території України. Намагання організувати українські видавництва з самого початку присікалися німецькою адміністрацією. Так було **із спробою О. Теліги, І. Рогача, О. Чемеринського та інших організувати у Києві видавництво, із намаганням У. Самчука і І. Тиктора започаткувати українське видавництво у Луцьку.** Контрольовані німецькими властями україномовні

газети населення стало справедливо називати «німецькими газетами з українським шрифтом».

Гітлерівцями було завдано величезної шкоди 116 навчальним корпусам ВНЗ, знищено та пограбовано 3/4 їх книжкових та лабораторних фондів. Повністю було зруйновано 8104 школи і напівзруйновано понад 10 тис. шкільних приміщень. Під час відступу фашисти розгромили в Україні 62 театральних приміщення.

Під час евакуації загинули А. Кримський, Б. Свідзінський, К. тудатський, П. Франко, І. Юхименко та ін. Багато вчителів і лікарів, інженерів, літераторів і художників, артистів загинули або в сталінських концентраційних таборах, або на фронті. Зокрема, з 80 письменників, які пішли в діючу армію, загинуло 25, в тому числі **О. Десняк, К. Герасименко, Д. Каневський, Я. Качура, М. Трублаїні, М. Шпак.**

У перший день війни, 22 червня 1941р., загинули під час повітряного бомбардування Львова письменники **С. Тудор та О. Гаврилюк.** У Києві за відмову евакуюватися на Схід перед німецьким наступом була заарештована поетеса, письменниця, драматург, перекладачка і мемуаристка **Л. Старицька-Черняхівська** і розстріляна НКВС разом зі своєю сестрою Оксаною. У радянських концентраційних таборах померли поети **О. Луцький та В. Підмогильний.** У цей період померли **Г. Епик, М. Вороний, М. Куліш, І. Кириленко, Д. Надійн, В. Поліщук, П. Радченко, С. Роснянський-Сученко, Г. Хоткевич.** Загинув десь в ув'язненні **О. Досвітній.**

Великій роль у партійно-організаційній і духовній мобілізації українства на боротьбу з ворогом відводилась радянській пресі, радіо. З 1942 р. на сході СРСР розпочинається видання українських газет «Радянська Україна», «Правда України», «Література і мистецтво» – органу спілок письменників, художників і композиторів УРСР, журналів «Україна», «Українська література» та «Перець». У 1942 р. у м. Саратові розпочинає роботу радіостанція ім. Т. Шевченка.

Вагомий внесок у загальну справу боротьби з німецькими загарбниками зробило і кіномистецтво України: «Олександр Пархоменко» режисера **Л. Лугова, «Як гартувалась сталь» М. Донського, «Партизани в степах України» І. Савченка.** **Вінцем українського радянського кіномистецтва у воєнний період став фільм М. Донського «Райдуга» (1943), який, крім багатьох вітчизняних призів, був нагороджений «Оскар».** Ще одна кінострічка М. Донського воєнної доби «Нескорені» (1945) одержала золоту медаль на VII Венеціанському міжнародному кінофестивалі в 1946 р.

Захист Батьківщини став головною темою українських радянських художників через **плакати, листівки, «агітвікна» В. Касіян («Гнів Шевченка – зброя перемоги»), І. ружкова, С. Строценка («І вражою злою кров'ю ...»), О. Довгаль («Літня сталева хуртовина вимітає німців з Півдня»)** та інші закликали до боротьби з фашистами. 25 грудня 1942 р. в Москві було відкрито художню виставку «25 років Радянської України». З

хвилюючими творами, що відтворювали подвиги воїнів Червоної армії і партизанів, працю радянських людей у тилу, **жахливі картини фашистської окупації, виступили митці Й. Дайц, М. Дерегус, М. Лисенко, Л. Муравін, А. Мучник, О. Пашенко, О. Шовкуненко та ін. Українські митці брали участь у виставках в Уфі – «Українське мистецтво», в Тбілісі – «Велика Вітчизняна війна», в Ашхабаді, Алма-Аті, Ташкенті, Фрунзе та в інших містах.**

Активно заявила про себе в роки антифашистської боротьби українська діаспора. Напередодні II Світової війни координуючим центром суспільного життя українців став **Комітет українців Канади (КУК).** Створений за ініціативою канадського уряду, КУК об'єднав більшість українських громадських організацій, спрямовував їхню діяльність на боротьбу проти фашизму. Велику роботу провадило **Українське товариство допомоги Батьківщині (УТДБ),** засноване 26 липня 1941 р.

Проводилась реорганізація шкільної справи. На кінець 1945 р. в Україні діяло понад 30 тис. шкіл, а в 150 вищих закладах освіти, які повернулися з евакуації й поновили роботу, навчалися майже 140 тис. студентів. У березні 1944 р., після повернення до Києва з евакуації, розпочала роботу АН УРСР. Вчені науково-дослідних установ відразу включались у вирішення народногосподарських завдань.

Надзвичайно складно відбувалися відбудовні процеси в західноукраїнських землях. Виявляючи протидію радянизації життя на своїх землях, більшість місцевого населення не сприймало, а часто і відкрито саботувало чужу їм ідеологію і практику. **Підпільні загони ОУН-УПА продовжували боротьбу проти більшовицької диктатури, її державних і громадських структур, щоб не допустити утвердження радянської влади.** Відповіддю були масові репресії органів державної безпеки та внутрішніх військ проти оунівських формувань і підпілля.

Лекція 7. Українська культура у повоєнний період (до часів незалежності).

1. Особливості культури «соціалістичного типу».
2. Протиріччя культурного процесу 60-80-х років.
- 1. Особливості культури «соціалістичного типу».**

У культурі «соціалістичного типу» (1980 – 1991 рр.) суперечливо співіснували цінності різної якості. Власне, **«пролетарської культури»**, як принципово нового типу культури, створено не було.

У системі соціалістичної культури радянського типу існувало декілька автономних пластів. Причому, деякі з яких не зазнали суттєвих змін і в останнє десятиріччя, продовжують свій вплив, більше того, в середовищі певних груп населення навіть і на сьогоднішній день є провідними.

Характерні рис новоствореного типу культури є: комуністична ідейність, народність, гармонійне поєднання радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, наслідування кращих, прогресивних завоювань всіх часів і народів, національна форма, в якій відображено соціалістичний зміст; соціалістична культура пронизана пролетарським. «Радянська людина» жила подвійним, а то – й потрійним суспільним, колективним і особистим життям.

Радянська людина створила **унікальний тип культури:** 1-й пласт – «**офіційна культура**» («**загальна культура**»), розвиток якої практично однозначно обумовлювався державними структурами, партійними настановами, пануючою ідеологією.

Символами офіційної культури тривалий час були телепрограма «Час», єдина репертуарна політика, єдина програма викладання суспільних наук, що нав'язувалася ВНЗ країни тощо.

2-й пласт – **народна (національна) культура.** Кожен народ, який входив до складу СРСР, мав свою національну культуру, пишався нею, однак вимушений був підпорядковувати останню культурі офіційній, державній, ідеологічно усталеній. Саме тому національно-народна складова загальної культури суспільства виявилась пригніченою, занедбаною, а подекуди й деформованою.

3-й пласт – **вигнана культура,** створювана вченими, художниками, митцями, що за різних обставин опинилися поза межами країни. *Художники і поети, музиканти і літературознавці, архітектори і вчені, як правило, не приймали соціалізм і комунізм в їх російському (ленінсько-сталінському) варіанті і разом із тим, поділяли загальну ідею соціальних перетворень, ліквідації експлуатації людини людиною, національного визволення.*

4-й пласт – **тіньова культура.** Залучались до неї лише вибрані – ті, хто належав до певної групи, консолідованої на засадах того чи іншого виду тіньової діяльності – виробничої, духовної (мистецької, релігійної), політичної тощо. Носії (суб'єкти) тіньової культури збирались, як правило, вузьким колом, у квартирах (на кухнях, за квадратним столом), читали несанкціоновані художні твори (свої власні або написані вигнанцями), співали заборонені пісні, обговорювали альтернативні політичні проекти тощо. Цей підрозділ тіньової культури дістав назву **Home art** (домашньої культури).

До частково тіньової культури належить **елітарна культура** – субкультура «еліти» колишнього СРСР. Це явище мало надто суперечливий характер. Його суб'єкти («слуги народу») вважали для себе обов'язковим відвідування закритих переглядів популярних на Заході, але заборонених в СРСР, художніх фільмів, відпочинку на престижних вітчизняних і зарубіжних курортах. Вони хизувались один перед одним близькістю до «генерального», «члена політбюро» або популярного кіноактора, витонченими прикрасами, демонстрація яких у широкому загалі вважалась ознакою «поганого тону», дотичністю до «державної кухні» тощо. Сторонньому вхід до «кола вибраних» був заборонений.

5-й пласт – молодіжна субкультура, який, з одного боку, існував як відлуння й продовження офіційної (комсомольські новобудови, студентські будівельні загони, молодіжні народні дружини тощо), із другого – як його альтернатива, причому, не скільки політична, стільки – масова. **Панки, рокери, металісти, хіпі** тощо – набули масового характеру, сформували свою ієрархію цінностей, символічний світ і навіть мораль, відмінну від офіційної. Багато в чому масова молодіжна культура була відлунням західного впливу, реакцією на технізацію життя і зневагу до людських цінностей, неприйняттям тоталітаризму і «офіціозу», в яких би привабливих формах він не нав'язувався.

Доба сталінізму: порушення принципів соціальної справедливості, прав людини, некомпетентність і масові репресії підточили культурний потенціал країни, підірвали його життєдайне коріння. Сотні талановитих діячів культури були вимушені залишити країну, десятки тисяч поділили долю мучеників «Архіпелагу ГУЛАГ».

Мільйони нестандартно мислячих і діючих особистостей були змушені мімікрувати, підпорядковувати свою творчу енергію і волю адміністративно-командному диктату. І хоча навіть у найбільш несприятливий і драматичний період наша культура не втрачала зв'язку з життям, інтересами народу і нарощувала інтелектуально-моральний і художньо-естетичний потенціал, сьогоденний дефіцит культури виявився історично узагальненим фактом. Без подолання цього про подальший культурний прогрес пострадянських суспільств не може бути й мови.

2. Протиріччя культурного процесу 60-80-х років.

В умовах панування тоталітарного режиму українській культурі випало самоздійснюватися під пріоритетним впливом не стільки науки, скільки політики, що творилася за вказівками «керівної і спрямовуючої». Така політика завдала життю народу і його культуротворенню аритмію. Звівши постулат світогляду «буття визнає свідомість» у ранг державної ідеології, радянська влада закріпила в суспільній практиці пріоритети за матеріальною, виробничою сферою, відсунувши на другий план нематеріальну сферу – освіту, охорону здоров'я, мистецтво, культуру та ін.

Однак, незважаючи на істотні недоліки, що мали місце у другій половині 60-80-х років, культурне життя мало певні здобутки. Це стосується насамперед народної освіти, розвитку якої радянська влада, як і раніше, надавала особливого значення. Було завершено перехід до загальної середньої освіти, внесено зміни до шкільної структури. У початковій школі замість 4-річного навчання було введено 3-річне, оскільки відповідна підготовка дітей до школи здійснювалась у мережі дошкільних дитячих закладів. На кінець 80-х років – понад 30 тис. ЗОШ: 7,4 млн. учнів, понад 450 тис. учителів.

Постійну увагу держава приділяла і розширенню підготовки фахівців для народного господарства та культури у системі вищої і середньої спеціальної освіти. З цією метою було об'єднано малі ВНЗ, споріднені факультети і кафедри, організовано ряд нових ВНЗ, збільшено прийом до

них, особливо інженерних спеціальностей, значно розширено заочне і вечірнє навчання. 1984/85 н.р.: 146 вищих і 730 середніх спеціальних навчальних закладів; 878,5 тис. студентів і 811 тис. учнів; фахова підготовка із 360 спеціальностей. Впродовж 60-70-х років Україна одержала майже 4 млн. фахівців з середньою спеціальною освітою і понад 2,5 млн. – з вищою.

Забезпечення державою права громадян на освіту, яке гарантувалося безоплатністю всіх видів освіти, виплатою державних стипендій та іншими пільгами, що надавалися учням і студентам, сприяли зростанню високого освітнього рівня населення України. На початок 1982 р. чисельність населення у республіці з вищою і середньою (повною і неповною) освітою становила близько 29 млн чол., або 84 % зайнятого населення.

Негативні явища: орієнтування не на ознайомлення молоді із загальнолюдськими цінностями для розвитку духовності та інтелекту, а на підготовку для існуючого політичного режиму слухняних радянських людей, які абсолютно вірили в те, що промовлялось з кафедри або трибуни.

Формалізм та заідеологізованість, догматизм; не гуманістичного, а прагматичного спрямування навчання. Численний прошарок фахівців-технократів, здатних розв'язувати інженерно-технічні завдання, але не здатних мислити загальнолюдськими категоріями. *Щороку, випускаючи з ВНЗ найбільшу в світі кількість дипломованих інженерів, ми водночас здобули значних «досягнень» у знищенні як екології природи (забруднення землі, лісів, озер, річок, моря), так і еколога душі (руйнування культури, моралі).*

Вироблення споживацького ставлення молоді до життя, розщеплення моральної та естетичної свідомості, розрив між розумом і почуттям.

Не існувало національної школи з рідною мовою навчання. Посилення русифікації освітніх закладів. *У травні 1983 р. Політбюро ЦК КПРС розглянуло питання про додаткові заходи щодо вивчення російської мови. У схвалених ЦК КПРС 10 квітня 1984 р. і Верховною Радою СРСР 12 квітня 1984 р. «Основних напрямках реформи загальноосвітньої і професійно-технічної школи» зазначалося, що «вільне володіння російською мовою повинно стати нормою для молоді, яка закінчує середні навчальні заклади». Внаслідок цього у першій половині 80-х років в обласних центрах і в Києві українські та мішані російсько-українські школи становили лише 28 %, а російські – 72 %. В інших великих містах республіки їх було відповідно 16 і 84 %. У Донецьку не було жодної української школи.*

Майбутнім фахівцям з української мови було відведено в Україні територію села, а саму мову великого народу стали називати сільською. Зарплата вчителям російської мови була значно вищою, ніж учителям української. Упродовж 60-70-х років частка книжок, що виходили українською мовою, знизилась майже втричі.

Політика русифікації України викликала протести деяких представників української інтелігенції, насамперед письменників.

Розвиток науки. У II пол. 60-80-х років у республіці зростала і вдосконалювалась мережа науково-дослідних установ, розгорталася нові

напрями й форми їх діяльності, збільшувалась чисельність наукових кадрів. Центром наукових досліджень у республіці залишалась Академія наук УРСР. На 01.01.1985 р. у її складі було 78 наукових установ і 74 підприємства дослідно-конструкторської і виробничої бази (понад 85 тис. наукових співробітників, у т.ч. 1330 докторів і 8549 кандидатів наук, 130 академіків і членів-кореспондентів АН УРСР).

*Фізика Харкова й Києва успішно працювали в галузі фізики атомного ядра і ядерних реакцій. Їх зусиллями було створено один з найбільших у світі ізохронний циклотрон У-240 і ядерний реактор ВВР-10г. В Інституті кібернетики АН УРСР під керівництвом академіка В. Глушкова, який багато зробив для утвердження його як всесвітньо відомого наукового центру, здійснена розробка першої в світі системи «Проект» – системи автоматизації проектування схемного і програмного обладнання ЕОМ методом формалізованих технічних завдань. Нові напрями досліджень ефективно розвивались у математиці, матеріалознавстві, порошковій металургії, електрозварюванні, хімії, медицині. Дослідження академіків **О. Антонова, М. Амосова, В. Глушкова, Є. Патона; математики М. Богомолів і Ю. Митропольський, хіміки А. Купріянов і А. Пилипенко, біологи П. Богач і О. Маркевич.***

Соціалізму приписувалася ніби назавжди дана здатність органічно поєднувати свої переваги з наукою, раціональним веденням господарства, будь-якими прогресивними формами організації виробництва. Ця теорія призвела до ряду серйозних помилок: недооцінка досягнень НТР, орієнтири в багатьох галузях економіки на середній технічний рівень, закупівля нової техніки і технології за кордоном замість розвитку вітчизняного машинобудування, відсутність необхідних стимулів для розвитку новітніх технічних розробок і впровадження їх у виробництво.

Повністю підконтрольними в умовах тоталітарного режиму **виявляються література та мистецтво.** У II пол. 60-80-х років ЦК КПРС, ЦК КПУ прийняли ряд постанов з питань літератури, в яких партійні організації зобов'язувалися посилити непримиренну боротьбу з будь-якими проявами українського буржуазного націоналізму, національної обмеженості і місництва. Постанови ЦК КПРС з питань літератури і мистецтва, прийняті в 1946-1948 рр., в яких різко і несправедливо засуджувалась творча діяльність ряду митців, були скасовані лише в 1990 р. Керуючись ними, «стражі» партійності, класовості та інтернаціоналізму «викривали» носіїв «бацил» націоналізму і сепаратизму, цькували видатних діячів української творчої інтелігенції.

Заборона художніх творів, пов'язаних зі сторінками боротьби за національну незалежність.

!!!! Втрати україністики: 24.05.1964 р. у рік 150-літнього ювілею Т. Шевченка була «організована» пожежа в Центральній бібліотеці АН УРСР. З семи поверхів бібліотеки згорів «чомусь» саме той, де була україністика – 600 тис. томів цінних творів, рідкісних видань дореволюційного періоду, унікальні архіви. Згоріли також спеціальні фонди україністики, які до

1932 р. збиралися за вказівкою М. Скрипника. У 1964 р., мабуть «випадково», загорівся Видубецький монастир, в якому згоріла бібліотека Київської академії, скарби європейської літератури VII-VIII ст. На поч. 70-х рр. у бібліотеці Київського університету було розформовано Кабінет рідкісної книги, створений професором О. Масловим.

Восени 1964 р. було знищено знаменитий 6-метровий вітраж у вестибюлі червоного корпусу Київського університету. Цей високохудожній монументальний твір, виконаний художниками А. Горською, Л. Семікіною, Г. Севрук, П. Заливахою, був присвячений Т. Шевченку. Пізніше А. Горська, Г. Севрук були виключені із Спілки художників України, а П. Заливаху засуджено на п'ять років ув'язнення «за антирадянську діяльність».

Звинувачення було висунуто навіть першому секретарю ЦК Компартії України П. Шелесту, якому закидали недостатню боротьбу з українськими націоналістичними проявами, деякий місницький патріотизм. Його книжка «Україно наша Радянська», в якій, мовляв, було ідеалізовано українську історію, запорозьке козацтво, була фактично знищена. Петро Юхимович був усунутий з посади першого секретаря і висланий з України.

На початку 70-х років по всій Україні прокотилася нова хвиля обшуків й **арештів**, що була справжнім погромом опозиційної інтелігенції. Були звинувачені в «антирадянській пропаганді» й заарештовані І. Світличний, Є. Сверстюк, М. Осадчий, І. Гель, І. Калинець. У 1977 р. заарештовано письменника Г. Снігірьова, який в кінці 1978 р. помер від тортур. У 1979 р. загадково загинув під Львовом популярний композитор В. Івасюк.

Арешти й переслідування українських патріотів продовжувались у наступні роки. У 1980 р. заарештовані й ув'язнені З. Красівський, О. Гейко-Матусевич, В. Стус, О. Мешко, В. Чорновіл, О. Шевченко, В. Калиниченко; у 1981 р. – І. Кандиба, В. Січко; У 1982 р. – М. Горинь та ін. Внаслідок тяжких табірних умов у 1984-1985 рр. померли в ув'язненні О. Тихий, В. Марченко, Ю. Литвин, В. Стус.

Лише з 1987 р. розпочалось деяке послаблення у репресивній системі. Під тиском світових демократичних сил радянська влада починає випускати «дисидентів» на волю, розтягнувши їхнє звільнення до червня 1989 р.

Повернулися до активної творчості у цей же час реабілітовані письменники Л. Костенко, І. Драч, літературні критики І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, публіцист В. Чорновіл, живописець О. Заливаха.

Література. Високохудожні твори, що поповнили скарбницю світової літератури: «Берег любові», «Бригантина», «Циклон», «Твоя зоря», «Перекоп», «Таврія», «Тронка», «Собор» О. Гончара. Романи Ю. Мушкетика «Позиція» і «Рубіж». Романи і повісті «Диво», «Роксолана», «Я, Богдан» П. Загребельного, «Манускрипт з вулиці Руської», «Вода з каменю» Р. Іванчука, «Гайдамаки» і «Яса» Ю. Мушкетика, «Гнів Перуна» Р. Іванченка, «В пошуках скарбів» М. Шаповала. З новими історико-біографічними творами виступили О. Іваненко, С. Плачинда.

Поети В. Симоненко і В. Стус, Л. Костенко, І. Драч, Р. Лубківський, Д. Павличко, молоді П. Осадчук, І. Римарук.

Головні тенденції української драматургії – потяг до сучасної тематики, утвердження боротьби за мир і творчу працю: «Планета сподівань», «Дикий Ангел», «Фараони» О. Коломійця, «Веселка», «Сині роси», «Мертвий бог», «Бронзова фаза» М. Зарудного, «У золотій рамі», «Дівоча доля» Л. Дмитерка.

Театр. У II пол. 60-80-х рр. діяло 87 професійних театрів, об'єднання «Укрконцерт», 25 філармоній, у складі яких було понад 220 художніх колективів, а також 286 народних самодіяльних театрів. П'єси «Фауст і смерть» О. Левади, «Планета надій» О. Коломійця, «Хто за? Хто проти?» М. Стельмаха. За участь у цих та інших спектаклях лауреатами Державної премії стали актори О. Голобородько, В. Івченко, Б. Ступка, лауреатами Державної премії України ім. Т. Шевченка – М. Задніпровський, В. Заклунна, Ю. Мажуга, А. Роговцева, М. Рушківський.

Музика. Удосконалення усіх жанрів, створенням нових опер, оперет, балетів, симфоній та пісень. Опери «Милана» і «Ярослав Мудрий» Г. Майбороди, «Заграва» А. Кос-Анатольського, «Лісова пісня» та «У неділю рано зілля копала» В. Кирейка, «Назар Стодоля» К. Данькевича, балети «Чиполіно» К. Хачатуряна, «Ольга» Є. Станковича, «Либідь» В. Гомоляки.

Виконавча культура. Видатними майстрами оперного співу стали Д. Гнатюк, Є. Мірошніченко, А. Солов'яненко, М. Стеф'юк; балету – В. Калиновська, В. Ковтун, Т. Таякіна; диригентського мистецтва – О. Турчак. Саме він вперше вивів українську оперу на європейський рівень. За його наполяганням у 1982 р. на фестивалі у німецькому місті Вісбаден прозвучала наша національна перлина «Тарас Бульба» М. Лисенка. Тріумф тріумф Турчака-диригента, а також творчого колективу Київського театру опери та балету, нині Національного академічного театру опери та балету України імені Т.Г. Шевченка, і всього українського мистецтва. Диригентська майстерність Маєстро високо оцінена в Англії, Японії, Франції, Угорщині, Болгарії та в інших країнах. Не випадково світова критика порівнювала його з К. Аббадо та Г. фон Караяном.

Створення в 60-х роках ряду камерних оркестрів стимулювало роботу композиторів над камерно-інструментальними творами. Нові цікаві симфонії для камерного оркестру В. Губаренка, Л. Дичко, Ю. Іщенко, 6 п'єс В. Бібика, 4 партити М. Скорика, мелодійні оперети В. Лукашова, О. Сандлера. Твори А. Штогаренка, Г. Майбороди, М. Скорика, В. Кирейка, Г. Ляшенка увійшли до репертуарів художніх колективів Франції, Англії, США, Канади та інших країн. Піаністи М. Крушельницька, Р. Лисенко, М. Сук; скрипалі Б. Которонич, О. Криса, О. Пархоменко; віолончелісти М. Чайковська, В. Червов; баяніст М. Ризоль.

До мистецьких здобутків цього часу належать українські пісня і танок. Український народний хор імені Г. Верьовки, Заслужений академічний ансамбль танцю України, Капела бандуристів України,

Черкаський український народний хор, Закарпатський народний хор, Буковинський ансамбль пісні і танцю, Подільський ансамбль пісні і танцю «Льонок» та ін.

Твори композиторів П. Майбороди, О. Білаша, І. Шамо, К. Домінчена, В. Івасюка (*дав крила українській естрадній пісні, вивів її з провінційних закамарків на світові обрії, надав їй мистецьку гідність: «Червона рута», «Водограй», «Я піду в далекі гори»*), П. Дворського («Буковинське танго», «Рідна мова», «Мама Марія», «Яремчанський водопад», «Повернення додому», «Товариство моє». Лише недавно йому присвоєно звання народного артиста).

Пісенна творчість С. Ротару, М. Гнатюка, В. Зінкевича, Н. Яремчука, вокального тріо Мареничів, квартету «Явір», ансамблю «Смерічка», Н. Матвієнко, Р. Кириченко.

Кіномистецтво. Відродження українського поетичного кіномистецтва, засновником якого був О. Довженко. «Тіні забутих предків» (1965) за однойменним твором М. Коцюбинського С. Параджанова. На Міжнародному кінофестивалі в Аргентині кінострічка була удостоєна другої премії «Південний хрест». А. Параджанов мріяв також зробити фільм «Intermezzo», проте не вдалося. Після його арешту лінію поетичного кіно – імпресіоністичного кінозмалювання реалій життя – продовжив кінорежисер Ю. Ілленко в стрічках «Білий птах з чорною ознакою» і «Вавилон ХХ». Перший фільм на VII Міжнародному кінофестивалі в Москві був відзначений найвищою нагородою – Золотою медаллю.

У **70-ті роки широкого розвитку набуло мультиплікаційне кіно**. «Лікар Айболить та його друзі», «Як їжачок і ведмедик міняли небо», особливо серія фільмів про пригоди козаків: «Як козаки сіль купували», «Як козаки куліш варили», «Як козаки наречених виручали», «Як козаки на весіллі гуляли», «Як козаки олімпійцями стали» та ін.

У ці роки український кінематограф збагатили роботи «В бій ідуть тільки «старики» та «Ати-бати йшли солдати» режисера Л. Бикова, «Тривожний місяць вересень», «Камінний хрест» Л. Осики.

Проте не було подолано відторгнення його від національної проблематики. І досі мало фільмів, що виходять на екран українською мовою.

Образотворче мистецтво. Освоєння сучасної тематики. Малярство і скульптура, як і інші складники української культури, поділялися на **одіозне мистецтво**, позначене ідеологічною запрограмованістю, догматизмом та плакатністю, і мистецтво, що в різних формах та з різним ступенем очевидності відстоювало загальнолюдські цінності, національні пріоритети, право художника на вільну творчість. Діапазон від найкращих творів реалістичного напрямку до мистецтва «андеграунда», дисидентства, нонконформізму.

Боротьбі проти фашистських загарбників присвячені високохудожні твори «Безсмертя» Т. Голембієвської, «Матері ждуть...» В. Гуріна, «Перемога» О. Лопухова. Сучасні події відтворені в картинах «Льон»

Т. Яблонської, «Ми – мирні люди» В. Хитрикова, «Ідуть дощі» В. Шаталіна. Сучасникам присвячені також полотна М. Бельського, А. Коцьки, Г. Томенко та ін. Історичне минуле висвітлюють картини циклу «Степ» М. Дерезуса, «Вольниця» О. Лопухова. Мальовнича природа України, її міст і сіл показана в пейзажах «Весна» і «Зима» О. Ніовкуненка, «Гроза приближається» М. Грищенка, серії «Київська сюїта» С. Шишка. Образи людей праці, діячів науки та культури відбиті у творчості таких відомих портретистів, як В. Барський, М. Антончик, С. Григор'єв, В. Зарецький. У книжковій графіці плідно працювали художники А. Базилевич, Г. Гавриленко, О. Донченко, Г. Якубович. Відтворюючи самотній характер народу, його прагнення до свободи, українське образотворче мистецтво утверджувало ідеї гуманізму і, висуваючи на перший план образ людини, творило їй гімн і славу.

Монументальне мистецтво. Тільки в I пол. 70-х рр. у республіці було споруджено 90 нових пам'ятників і монументів: загиблим громадянам і військовополоненим у районі Сиренького масиву Києва, монумент Вічної Слави в Черкасах, пам'ятник «Україна – визволителям», встановлений у селищі Міловому на Луганщині, пам'ятник Лесі Українці в Києві.

Архітектура: позбулася еклетичних помпезних рис сталінських часів і стала ближчою до західного конструктивізму. Водночас стандартизація, уніфікація, примітивізм.

Визначними архітектурними спорудами 60-80-х років стали Палац «Україна» (архітектор Є. Маринченко та ін.), науково-дослідний інститут педіатрії, акушерства і гінекології (архітектори Д. Попенко, Л. Лось, Г. Чорний), нові корпуси Київського національного університету (архітектори В. Ладний, В. Коломієць, В. Морозов), музично-драматичні театри в Сімферополі (архітектори С. Афзаметдінова і В. Юдін) та Івано-Франківську (архітектори С. Сліпець і Д. Сосновий), цирк у Дніпропетровську (архітектори П. Нірінберг і С. Зубарьов).

Релігійне життя. У II пол. 60-80-х рр. церква залишалася відокремленою від держави, а релігія постійно перебувала під ідеологічним та адміністративним пресом влади. Офіційно радянська влада проголошувала свободу віровизнання. Проте на практиці вдавалася до боротьби з релігійними віруваннями, закриття культових споруд, переслідувань віруючих.

У **цих умовах активізувала свою діяльність Українська греко-католицька церква** («церква у катакомбах»). Понад 300 її священиків проводили таємні відправи для віруючих західних областей України. Тут діяли навіть підпільні монастирі й таємні друкарні.

У кращих умовах перебувала Російська православна церква, оскільки її визнавав радянський уряд. Проте серед церковної ієрархи поширювалися корупція, лицемірство. Справа дійшла до того, що деякі представники духовенства співробітничали з органами державної безпеки.

Розширення впливу баптистської та інших протестантських сект – п'ятидесятники, одвентисти, свідки Єгови.

Отже, незважаючи на жорстоку політику тоталітарного режиму, чисельність віруючих у цей період зростала. Поряд з цим зростала серед них і чисельність «в'язнів совісті».

Українське діаспора. Офіційна пропаганда зображала як «прислужницю капіталізму, фашизму та Риму».

У II пол. 60-80-х рр. зусиллями українських громад було підготовлено і видано ряд значних українознавчих наукових досліджень, зокрема «Енциклопедію України». В пам'ять 50-річчя голодомору 1932-33 рр. створено документальний фільм. Учені Б. Кравченко, О. Прицак, Ю. Шевельов, художники А. Антонюк, Я. Гніздовський, І. Марчук, музикант В. Колесник, літературознавець, письменник і перекладач Іван Кошелівець. Десятки років він був редактором журналу «Сучасність», співробітником двотижневика «Сучасна Україна» та місячника «Українська літературна газета», «Енциклопедія України».

Культурні зв'язки із зарубіжними державами розширюються. Значною мірою цьому сприяла діяльність Українського товариства дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами і Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном. У 1985 р. вони підтримували широкі й плідні контакти з 700 організаціями понад 100 країн світу.

Значна роль у розвитку культурних зв'язків республіки із зарубіжними країнами належить ЮНЕСКО, членом якої Україна є з 1954 р. Під егідою цієї міжнародної організації з питань освіти, науки і культури у багатьох країнах світу відзначались 1500-річчя Києва, ювілеї Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, М. Леонтовича, С. Крушельницької, а в Україні – ювілеї діячів світової культури – Вольтера, Рембрандта, Шекспіра, Шопена та ін.

Лекція 8. Формування «незалежної» культури.

1. Формування нової соціокультурної дійсності та її риси.
2. Культура України в умовах зростання національно-культурної ідентичності.
3. Україна в світовому культурному просторі.

1. Формування нової соціокультурної дійсності та її риси.

Кожна нова епоха переосмислює обрії і зміст української культури в обширах великого історичного часу. Зміна історичних її меж особливо інтенсивно відбувається тепер, в умовах нового періоду державотворення. Новий соціальний і культурний контекст впливає не тільки на характер змін в культурі сучасній, але й на оновлення, почасти і відродження значних сфер культури минулого часу, які набувають в умовах посилення національної самоідентифікації нового структурування, а сама українська культура в цілому – нових соціально-цінних і громадянських орієнтирів.

Тож завдання в осягненні даної теми і полягає в осмисленні цього контексту та тих соціально-культурних змін, які з ним пов'язані.

Глибинні зміни в культурі – процес іманентний, еволюційний, довготривалий. Разом з тим, еволюційно підготовані в культурі, відбуваються й бурхливі, «вибухові» перетворення, які супроводжують появу нової культурної епохи.

Якщо творчий злет української культури був підготовлений національними процесами кінця XIX – початку (10-ті роки) XX ст., то зміни в сучасній українській культурі (особливо в художній сфері) спираються на перервану культурно-модерністську традицію 20-х років (вона і розвивалася, якщо не в радянській Україні, то за кордоном) і демократизаційно-оновлюючу громадянську традицію 60-х років як гілку альтернативної, національно спрямованої культури (Є. Сверстюк, І. Світличний, І. Дзюба та інші).

Важливо прослідкувати плідність і перспективність спадкоємності тих перетворень і тенденцій, які стимулюють розвиток української культури сьогодні. До них в першу чергу слід віднести напрямки, що були спрямовані на демократичне оновлення суспільства (шляхом зняття тиску тоталітаризму) та розвиток і збереження забутих або свідомо зневажених національних цінностей.

Значну позитивну роль в підготовці майбутніх змін в національній культурі мав період, званий перебудовою. Упроваджувана поступово, а в більшій мірі навіть стихійно, лібералізація духовного життя породила енергію постійних зрушень і новацій. Суттєво урізноманітнилось духовне життя суспільства за рахунок проникнення (спочатку напівмаскованого, а потім відвертого) зарубіжних модерністських і постмодерністських напрямків.

Відбувалось «розхитування» традиційних критеріїв оцінки художніх цінностей, збагачення їх ширшим спектром відтінків. У значній мірі суспільством все більш усвідомлювалась односторонність висунення на перший план критерію «ідейності».

Поступово допускається, а потім і визнається існування поряд з методом соціалістичного реалізму інших творчих методів. Проводиться ціла серія соціальних реформ у сфері культури та мистецтва (наприклад, багаторічний експеримент з реформування театральної справи в СРСР), які мали ряд плідних наслідків. Надається значна свобода у виборі репертуару та діяльності в цілому закладів культури аж до їх комерціалізації. Тому зміни, які проходили в сфері культури після проголошення незалежності України, були значною мірою продовженням, але на більш визначеній національній основі, тих тенденцій і напрямків, що склалися в період «перебудови», доповнилися широким андеграундом – напрямками мистецтва, альтернативними соціалістичному реалізму.

Проголошення волею народу незалежності України призвело до радикальних змін в суспільстві, які суттєво позначилися на становищі культури. Складається нова соціальна і культурна ситуація, породжуючи нову соціокультурну реальність. Основною особливістю нової соціокультурної дійсності є насамперед те, що наше суспільство знаходиться

в періоді перелому, зміни типу своєї організації існування, яке умовно визначається як «посттоталітарне суспільство». Радикальне реформування суспільства активно формує нову культурну реальність, яка характеризується й новими відносинами між людьми в цілому (як суб'єктами культури), новими умовами (в тому числі й матеріальними) свого розвитку, особливою системою цінностей, норм і правил, культурних потреб і засобів їх задоволення. Коли ці норми та правила перетворюються на внутрішню програму поведінки людини (особистості), вони забезпечують узгодження функціонування, сталість і надійність певної сфери соціуму.

Сукупність цих правил поведінки людей (різної, в залежності від умов), впорядковує суспільство і є, зрештою, саме культурою. В той же час стабільність суспільства забезпечується наявністю суперечливих за своїм характером та спрямуванням елементів культури, навіть опозиціями типу «порядок-хаос». Модель культурно збалансованого суспільства – плюралістична, різноманітна. У перехідних суспільствах втрачається визначеність і чіткість критеріїв розрізнення еталонної, базової культури, посилюється відносність самих критеріїв, нездатність суспільства розрізняти «культурне» і «некультурне». Ускладнюється проблема культурної орієнтації громадян, особливо молоді, в ситуації, коли твори авангардизму, які нещодавно кваліфікувались як антикультура, стають взірцем художнього поступу. У суспільстві відбувається певна втрата еталонних зразків культури, пошук нових культурних парадигм, вагання між класичною моделлю капіталізму та постіндустріальною, намагання без достатніх передумов дещо поквапливо «приміряти» їх до наших умов. Разом з тим становлення засад нового етапу розвитку української культури як національної пов'язане з глобальним планетарним процесом «етнічного ренесансу» останніх десятиліть нинішнього століття.

Риси нової культурної реальності, які вже достатньо визначилися, необхідно подати хоч описово.

Якісним стрижнем, який пронизує всі складові культури і суспільства в цілому, є зміна статусу, а відповідно ролі й функцій національної культури, яка стає одним із визначальних факторів прогресу суспільства, його державності, формування національної ідентичності. Власне, національна самодостатність культури стає ніби критерієм і мірилом оцінки характеру та якості змін, а тому сама сучасна соціально-культурна реальність своєю серцевиною має національно-культурне осердя, постає як оживляючий, стимулюючий струмінь.

Базовою основою всіх змін в суспільній свідомості є структурні зміни у формах власності на засоби виробництва, у формуванні нових виробничих відносин, які породжують нові класи і верстви суспільства, нову психологію, мораль, людські взаємини, нові форми культурного буття, стилю і способу життя. Достатньо вказати на освіту, яка в значній мірі набула вже станового характеру. Відбувається відверта експлуатація «новими українцями» наукового, економічного і культурного потенціалу суспільства при нульовому або ж мінімальному внеску в культуру. Жорсткішими стають

умови залучення населення до здобутків культури, бо на зміну соціалістично-демократичному принципу доступу до мистецтва та культури приходять її комерціалізація, встановлення високої оплати, скажімо на вистави чи концерти елітарного мистецтва. Посилюється соціальна нерівність в доступі до культури в цілому, особливо в освіті, де виникає розгалужена мережа елітарних високооплачуваних закладів. На основі цих суперечностей створюються нові зони соціально-культурних напружень, які деформують традиційну українську ментальність, породжують мораль і психологію зверхності одних (збагатілих) та приниженості інших, бідних і незабезпечених.

Таким чином, культура в цей період все більше соціалізується, соціально-класово увиразнюється («нові українці» мають інший стиль і спосіб життя: набувають свого, часто західноорієнтованого іміджу, ознак своєї особливої, часто міщанської причетності до культури, нового профілю і рис утворених субкультур). Розподіл культурних цінностей набуває соціальних ознак. Якщо раніше (в застійні часи) говорилось про загальну тенденцію розвитку соціалістичної культури «від соціальної диференціації до соціальної інтеграції», то тепер намітився наче б зворотний процес. Соціально-культурна структура українського суспільства стає більш різноманітною, підкреслюючи соціальну диференціацію суспільства.

У загальнокультурному плані соціальне урізноманітнення культури та наявність в ній різних за своїм спрямуванням течій має сприяти поступу культури, створювати умови їх творчого взаємозбагачення.

Всі соціально-культурні зміни в суспільстві відбуваються в контексті нового соціального вибору, який визначився в своєму негативістському ставленні до соціалізму, але не кристалізувався в своєму позитивному означенні до повної соціальної реальності.

Тому зміна соціальної орієнтації й ідеалів, яка проходить в суспільстві, відбувається суперечливо і болісно, бо значна частина суспільства залишається на позиціях соціалістичного вибору, менша частина впевнено обрала шлях західної цивілізації, який в значній мірі виглядає повторенням вже пройденого шляху, а переважна більшість ще не визначилась у своєму соціальному виборі.

Ця перехідність, межовість, невизначеність породжує колапс діяльності, втрату напрямку дій, змістовності, соціальної мети і завдання, призводить до розладнання функціонування соціальних підсистем (виробничої, політичної, культурно-освітньої тощо) та їх скоординованості. Врешті-решт державний вибір України визначається в західному напрямку (прийняття України до Ради Європи), що є тільки початком шляху.

Оскільки в основі культури лежать «цінності» і «норми», то й зміна соціальних орієнтацій супроводжується, насамперед, переоцінкою цінностей та формуванням їх нової ієрархії.

Особливо принципове засадниче значення у виборі шляхів подальшого розвитку української культури мало досягнення її природи і продовжуване з часів «перебудови» зняття з культури ідеологізаційного пресингу, яке можна

означити поняттям «деідеологізація культури». Обговорення даної проблеми широкою громадськістю мало значний суспільний резонанс, сприяло утвердженню погляду на культуру як самодостатній, іманентний, природно-історичний феномен.

Зняття ідеологічних пут, як і всесущого партійно-державного контролю, призвело до послаблення, а потім і ліквідації командно-адміністративної вертикалі в управлінні системою культури. Натомість набуває не тільки розголосу, але й практично-дієвого поширення і втілення принцип культурного плюралізму, множинності, багатоманітності форм культурного життя.

У такому руслі набуття свободи в розвитку культури, яка так необхідна її природі, відбувається зняття ієрархічного управління сферою культури, поступове зростання самостійності розвитку культури в регіонах, яке завершилось постановою Колегії Міністерства культури про підпорядкування обласних управлінь культури місцевим органам влади. Нові умови функціонування культури призводять до зростання ступенів свободи в діяльності культурних закладів, до строкатості напрямків духовного життя як однієї з умов поновлення самодостатнього розвитку культури.

Одним із проявів збагачення змісту духовного життя суспільства є формування його специфічних структур в окремих регіонах України відповідно до тих давніх традицій, які в них побутували, складання інфраструктури сфери культури та культурних потреб місцевого середовища. Достатньо чітко визначились особливості духовного життя Львівського культурно-художнього комплексу, м. Харкова, Одеси та багатьох інших. Особливо виразно вони виявляються у своєрідності системи засобів масової комунікації, в єдності кіно, радіо, телебачення та преси, які мають свій стиль, оформлення, зв'язок з традиціями, установки щодо перспектив розвитку і щодо змісту національної культури, форм її побутування в певному регіоні.

Нові умови дали можливість виявитись тим культурним потребам, які раніше блокувались чи заборонялись. З'являються незнані раніше суб'єкти культури, діяльність яких пов'язана з недержавними формами культурно-дозвілдової діяльності, задоволенням нових потреб. Утворюються конкурентні державі культурологічні структури (фірми, малі підприємства, культурологічні центри, дирекції свят і фестивалів та інші), що відкриває нові шляхи вдосконалення культурної діяльності.

Радикальні зміни відбуваються в системі художньої культури, в художньому житті суспільства. Нові соціально-художні відносини складаються між основними учасниками-суб'єктами цього процесу, між митцем, творчими спілками, публікою, критикою, державою і громадськістю, що буде розглянуто окремо.

Культурна трансформація, що триває в суспільстві, пов'язана з появою нових духовних потреб, які були пробуджені зростаючим інтересом до національної культури, а також потоком нових культурних цінностей – як вітчизняних (які були або заборонені, або знаходились у «шухлядах»), так і зарубіжних. Це дає нові імпульси для розвитку культури.

З'являються нові яскраві творчі особистості, нові речники і провісники прийдешнього розвитку української культури, канонізуються її апостоли – як М. Грушевський, Є. Маланюк, а їхня спадщина збагачується новими вимірами її освоєння.

У процесі складання нового профілю і структури культурного життя, насичення його національним змістом і постмодерністськими новаціями відбуваються важливі зміни в смаках, уподобаннях, в шкалі і критеріях оцінки явищ культури та мистецтва.

Якщо в недавньому минулому переважали критерії, пов'язані з ідеологічною цінністю культури, то тепер все більше визначаються і виходять на перший план критерії художності, естетичної досконалості, новаційності, авангардності, справжньої народності.

У зв'язку з різноманітністю змін і впливів в культурі загальна її структура залишається не усталеною, що дає підстави стверджувати, що сучасне культурне життя характеризується новим співвідношенням професійної, самодіяльно-художньої, традиційно-народної та релігійної культури, тобто певною структурною мозаїчністю.

Примітною особливістю розвитку української культури, пов'язаною з її відкритістю, є розгортання діяльності ініціативно створюваних добровільних товариств, об'єднань, асоціацій різного спрямування, які поступово закладають важливе підґрунтя громадянського суспільства. Значна частина цих об'єднань плідно співпрацює з різними зарубіжними культурними, благодійними, науковими, освітніми інституціями, сприяючи входженню України в культурний європейський простір.

Про масштаб та характер цього руху свідчить те, що за останні роки офіційно зареєстровано кілька академій як створених на громадських засадах (наприклад, Українська академія наук національного прогресу, Академія вищої школи, Академія політичних наук тощо), ряд культурницьких товариств і асоціацій. Прикметно, що діяльність цих, здавалось би, фахових організацій в нових умовах стає ширше спрямованою культурно. Так, наприклад, утворена в 1992 році Українська академія наук національного прогресу, маючи в Україні 25 власних відділів і філіалів, організувала діяльність понад 63 наукових інститутів.

Особливо збагачують палітру цієї мозаїчності елементи культури, що були в ній і раніше, але тепер набувають незмірно більших масштабів. Ідеться про фактор релігії і вплив західної культури та культури української діаспори.

Відомий науковець і громадський діяч І. Дзюба поставив проблему неповноти структури української культури, вважаючи її послабленою, особливо за рахунок недостатнього побутування мови. Структурна неповнота української національної культури вочевидь виявляється у втраті традицій містобудування, предметно-просторового середовища повсякденного життя поколінь. У цей же час і проведене відмежування церкви від народу було протиприродним і великою мірою спричинило сьогоденну неповноту структури української культури. Церква є не лише світоглядно-конфесійним

феноменом, а й суспільним, бо з нею пов'язані певні зміни в поступі нації. Пов'язана з церквою духовна культура не тільки є складовою національної культури, але в значній мірі формує духовний контекст культурного середовища, створює передумови і підґрунтя для автентичного розуміння багатьох явищ світової культури, особливо мистецтва. В.І. Вернадський відносив церковно-релігійне життя етносу до «надбань національної культури» і ставив його в один ряд з організацією народної освіти.

Не розглядаючи всіх позитивних і негативних сторін впливу релігії на життя суспільства, відзначимо, що в сучасний кризовий, перехідний період розвитку українського суспільства, коли зруйнована соціалістична система цінностей, розхитані основи пануючого раніше матеріалістичного світогляду і утворюється культурно-світоглядний вакуум, однією з форм сенсосвітоглядної самореалізації стає релігія і парапсихологічна надчуттєва віра в неприродні явища (екстрасенсорика тощо). Характерною рисою нової соціокультурної реальності стає зміна суспільного і громадського статусу релігії, релігієзація значних верств населення, зростання впливу релігії на мораль, мистецтво, спосіб життя, ціннісні орієнтації (за даними всеукраїнських соціологічних досліджень, в тому числі філіалу Інституту Геллапа, майже половина населення визначились у своїй релігійності або позитивному ставленні до релігії). Нові реалії вимагають і нової культурної політики, бо за даними експертного опитування, проведеного Міністерством культури України, 68% вважають значними перспективи і можливості впливу церкви на духовні потреби наших сучасників.

За останні роки визначились суттєві протистояння, в тому числі культурницького характеру, між гілками самого християнства, виникли десятки інших релігійних громад різного спрямування, які мають свою культурну визначеність. Ці процеси істотно впливають на звуження впливу релігії на духовні потреби людей.

Загальнокультурне поле України наповнилось культурними вимірами-специфічностями цілого комплексу релігій в їх змаганні і поєднанні. Тому відбувається приховане (латентне) проникнення релігійно-культурної поліфонічності в усі традиційні складові національної культури, особливо у сферу побуту. Поступ цих процесів супроводжується певним посиленням релігійного плюралізму в широких масах, захопленням новітніми іноземними релігіями і вимагає уточнення основ методології наукового дослідження.

Зростаюча з часів «перебудови» відкритість функціонування і розвитку української культури за своїм змістом є формою входження в світовий культурно-інформаційний простір і разом з тим оприлюдненням тих здобутків культури, які протистояли офіційним нормативам соціалістичного реалізму або не були визнані. Цей процес супроводжувався інтенсивним проникненням на терени нашої культури продукції інших культур, особливо західної, а також нового потоку творів російської культури. Якщо кращі здобутки західної класики і елітарної культури були досить відомі в Україні й раніше, в часи «перебудови», то предметом інтересу наших сучасників стала раніше у нас стримувана масова культура і, насамперед, в жанрах

відеофільмів – еротики, трилерів, «мільних опер», «бестселерів» багаторічної давності, значна частина яких суворо заборонена цензурою західних країн. Американізація, вестернізація, наступ «кітчевої» масової культури призвів до майже повної «окупації» вітчизняного кінопрокату, в значній мірі, телебачення, до спотворення образу американської і європейської культури в сприйнятті нашого сучасника і почав поглинати той інтерес до національної культури, який тільки-но пробудився.

Навальна, агресивна пропаганда західних цінностей в їх не кращих зразках певною мірою почала деформувати ще не усталену систему національних цінностей, робити привабливим для молоді «героїв» західного світу, часто чужих нашій моралі і нашому менталітету, що починає викликати протест громадськості, особливо інтелігенції.

У зв'язку з підвищеною конкурентністю західної і російської культури та значним зниженням показників освоєння і продукування культури української в суспільстві починає усвідомлюватись необхідність протекціонізму щодо неї з наданням їй певних пільг і переваг, особливо у виданні україномовної літератури, кіновиробництва та кінопрокату. Розв'язанню цієї проблеми сприятиме виконання Указу Президента України «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян», яким затверджено основні напрями розвитку духовності українського суспільства. «Розбудова суверенності й незалежності, демократичної, соціальної правової держави, – підкреслено в Основних напрямках, – потребує активізації зусиль органів виконавчої влади, громадських і релігійних організацій, спрямованих на розвиток духовності, виховання патріотизму та поваги до історичної спадщини українського народу, укріплення в суспільній свідомості загальнолюдських моральних цінностей, виховання соціального оптимізму та впевненості кожного громадянина у своєму майбутньому, формування здорового способу життя.»

У зв'язку з ускладненням проблеми вибору духовних цінностей і покращенням орієнтації українського суспільства у їх світі посилюється потреба в новому просвітництві, розвитку альтернативних форм освіти, в оновленні всієї системи виховання, які повинні відповідати потребам оновлення суспільства.

За ініціативою Міністерства освіти України було створено кілька основоположних документів та прийнято ряд постанов і програм. Насамперед виділимо такі: міжгалузеву перспективну програму «Освіта ХХІ ст.», «Засади гуманітарної освіти в Україні», концепція «Основи національного виховання», «Українознавство в системі освіти». Обговорюються громадські проекти програм «Національна комплексна програма естетичного виховання», «Дозвілля і молодь».

Розширення освітньої мережі знайшло свій вияв у створенні недержавної системи приватних навчальних закладів.

У потоці цих новацій (вже починаючи з часів «перебудови») відбувається акцентування уваги на людському факторі в духовному житті українського суспільства, переміщення уваги системи освіти, громадянського

виховання з базового принципу колективізму на особистість, на врахування індивідуалістичного начала української ментальності як фактору активізації соціальної енергії.

Важливою рисою нової соціальної реальності і, разом з тим, фактором її розвитку, є посилення впливу на культурне життя України її діаспори (українські західні освітні заклади, церковні організації, культурний обмін, спільні соціально-культурні проекти), здобутки якої все повніше ініціюють культурні зміни, а досягнення літератури, мистецтва, науки збагачують скарбницю української культури (наприклад в літературі – Є. Маланюк, У. Самчук, В. Барка та інші).

2. Культура України в умовах зростання національно-культурної ідентичності.

Фактор національної культури стає символом соціальних змін, бо в ній найповніше втілюється торжество і майбуття української національної ідеї.

Проголошення незалежності України викликало високе піднесення національного духу, нові сподівання. В цей період було досягнуто значних успіхів в поширенні української мови як державної, було прийнято Закон про мови та інші важливі акти.

Основним змістом українського культурного оновлення і відродження була самовіддана праця багатьох дослідників, ентузіастів, практиків з реконструкції тяжко zdeформованої культури, залучення до нового життя великих набутків, які або були під арештом, або призабулись, або були невідомими. Фантастичний пласт забороненого або замуленого часом став відкритим і оновлює величну «ікону» нашої культури. Дивним сяйвом опромінює нас те, що вважалося «білими плямами». Значна робота в цьому напрямку проводиться створеною в останні роки Національною комісією з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. Так, організована нею державна програма «Повернуті імена» інтегрує зусилля багатьох інституцій, зокрема Національної Академії наук, Українського фонду культури, товариства «Україна», Фонду сприяння розвитку мистецтв України, спрямовані на висвітлення невідомих фактів української культури. В архівах, музеях, бібліотеках України створюються спеціальні відділи, де поширюється інформація про українську культуру в зарубіжних країнах.

Зусиллями згаданих інституцій тільки за останні два роки було проведено ряд міжнародних конференцій, фестивалів, виставок, в результаті яких «пригадано» імена Володимира Січинського, Олександра Архипенка, Михайла Андрієнка-Нечитайла, Григорія Крука, Людмили Морозової, Мирослава Радима, Ігоря Стравінського, Петра Мечика, Федора Акименка, Василя Авраменка та багатьох інших.

Було дано значний імпульс розвитку національної культури шляхом зняття обмежень на її поширення, дозволу підприємницької і комерційної діяльності в сфері культури, що особливо виразно виявилось у розширенні видавничої діяльності, появі нових часописів, у інтенсивному розширенні й

насиченні радіотелевізійного ефіру конкуруючими програмами національно-культурного змісту.

З'явилися нові нетрадиційні форми культурної діяльності не тільки в державних закладах культури, а й у комерційно-самодіяльно створюваній мережі. Значного розвитку набула діяльність «Товариства шанувальників української мови» та «Просвіти» – не тільки з виконання Закону про мови, але й щодо поширення та пропаганди цінностей національної культури, організації недільних шкіл тощо. Виникаючі партії різного спрямування починають в своїх програмах все більше увагу приділяти проблемам розвитку національної культури.

Осмисленню шляхів розбудови української культури присвячують свою роботу установи Національної Академії наук (Інститут історії, Інститут мистецтвознавства, етнології і фольклористики ім. М. Рильського, Інститут археології, Інститут літератури, Інститут соціології, Інститут філософії).

Опрацьовано декілька концепцій розвитку української культури за участю відомих вчених Г.Д. Вервеса, І.М. Дзюби, М.І. Гончаренка, М.В. Поповича, П.П. Толочка та інших.

У той же час зростають вимоги до національної культури, до більш ширшого розкриття спектру її функцій – особливо в сучасній ситуації, коли вона прагне зайняти гідне місце в світовому співтоваристві.

Узагальнюючи сучасний культурологічний досвід, відомий дослідник М.В. Гончаренко зазначає, що про високу історичну зрілість і міжнародне значення будь-якої національної культури, яка прагне статусу світової, можна говорити тоді, коли вона, по-перше, здатна ставити і розв'язувати провідні загальнолюдські проблеми, що зачіпають корінні запити людського буття, які не обмежуються суто локальними інтересами; коли її ідеали, цілі й програми збігаються з об'єктивним напрямом історичного поступу і виражають потреби суспільного прогресу; коли вона висуває художників, вчених і діячів культури, здатних виразити ці потреби та ідеали з такого мірою істини й досконалості, що їх творчість набуває міжнародного значення; по-друге, коли вона досягає такого рівня розвитку, що її можна розглядати як цілісну систему, всі елементи якої міцно пов'язані між собою, продуктивно функціонують, підтримують на належному рівні її життєздатність і спроможність самозбереження; по-третє, коли вона тісно і дієво включена в міжнародний культурний процес, коли її духовні цінності ефективно діють на міжнародній арені, а її творчі сили беруть активну участь у культурному житті всього світу, в розв'язанні так званих глобальних проблем людства – політичних, правових, екологічних і т.ін.; по-четверте, коли вона має багатий духовний і матеріальний потенціал, здатний зумовити її фактично безмежний успішний розвиток, коли їй властива здатність до самовідтворення на вищому рівні.

У суспільстві все більше усвідомлюється загальна потреба в культурі як підоймі, що здатна вплинути на поступ суспільства в цілому. Культура все ґрунтовніше починає розумітись як найважливіший здобуток нації, її

достойнство і сутність, бо культура – це те, що зберігає й утверджує не тільки особистісне, але й національне існування.

Базовим буттям людини є її буття в світі культури як певному культурному (національному) життєвому світі, а тому важливим показником розвитку самої культури є стан культурної самосвідомості та вектору потреб її громадян.

Перспективність розвитку української культури залежить від готовності її представників до культурної активності, яка в значній мірі залежить від стану їхнього менталітету. У ньому як характерну рису українця багато дослідників називають комплекс меншовартості, втрату національної гідності.

Однак за даними дослідження Міністерства культури, яке відображає структуру населення дев'яти основних регіонів України, українським громадянам (за їх самооцінками) притаманний досить значний рівень самоповаги (2,8 бали за п'ятибальною шкалою), що свідчить про потенціал не розтраченої сум'яттям перебільшеної самокритики української особистості.

Певний стриманий оптимізм відносно перспектив розвитку національно-культурної активності громадян України викликав той факт, що вони мають досить високе бажання, прагнення підвищувати рівень власної культури.

Базовою основою всіх змін у культурі є стан духовних потреб громадян. Тому важливо підкреслити, що переважна більшість громадян України (77,5%) визначались у своїй потребі знань щодо культури власної нації. У той же час потребу «в знаннях з історії та національних особливостей української культури», які складають «ядро», основу культури, мають майже три чверті громадян, а одна четверта – «загальною мірою», бо стала приділяти їй в останні роки більше часу.

Передумовою розвитку української культури є зростання в багатьох її сферах національної культурної самосвідомості, реального освоєння культури.

Сьогодні основним засобом в освоєнні здобутків української культури виступають засоби масової комунікації (радіо, телебачення, преса, кіно), позитивний вплив яких відзначає три чверті громадян. Більшість громадян суттєвим здобутком національної культури останніх років вважає, насамперед «зрушення в оволодінні громадянами державною мовою», яке закладає основи подальших позитивних змін.

Важливою традицією розвитку української культури був і є її високий фольклоризм, порівняно з високорозвиненими країнами. Переважна більшість вважає, що за останні роки відбулись позитивні зміни в опануванні населенням фольклору, звичаїв, народного мистецтва. Результати вивчення разом з тим свідчать, що народ не просто підтримує етнографічну культуру як таку (бо в її масових осучаснених формах немало «шароварщини»), а ставить на одне із головних місць в її опануванні якісний рівень («відродження української культури в її кращих класичних зразках»).

У системі багатьох складових національної культури є такі, які в свідомості народу займають особливе місце як найважливіші, бо з ними громадяни пов'язують образ своєї культури. В її якісне «ядро» переважна більшість опитаних громадян дев'яти регіонів України включили мистецтво, історію та мову. Насамперед мистецтво уособлює в свідомості народу живу душу його культури (виділяється музика, пісня, література).

Образ своєї культури громадяни також пов'язують з тією її складовою, питома вага якої в умовах науково-технічного прогресу та урбанізації все зменшується – національні звичаї, побут, предметне середовище, спосіб життя.

Менше місця в системі національної культури надається громадянами релігії та рисам національного характеру. Однак слід зазначити, що в моделюванні системи базових елементів національної (української) культури існують значні відмінності між Східним та Західним регіонами України, які часто мають принциповий характер і які є свідченням варіативності її розвитку.

Якщо в Західній Україні при більшій насиченості релігійними організаціями релігійність зростає значно швидше порівняно з загальноукраїнським (як і фольклоризація населення), то Східна (індустріально-урбанізована, зросійщена) Україна характеризується більшим зростанням потягу до світської культури, відвідування дискотек, відеосалонів, театрів, інтересом до розважальних телепередач, читання художньої літератури.

У Східній Україні залучення до національної культури відбувається значно повільніше, долаючи на своєму шляху значні перепони.

Перехідний період, який характеризується модернізаційними процесами, супроводжується і радикальними змінами не тільки в умонастроях суспільства, хоч період «культурних революцій» уже пройшов. У нових умовах змінюються функції закладів культури. Крім загальнотрадиційної організації культурного відпочинку вони сприяють відродженню художньої самодіяльності, фольклору і традицій усіх націй і народів української держави, формують їх потреби в прекрасному.

Важливими складовими національної культури є всі сфери національного буття (господарське життя, військова справа, політика, побут, повсякденне спілкування тощо) і насамперед наука. У ці роки відбувалось осмислення української науки як цілісності та «українськості» української науки як національної. Усвідомлення сучасниками доволі, здавалось би, простої істини, що джерелом й ініціатором розвитку національної української ідеї і національної самосвідомості є інтелігенція (як гуманітарна так і природничо-технічна), не тільки надавало нового імпульсу її діяльності тепер, але й сприяло постановці важливої проблеми досягнення в усій повноті ролі національної інтелігенції, її покликання і відповідальності перед народом за характер тих змін, що відбуваються в суспільстві.

3. Україна в світовому культурному просторі.

Розвиток української культури на сучасному етапі знаходиться у великій залежності від Заходу та Росії. Інтегруючись після розпаду РС у світову міжнародну систему, постсоціалістична Україна швидко відчула на собі результат глобалізації світового інформаційного простору – інформаційно-культурний дисбаланс. Інформаційно-культурний дисбаланс не що інше, як значне інформаційне домінування розвинутих країн порівняно з країнами, що розвиваються, монопольний контроль над частинами інформаційної системи з боку розвинутих країн, відсталість у технічному і технологічному забезпеченні інформацією в країнах, що розвиваються, і так званий «культурний імперіалізм», коли представники одних культур активно споживають культурно-інформаційний продукт інших. У ситуації світового інформаційно-культурного дисбалансу інформаційний потік має однонаправлений рух, і країни, що розвиваються, та країни СНД, потрапляють в інформаційну залежність від Західної цивілізації.

Особливість української «інформаційної залежності» - поряд з властивим всьому світові впливом американської культури вона відчуває сильний історично сформований інформаційно-культурний пресинг з боку Росії.

4 складові культурного дисбалансу:

1. Культурно-інформаційна.
2. Технічна.
3. Економічна
4. Інфраструктурна.

Сучасна українська культура в світовому контексті пошуків справжності: мода на традицію

(Н.А.

Іванова-Георгієвська

<http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/uvuk/23.html>)

Навряд чи хто буде заперечувати, що до процесу самовизначення як окремої людини, так культури в цілому належить прагнення до відкриття свого справжнього, істинного буття та намагання прояснити примарність та позірність будь-якої несправжності. Платонів міф про ілюзорність людського перебування в світі-печері серед тіней істинно суцього, що їх помилково визнають за істину, став для європейської філософії та культури у певному смислі загальною формою осмислення проблеми існування людини в світі. Значення цього міфу полягає у тім, що він констатував наявність опозиції справжнього – несправжнього як сталої структури життя та культури. Теоретико-світоглядне осмислення цієї опозиції набуло для всієї подальшої філософії та культури значення універсальної парадигми, в межах якої розумілося людське буття як таке та здійснювались всі спроби людини та культури протягом століть знайти себе, закріпити та збільшити ймовірність опертя на справжнє. Разом з цим завдяки переводу здобутих теоретичних результатів цих пошуків у практичну площину утворювались умови та засоби для уникнення несправжнього буття людини в світі. Щоправда, коли

мав місце збіг соціально-історичних обставин, посилений авторитарною волею «великих світу сього», досить вдалими були й спроби видавання примарного буття за істинне, несправжнього – за справжнє.

Кожна епоха визначала свої прикмети справжності, але в самому загальному вигляді справжність можна розуміти як збіг існування будь-чого із своєю сутністю, як відповідність його своєму природному призначенню. Несправжнім є те, що не відповідає своїй сутності та такому призначенню. Саме тоді, коли існування речі чи явища стає або подовжує бути безпідставним, видимісним, воно набуває характеру несправжності або подовжує бути таким.

Двадцять століття ще на своєму початку було осмислене як час кризи культури, коли вона разом із людиною здійснила «падіння» до несправжнього існування. Європейською культурою було усвідомлено, що вікові традиції вже порушено, загальновизнані цінності зруйновано, що Бог, який тисячі років був незнищимою основою справжності світу та людини, таки вмер, і, нарешті, що певні важливі виміри людського існування та діяльності, котрі могли б надати останнім справжнього сенсу та значення, прикро втрачені.

Ця констатація побіжно вказала на визнання значущості справжності як одного з найважливіших світоглядних орієнтирів людини та визначила основні напрямки пошуку її теоретичних та позатеоретичних підстав за нових умов. Безпосередніми витоками новітніх пошуків «справжнього» можна вважати, з одного боку, раціонально-логічне вчення Г. Гегеля, особливо ту його частину, де природа та історія потрактовується як об'єктивація, відчуження Абсолютного Духу. Другим витком є певною мірою протилежні щодо гегелівських філософські розвідки Ф. Ніцше, котрий намагався сприяти тому, щоб культура виборсалась з тенет раціоналістичних форм існування та однобічного аполлонізму, які не в останню чергу визначили втрату людиною нашого часу автентичності буття, яка колись бурхливо проявляла себе у вільній діонісійській грі життєвих сил космосу.

Ці два філософи вирішальною мірою вплинули на постановку проблеми справжності філософією 20-го століття й запровадили – кожен свою – понятійну систему для розкриття її змісту, залишивши по собі напружений резонанс як в філософських вченнях, так і в витворах мистецтва, навіть на шпальтах газет та в повсякденних балачках. Майже жоден серйозний мислитель нашого часу не уникнув впливу грандіозних гегелівських споруд, в яких результати самовиявлення Абсолютного Духу (через однозначно запрограмоване розгортання його троїстих структур, парадоксальних діалектично-суперечливих самовизначень стадій цього розгортання та їх онтологізації як дійсної, але прихованої за поверхневим мерехкотінням явищ логіки речей) перетворюються у чужі для людини абстрактно-логічні надоб'єкти. Не обминули наші сучасники і впливу радикальної критики Ф. Ніцше усього попереднього філософського раціоналізму як світоглядного принципу та як гносеологічної системи, котра

здійснювалась ним на підставі твердження про справжнє як вічне становлення, непідвладне раціональному засвоєнню.

Не без впливу цієї критики наше століття виявило рішучу готовність повернутися обличчям до проблеми автентичності буття, викриваючи та засуджуючи виявлені риси такого існування людини, коли вона постає відчуженою від своєї сутності, а отже, перебуває у стані несправжності. Феномен «падіння» людини в неістинне, несправжнє буття, втрата культурою підвалин автентичності, стали предметом багатоаспектного теоретико-світоглядного розглядання та приводом для тривожних роздумів та щирих переживань дійсних «дбайливців» за долю культури нашого століття. Саме вони проголошували необхідність відкриття заблокованого у наші часи виходу людини з несправжнього світу, де індивіди з примарною самосвідомістю вже загубили суттєву зернину власної особистості, до істинних засад людського існування. Ті ж з них, хто не ще втратив здатності до бодай елементарного самоусвідомлення, розуміючи, що теперішнє їх існування не відповідає їх сутності через те, що вони цілком залежні від ворожих соціальних сил та безжалісно вилучені з системи людських відносин через просту їх відсутність в цьому дегуманізованому світі, гостро переживають позбавлення самототожності, автентичності свого «Я» та руйнацію системи традиційних цінностей. Найбільш негативний результат цього процесу – втрата людиною віри в себе.

Несправжній світ постає то як «світ об'єктивації» (де людський дух, укорінений в дійсній свободі божественного життя, перебуває в полоні світової необхідності), то як індустріальне суспільство (що дезинтегрує людську спільноту), то як цивілізація (де панують знеособлені механізми соціального зв'язку), то як бюрократична організація (що вбиває індивідуальну свободу), то як світ застиглих об'єктивованих форм культури.

Подумки повертаючись до цих сумних визначень характеру теперішнього перебування людини в світі, маю відзначити їхнє непересічне значення для самовизначення сучасної культури. Але навряд чи можна допуститися помилки, стверджуючи, що несходима далечінь доріг, якими блукають сьогодні мешканці світу в пошуках справжності, прямує передусім у напрямку екзистенціального «повернення до витоків», до знаходження автентичності, справжності на шляху досягнення органічної єдності людини та світу, зруйнованої впливом неістинного характеру техніки як підстави світу сучасної людини. Зневажання природою людини та занедбаність її справжнього існування є наслідком докорінних змін в світі, викликаних підкоренням людини нею ж створеною технікою, коли природа, речі, світ в цілому стали сприйматися людиною як протилежні їй самій та коли людина поступово одержала самозаконодавчу та саморуйнівну цивілізацію.

Світ стає місцем повсякденного знеособленого існування, несправжність якого можна подолати тільки через прагнення до трансцендентного, шляхом позбавлення від тягаря повсякденних норм дії та мислення, щоб невідворотній погляд на потойбічну безодню відкрив-таки

смисл буття і щоб з часом утворився-таки лад в царині людського існування (1, с.206).

Навіть не вдаючись до глибинного розглядання проблеми, легко зрозуміти, що поступитися спонуканню до справжності та вийти з безвідповідальності пересічного перебування до безвісті наслідків вільного проектування – це для людини означає обтяжувати свою долю. Але хто знає, чи вона має бути легкою, щоб бути справжньою?

Отже, сьогодні ми маємо усвідомити одне: протягом багатьох століть людство сприймало «світ істинного буття», а тепер навіть найсвітліші уми почали говорити лише тільки про «просвіт істинного буття» (2), що прорізає величезну примарну споруду химерних речей, подій, людей, слів, які втратили свою суттєву якість. Забуття тієї основи, що надає достеменного, справжнього характеру всьому, призвело людину до самозамкнення в результатах своєї діяльності, коли її Его стало центром, з якого виходять та до якого повертаються всі пояснення світу. Покладання самої себе тотальним суб'єктом та самопіднесення над буттям визначило усвідомлення людиною себе виключним джерелом всіх своїх проєкцій на світ, і тоді істина виявилась зневаженою та скривдженою, а справжність – знищеною чи закритою псевдосправжністю. Та попри все в людині зберігається спонукання йти до справжнього та спроможність дійти до нього, бо вона, мабуть, десь в глибинах свого ества свідомо свого походження, через що здатна здійснити повернення до витоків.

На цьому шляху вся руйнівність діяльності, на яку прирєкла себе людина, що втратила повноту справжнього буття, сьогодні дає про себе знати повною мірою. Може саме тому у другій половині нашого століття вже ясно спостерігається усвідомлення наслідків цієї руйнівності та посилюється спрямованість на пошук автентичності існування. Однак життя у його справжніх основах та істинних смислах стало каменем спотикання для сучасного прискіпливого розуму. Здається, що людина зазнала тут серйозної невдачі, бо культурна ситуація кінця століття, що в самому загальному вигляді описується як «ситуація постмодерну», свідчить про кризу самої можливості знаходження автентичності. Якщо до цього йшлося про складнощі досягнення справжнього буття, то тепер людина вже роздумує, як, не вдаючись до самообману, витримати наступ нерепрезентативної моделі світу, де усунуто всі підстави для пошуків оригіналу та істинних основ, коли дійсність свідомо сприймається як відсутність будь-якого референта для симуляції, яка з самого початку вписана в структуру реальності (3). Тому справжності в цій ситуації вже можна не шукати, а несправжністю не журитися та здійснити втечу в іронію чи скептицизм.

Сучасна українська культура за своєї історичною долею стоїть дещо перед іншими проблемами, ніж культури багатьох європейських країн, але є у них і дещо спільне: вона зараз також перебуває в такому ж становищі, яке можна визначити як відчайдушні пошуки справжності. Кожна епоха ставить перед культурою свої запити, відповіді на які можуть мати значення для того чи іншого відтинку її розвитку. Але перед культурою час від часу виникає й

«вічний» запит, що до нього вона повертається як на крутизламі епох, так і в ситуації стабільного життя, позбавленого турбот, в очікуванні майбутніх випробувань. Таким постійним запитом для культури є потреба у самовизначенні, котре здійснюється через розкриття власної природи та визнання традицій як свого підґрунтя, через прояснення своїх витоків та чітке уявлення ціннісного стрижня буття людини в світі.

Сьогодення України, що вирізняється, можливо, дещо передчасним торжеством ренесансних настроїв, висуває всі ці запитання на перший план, акцентуючи необхідність відкриття ознак справжності культури. Україна, що протягом століть мріяла й виборювала собі незалежність, раптом і майже несподівано її одержала. Це збентежило не тільки її неприхильників і недоброзичливців, а й самих людей України, спонукало українську націю й українську культуру стверджувати свою сутність. Але цю сутність ще тільки треба буде відкрити та усвідомити. І першим проявом самовизначення культури й нації був палкий намір гучно зафіксувати свою дійсність, свою присутність, воління довести її у будь-який спосіб.

Десять років тому декому з нас на шляху утвердження справжності українства найкращим рішенням проблеми здавалося нарощування «кількісних» визначень цієї дійсності. Зазвичай це відбувалося через спроби продовжити якомога далі у минуле історичний термін існування української культури та України. Інколи це здійснювалося навіть кумедними спробами, коли під явища сивої давнини легковажно підводили українське підґрунтя і тоді навіть Ісус Христос ставав українцем. У такий горезвісний спосіб деякі українці намагалися досягти самоствердження й самозбереження. Але коли приголомшуючу радість від самостійності вже було пережито і коли стало можливим поблажливо (чи зневажливо) ставитися до подібних спроб національного самовизначення, наша культура зіткнулась з необхідністю розвіяти морок невідомості над своїм минулим, сьогоденням та майбутнім, коректно та не заангажовано визначити свою автентичну сутність, відкрити справжні традиції, на які можна було б спиратися у подальшому розвитку. Тепер мова пішла про реальне життя, а тому будь-які напівфантастичні вигадки, що ще нещодавно могли хоч якось задовольнити потребу у ствердженні найважливіших параметрів існування української культури, для її подальшої реальної підтримки виявились непридатними та навіть шкідливими.

То ж у котрий раз перед конкретною культурою постало завдання відкрити та обґрунтувати свою справжність. Людство вже багато разів ніяковіло, стикаючись зі складностями цього завдання, цілком природними та об'єктивними. В нашому випадку вийти з життя, що повиснуло в безґрунтовності, наздогнати самих себе, напевно, буде дуже складно, бо свою справжність українська культура має не повторити, не просто відтворити, а створити, народити. Вона почула внутрішній поклик звернутися до витоків, щоб побудувати себе як справжню культуру. Але результат тут не визначено однозначно, на цьому шляху можливі як надбання автентичності, так і її втрата. Справа в тому, що історичні умови становлення української культури

призводили до того, що розривалися зв'язки між поколіннями, між західною й східною частинами України, знищувалися кращі представники українства – носії вікових національно-культурних цінностей, внаслідок чого переривалася традиція як одна з форм концентрації культурної автентичності.

Природне бажання сьогоденної української культури відшукати свої коріння, поставити себе на ґрунт традиції, що, зрештою, збігається з гайдегеровим «зверненням до витоків» як засобу досягнення справжності, є цілком зрозумілим. Але справжність, що її необхідно відновити, реалізується лише через адекватну, тобто справжню роботу духу по її досягненню. Культура, що втратила свою автентичність, у прагненні повернутися до неї часто не спроможна мобілізувати всі ті засоби та методи, котрі тільки й могли б забезпечити це повернення. Тоді їй залишається один вихід – відтворити форму, а не зміст справжності, задовольнившись копією замість оригіналу. Саме через втрату автентичності та несправжність теперішнього буття нашої культури повернення до справжності часто перетворюється на легковажне зовнішнє уподібнення традиції минулого.

Пам'ятаю, яке гірке враження саме своєю несправжністю справив на мене кілька років тому Софійський парк в Умані, побудований свого часу Потоцьким для своєї палко коханої дружини. Цей парк, як наочна модель античної картини світу, через його розпланування та організацію символічних елементів, насиченість відповідними рослинами та архітектурними спорудами, мав відтворювати змістовно-ціннісний лад античного світобачення. За задумом, всі відвідувачі цього пам'ятника ландшафтної архітектури мали поводитися відповідно до цього ладу, нібито граючи в серйозну гру. Тепер же маленькою річкою, що колись символізувала Стікс, по якій, за античними уявленнями, померлі здійснювали свою останню подорож, несвідомі організатори атракціонів перевозять у човнах відвідувачів парку, що здійснюють прогулянку в минуле як випадкові гості, перед якими справжній вхід до цього минулого зачинено. Узбіч алей стоять гіпсові копії мармурових скульптур, у той час як оригінальні мармурові фігури героїв античної міфології звалені до купи десь в сховищі як в мурованому колі, звідки немає виходу. Щоправда, працівники музею говорили, що ці справжні, а не підроблені скульптури знову повертаються на своє колишнє місце замість гіпсових привидів. Але чи поверне це справжність парку? Звісно ж, що ні, хоча ця заміна спричинена саме прагненням до справжності.

Гіпсові копії усвідомлюються тепер як бридка ознака несправжніх для незалежної України радянських часів, коли їх було поставлено, а тому їх треба якомога скоріше усунути. Але при цьому не зважають на те, що втрачено істинну сутність цього парку, що його перетворено з моделі світобачення у місце прогулянки випадкових екскурсантів та ритуальних дій ортодоксальних хасидів з усього світу, що оплітають низками своїх священних танців багаточисленні водні потоки, які розрізають площину парку на спокусливі шматочки. Повернення мармурових фігур до парку,

розлученого зі своїм достеменним призначенням, навряд чи може бути таким поверненням до традиції, що врятує від несправжності. Парк в цьому своєму статусі виглядає зараз так само недоречно, як, наприклад, справжній старовинний келих на столі сьогоdnішнього представника так званої еліти, коли справжність цього келиха втрачається, ховаючись десь у його середину, ніби-то відділяючись від свого недоречного оточення. Сучасна культура не повинна буквально запозичувати будь-що із своєї давнини, більш того, вона просто не може запозичити та перенести у сьогоdnення свою власну частину, що належить їй минулому, незміненою.

Але спасіння культурної автентичності часто шукають саме в цьому напрямку. Повернення заради цього спасіння традицій скоріше має вигляд зовнішнього наслідування, ніж успадковування змісту цих традицій, бо в теперішніх умовах, в контексті сучасної культури, той зміст частіше за все виявляється вже незбагненим та чужим. У підсумку виходить, що результатом воління справжності стає ще більша несправжність.

Зазначені складнощі розвитку сучасної української культури, яка у деяких своїх течіях звернення до витоків розглядає як можливий шлях повернення до справжності, доповнюються загальносвітовою культурною ситуацією, де домінує так звана «постмодерністська парадигма». Ця обставина робить досягнення справжності сучасною українською культурою, що зазнає значних впливів від світових культурних форм, підґрунтям яких є ця парадигма, ще менш ймовірним. Раніше вже йшлося про те, що кінець століття відзначається тим, що у філософії та культурології знаходить рефлексивно-теоретичне віддзеркалення загальнокультурний процес формування принципово нових засад світобачення людства, відзнакою якого є криза раціоналізму та логоцентризму як концептуальних основ світоглядних та гносеологічних систем.

Серед культових проявів кризового стану сучасності можна також назвати кризу будь-якої репрезентації. Сама дійсність, котра в межах попередньої платонівсько-християнської парадигми могла бути достеменною основою для всіх можливих копій-симуляцій, тепер включає в себе водночас і «оригінал», і «копію», через що нині вона з самого початку визнається як така, що має ілюзійний, симуляційний характер. Наша країна після виходу з політично та культурно ізольованого, самозамкненого СРСР відкрилася для зовнішніх впливів. Позитивними наслідками цього були свобода ознайомлення з невідомими нам до цього часу науковими та філософськими текстами, забороненими досі художніми творами, можливість вільно телефонувати або виїжджати у будь-яку країну світу що, безумовно, сприяло розширенню нашої ерудиції та залученню до загальносвітової культури. Проте ця відкритість до світу мала і негативні наслідки. Я вже не говорю про потік харчових продуктів другого гатунку (ну, як не згадати М. Булгакова з його славнозвісною осетриною!). Україна у відповідь на цю товарну агресію досить швидко спромоглася налагодити виробництво якісних вітчизняних продуктів харчування. Значно складнішою є проблема шаленого вливання в український культурний світ продуктів культурного споживання, де

адекватна відповідь України не може бути такою швидкою. Мова йде, зокрема, про настирливе поширення мас-культурних стандартів якості масового мистецтва та жахаюче заниженої технологічності митецької творчості взагалі, конкретним проявом чого є домінування на екранах телевізорів голлівудських кінострічок десятого ґатунку та конвеєрно виготовлених західних пісень та мелодій, перекручених на наш лад англійських термінів у назвах фірм, магазинів, телеканалів, певних звичаїв та прикмет чужого нам способу життя. Внаслідок цього українська культура значно прискорила формування в собі елементів так званої масової культури, в межах якої людина як носій масової свідомості спроможна лише до некритичного наслідування стандартних, нав'язаних їй через систему соціальних маніпуляцій форм поведінки й мислення.

Інакше кажучи, до України вдерлася нічим не стримувана масова культура, що внаслідок маркетингово визначеної інтенсивності свого поширення відразу посіла панівних позицій з її диктатом безумовно «несправжніх» речей, цінностей та нормативів. За цих умов прагнення до справжності як реакція на засилля масової культури починає значно посилюватися. Однією з форм цього посилення стає звернення до наших традицій з метою опертя на них у ствердженні власної автентичності на противагу несправжності масової культури.

Конкурентне протистояння традиційної та масової культури за умов технологічно-маркетингового характеру сучасного масового духовного виробництва іноді веде до того, що традиційна культура починає запозичувати засоби свого ствердження в суспільному житті у свого антипода, у масової культури. Внаслідок цього потяг до автентичності подекуди починає виступати у формах, притаманних перш за все масовій культурі. Одним з прикладів такого впливу є «модернізація» української пісенної культури шляхом створення синтетичних музикальних творів, де традиційні українські гармоніки та лади переливаються у сучасні музикальні стилі. Друга форма впливу маскультури полягає у тому, що тенденція посилення потягу до автентичності асимілюється гнучкою та здатною до мімікрії масовою культурою: виникає мода на традицію. В таких випадках вже не йдеться про справжнє повернення знищених традицій, що, як вже було сказано, само по собі непросто. Певна зовнішня оболонка традиції залучається до сьогодення. Втративши свою природню символічну сутність, пов'язану із втіленням конкретного змісту, вона починає існувати як порожній знак-вказівка на причетність того, хто має якесь відношення до цього знаку, до зазначеної таким чином сфери існування.

Внаслідок цього в масовій культурі можуть зіштовхуватися дві її форми – одна, що набула видимість традиційності та друга – модерна, позатрадиційна, сучасна. Юнак з козацьким оселедцем на сходах університетського корпусу – це саме такий феномен. Він не видає себе за козака, про це не йдеться. Його оселедець не означає й того, що цей хлопець «звертається до витоків», відроджує певну національну традицію козацьких ідеалів, цінностей, норм. Це скоріше знак-відсилка до певної спільноти, що

обрала зараз собі за взірець деякі ознаки минулого. Хлопець обирає цю чуприну як засіб самоідентифікації, ототожнення з певною реальністю (сутність якої для сучасного хлопця вже втрачена), щоб, принаймні, відокремитись від того, що здається йому несправжнім, неправильним, тобто – від позатрадиційної масової культури, несправжність якої ним та його поколінням вже поступово усвідомлюється. Парадокс такої ситуації полягає у тому, що одній несправжності протиставляється інша, відмінність якої полягає лише у зовнішньому використанні традиційних форм.

Те, що в масовій свідомості донедавна сприймалось як справжнє, дійсно добре – жахливі консерви та печиво з Польщі чи Туреччини, євроремонт як взірець найкращого та модернового влаштування оселі (котрий при роздумливому ставленні навіть у застосованих матеріалах виявляв свою підробленість, де стіни є «гіпсокартонними», підлога – пластиковою, стелі – навісними), поступово розкриває свою несправжність. І тоді – як спасіння, як вихід – змінюють орієнтації та виникає мода на національне, на українську традицію як один з варіантів шляху до справжнього, автентичного буття. Однак все, що здійснюється на підставі цієї моди, відбувається в межах світу масової культури. Драматизм подібного стану справ полягає у тому, що в цьому світі, світі примар, де замість справжньої роботи та справжніх досягнень особливу значущість набувають спроможність до «розкрутки» та до купленого у різний спосіб посідання перших місць в усіляких сумнівних рейтингах та конкурсах, де колишні войовничі атеїсти тепер попереду всієї пастви із свічками в руках хрестять собі лоба, дочекатись повноцінної справжності як здійсненості реальної автентичності дуже проблематично.

Я зовсім не проти того, щоб сучасна культура поверталась до свого коріння. Навпаки, мені не до вподоби, коли з гідною подиву сором'язливістю зрікаються власної давнини. Культура не має права відмовлятися від минулого, ми не маємо права забувати свою історію, бо саме таке зречення також призводить до несправжності, коли, наприклад, замість покаяння ми маємо легковажну радість від очікування сумнівних змін. Я лише хочу зазначити, що відродження автентичного духу національної культури не може здійснитися на підставі моди на традицію, бо мода минуца та швидкоплинна, вона втягує людину в світ безперервного виробництва та споживання підробок, коли людина некритично відтворює стандартні форми діяльності, стереотипи поведінки, заявлені думки, оточуючи себе речами, що з самого початку вже втратили свою справжню сутність. Саме останнє й не усвідомлюється «модною» людиною, оскільки мода передбачає несвідоме наслідування як домінуючий механізм масової свідомості. Так культурний простір сучасної людини заповнюється примарами, серед яких вона, недосвідчена щодо вибору цінностей й ідеалів та обтяжена непотрібними та по суті чужими речами, неприкаяно блукає.

Необхідною умовою досягнення справжньої автентичності є розвинена самосвідомість, сумлінне ставлення культури до себе й своїх витоків. Потрібні вивчення традицій минулого, навчання певним способам

життєдіяльності не задля поспішного запровадження їх у життя як безглузлого копіювання. Знання своїх та чужих традицій потрібне лише для відповідального зрощування сучасних цінностей, ідеалів та норм життєдіяльності. Народити щось справжнє можна лише тоді, коли воно виплекане, вирощене всередині, або, образно кажучи, природнім чином відповідає сутності свого черева, оскільки щоб народити, треба виносити.

Через це вкрай важливо розрізняти кон'юнктурне прагнення до справжності та прагнення до неї як виважений пошук, що завершується здійсненням автентичності. Перше, скороминуще прагнення до справжнього поспішає й женеться, а тому може пробігти повз нього та помилково досягти несправжнього. (Може й справді, доля є іронія мрії?). Дійсне ж досягнення справжності є процесом, що передбачає зачаття в межах сучасної української культури нової, сутнісними зв'язками пов'язаної з традицією, системи цінностей, її поступовий «внутрішньоутробний» розвиток, природне народження і дбайливе виховання того, що вийде в світ. Ми можемо стати свідками досягнення нашою культурою її реальної автентичності та справжнього, її істинного буття лише тоді, коли феномени сучасного культурного буття України стануть зрілими та набудуть ґрунтовності, а різні їх прояви зможуть гармонічно взаємодіяти, зазвучавши в симфонії своїх ясних поєднань у відповідності до ладу єдиної традиційної підстави, вкоріненої у далечинь історії.

Отже, ми заборгували справжності. Хто потім опікуватиметься цими боргами?

Література:

1. Див.: Хайдеггер М. Время и бытие. – М., 1993.
2. Див.: Павленко А. Бытие у своего порога // Человек. – 1993. – № 1. – С.43 – 66.
3. Бодрийяр Ж. Фрагменты из книги «О соблазне» // Иностранная литература. – 1994. – №1. – С.59 – 66; Деррида Ж. Шпоры: стили Ницше // Филос. науки. –1991. – №2. – С.118 – 145; №3. – С.114 – 129.

Проблеми культурної політики в Україні та світові інтеркультурні взаємодії

С. П. Симоненко

Стан культурного розвитку тієї чи іншої країни є одним з найбільш об'єктивних показників не тільки духовного здоров'я суспільства, але й повноти вирішення тих проблем, в тому числі й економічних, котрі стоять перед ним. Серед політичних функцій держави, що регулюють внутрішнє життя суспільства, важливе місце посідає державна культурна політика. Із здобуттям Україною державної незалежності головною метою в цій сфері мала стати така культурна політика, яка б цілком відповідала ідеям національно-культурного відродження. Серед завдань, що мали бути вирішеними, особливо важливим вважалось законодавче забезпечення державного статусу української мови та поширення її функціонування у всіх

сферах суспільного життя, ствердження історичної державної символіки, відновлення єдності та повноти функціонування національної церкви, формування української «високої» культури, збереження та розвиток всіх форм народної культури тощо. За роки нашої незалежності на законодавчому рівні було прийнято цілу низку законів та постанов, котрі були покликані регулювати ці питання культурного будівництва. Проте більшість з них і досі «не працює», залишаючись фактично декларативними «об'явами про наміри». Адже відомо, що жоден закон не почне працювати, якщо не будуть знайдені механізми, котрі приведуть його до дії. Досить швидко на тлі затяжної економічної та соціальної кризи розмови про відродження культури перейшли у площину забезпечення її порятунку та виживання. У високорозвинутих країнах на культуру виділяється порівняно високий відсоток національного доходу. Тим більше це повинна робити Україна, чия мова, культура в умовах імперсько-шовіністичної політики СРСР була на межі зникнення.

У риториці документів як законодавчої, так і виконавчої гілок влади вистачає закликів до майже сакрально зрозумілого національно-культурного відродження та розвитку духовності українців. Водночас втілення таких високих цілей, конкретні кроки в цьому напрямку часто-густо заходять у глухий кут, оскільки розвиток духовності має спиратися на високо розвинуту економічну базу, а розвиток економічного життя у культурно занедбаній країні також стає проблематичним. На жаль, така ситуація склалася з вини не тільки владних структур, а й самої національної культурно-творчої еліти, яка сьогодні поки що неспроможна заявити про себе як про дійсно національно-свідому організовану конструктивну силу. Багато в чому ми сьогодні знову опиняємося у ситуації 1918-1919 років, коли, очоливши молоду, ідейно-духовно та організаційно слабку українську державу, національно-культурна еліта виявилася неспроможною до рішучих та ефективних дій в напрямку реалізації складного комплексу заходів по розбудові дійсно незалежної у всіх відношеннях держави. Схоже, що для національно-демократичних сил державна незалежність як була, так і залишається єдиною самоцільною священною метою, котра у більшості випадків ще й сьогодні не підкріплюється реальними заходами щодо політичної, економічної та ідеологічної трансформації українського пострадянського суспільства.

Ситуація ускладнюється тим, що, наполягаючи на недоторканості тези про абсолютну цінність національної культури, котрій потрібна підтримка з боку держави, національно свідомі інтелігенція ідеологічно експлуатує лише консервативний зміст ідеї національно-культурного відродження за рахунок обмеження демократичної відкритості суспільства. Однак, такий консерватизм має постійне тяжіння до культурної, а відтак і економічної та політичної самоізоляції. Не маючи за мету хоча б якимось чином принизити культурні здобутки українського народу у минулому, зазначу, що в умовах динамічного розвитку світового соціокультурного процесу надання переваги заходам, спрямованим виключно на відродження нашої культури нагадують спроби реставрувати старий будинок шляхом заміни його зношених

конструкцій замість побудови нового. Сьогодні українська культурна еліта повинна зосередити свої зусилля на проблемах, вирішення котрих допоможе подолати, як це не парадоксально звучить, хронічно анахронічну спрямованість нашої культури, дасть їй змогу конкурувати з сучасними формами культур інших країн в тих різноманітних сферах сьогоденного суспільного життя, де її присутність поки що є майже непомітною. Зневага до власної культури з'являється не стільки з причини відсутності патріотизму, а головним чином через те, що вона виявляється не в змозі задовольнити сучасні культурні запити нашої людини, духовно та й матеріально збагачувати її.

З іншого боку, реалізація вимог демократичної відкритості суспільства за умов ринкової економіки та відсутності належної державної підтримки, коли в першу чергу порожніють кишені традиційних споживачів високої культури – вчителів, лікарів, інженерів, науковців, змушує ту частину національної творчої інтелігенції, котра є основним «виробником» культурних продуктів, орієнтуватись виключно на культурні запити публіки, що має високій рівень доходів. Рівень цих культурних запитів добре відомий. Внаслідок цього відбувається подвійний процес взаємодії української та масової культури. З одного боку, бажання створити конкурентноспроможну культурну продукцію веде до того, що наші композитори, митці, письменники часто просто погано копіюють не найкращі зразки зарубіжних пісень, телепередач, книжок. З іншого боку, прагнення зберегти національну специфіку веде до того, що цим витворам мас-культурного виробництва надають українських рис. Через це можна спостерігати чи то мас-культуризацію української культури, чи то псевдоукраїнізацію масової культури. У будь-якому випадку ми можемо говорити лише про окремі «перлини» сучасної української культури у загальному масиві тимчасових підробок під національний стиль та дух. В цілому йдеться про певне «пристосування» нашої культури під невибагливі та навіть примітивні потреби мас-культурних «споживачів». Розмови про те, що треба естетично виховувати та розвивати особистість, видаються тепер принаймні донкихотством. Нерідко спонукальними мотивами культурної творчості у наш час стають не ідеальні, духовні, культурні потреби, а суто меркантильні інтереси. Більш того, перед деякими діячами культури вже стоять інші завдання – не тільки забезпечити відносно стабільний матеріальний добробут, а отримати надприбутки в системі розгалуженого, криміналізованого та корумпованого арт-бізнесу. Але, в свою чергу, пристосування до нерозвинутих естетичних смаків масового споживача культури криє у собі небезпеку поступового витіснення власне української культури з інформаційного простору нашої держави та творчу деградацію тих митців, що таким чином «вписалися» у систему ринкових відносин в культурному виробництві.

Парадоксальність того стану, в якому опинилась на сьогоднішній день українська культура, котра століттями жила ідеєю незалежної демократичної української держави і, можливо, тільки завдяки цьому

вижила, полягає в тому, що надто широке та довільне тлумачення її демократичного аспекту може стати каталізатором розчинення та поглинання нашої культури деякими іншими агресивно-експансивними культурами, зокрема російською (котра, як відомо, довгі роки розвивалась і продовжує розвиватись чималою мірою за рахунок культури української) або синтетичної західної культури. Навряд чи хто-небудь може ставити під сумнів, скажімо, демократичність французької держави та якимось чином заперечувати величезне значення та роль її культури в світовому контексті. Однак саме у Франції ще 1975 року був прийнятий спеціальний закон по захисту власної культури, насамперед – від заокеанської експансії.

Відомо, що українська культура в її традиційно-народному прояві зосереджувалася переважно в регіонах, у той час як в містах, навіть етнічно не російських, за відомих обставин пануюче місце посідала російська культура. Тому проблемою номер один для виживання культури нашого народу є повернення її в міста саме на правах повноправного господаря, а не бідної родички. Це повернення можна розглядати як «українізацію» (яку деякі недоброзичливці нашого народу навіть у тих невеликих зрушеннях в цьому напрямку поспішають оголосити «примусовою»), а можна – як «дерусифікацію». Її змістом є цілком правомірне з етичних, цивілізаційних та політичних міркувань ствердження українського в Україні. В центрі цього процесу стоїть мовне питання, котре, на мою думку, є питанням принциповим. Адже мова, як відомо, є могутнім каналом впливу одного народу на інший, каналом здійснення не удаваної, а реальної інформаційної, а отже, і культурної, економічної та політичної експансії. Результатом цілеспрямованої політики колишньої метрополії переважна більшість міського населення нашої держави стала російськомовним і якщо свідомо не ідентифікує себе з російською культурою, то щонайменше віддає їй перевагу, залишаючись в межах російської культурної ментальності.

Досить сказати, що українська друкована продукція, котра розрахована на масового споживача, на власному ринку за обсягами продаж сьогодні поступається російській та російськомовній майже в 15-20 разів. Приблизно така ж ситуація склалась в сфері радіомовлення та телебачення. Це і не дивно, адже лише за даними останнього перепису населення 1989 року в порівнянні з попереднім (1969 року) кількість українців, що вважали рідною мовою російську, збільшилось майже на сім мільйонів. Дійшло до того, що в Україні створюється мас-культурна продукція (шоу-бізнес, пригодницька література тощо), котра зорієнтована насамперед на російського споживача та бездонний російський ринок. Ось чому навряд чи гостроту проблеми тут допоможуть згладити заклики деяких діячів від культури та політики вважати всю російськомовну культурно-мистецьку продукцію, котра з'являється в Україні, надбанням української культури. Згадаємо славетного вітчизняного мовознавця О. Потебню, який вважав, що представників зросійщених «нетитульних» національностей імперії, за обставин, коли вони навіть заповітні думки мислять російською мовою, вже не можна зараховувати ні до якого іншого народу, окрім російського.

З матеріального погляду в мові, що реалізується в мовленні, немає нічого, крім звуків, які комбінуються в слова, речення тощо. Однак саме в них відображені історичний досвід, знання народу – носія мови, про світ, його структуру, ставлення людей до нього та один до одного. Мова є чи не найважливішим елементом національної самобутності, позбавлення якої веде до втрати цієї самобутності. Цей погляд на національну мову у світовому співтоваристві став загальноновизнаним ще з минулих століть, чим і визначається така велика увага, що у свій час приділяли проблемі національної мови в процесах національного відродження Польща, Чехія, Ізраїль та інші країни. Так, німецький мовознавець та філософ В. фон Гумбольдт зазначав, що мова народу – це його дух, і дух народу – це його мова. Дійсно, саме в мові акумулюється духовна енергія народу. Вона є головною ознакою та символом нації, її генетичним кодом, котрий поєднує минуле з сучасним, програмує майбутнє і забезпечує буття нації у вічності. Певна мовно-етнічна сегментність культури вважається цілком нормальним явищем для багатьох демократичних розвинутих країн. Однак такий стан, коли в одній нації мовний вододіл проліг між представниками міської та селянської культури, де перші послуговується мовою колишньої деспотичної господарки країни, далеко не може вважатись нормальним, оскільки вказує не тільки на недосформованість нації, її культури, але й на непевне майбутнє як їх самих, так і держави в цілому.

Культура у всіх своїх історичних перетвореннях завжди була і залишається насамперед людською реальністю, що розкриває внутрішній світ людини – її життєві цінності, нарешті, сенс її буття. І саме тому, що за культурою стоїть внутрішній світ народу у різні епохи його існування, вона завжди є своєрідною та неповторною. Своєрідність та неповторність, скажімо, західноєвропейської культури чітко проглядається у далеко не послідовному, проте неухильному її наближенні, починаючи з античності та закінчуючи новітньою епохою, до позитивного вирішення безумовно центральної для неї проблеми людської свободи, у незмінному її прагненні до повноти та цілісності людського існування. Прагнення до свободи та повноти людського існування притаманне й українській культурі. Однак, якщо західна культура, залишаючись завжди людською реальністю, постійно демонструє звернення людини до зовнішнього світу та прагне з'ясувати його значення та актуальність для неї, то українська культура традиційно відрізнялась прагненням обмежитись врегулюванням зв'язку людини з світом своєрідною третьою «символічною» реальністю, найбільш досконалим зразком котрого, як вважав виразник «народної філософії» Григорій Сковорода, повинна стати Біблія. Життя у світі символів, що мають чіткий людиновимірний сенс, стало проявом певного «відходу» українців від світу банально-буденних речей, квінтесенцією чого стало знамените сквородинівське – «Світ ловив мене, та не впіймав».

Весь уклад життя українців з давніх часів до наших днів, їх ментальність свідчить про постійне прагнення до самодостатності та спрямованості їх буття на самих себе. У певному сенсі українська культура є

позаісторичною, оскільки уроки історії, як свідчать сьогоднішні реалії, мало змінюють українську ментальність. З самого початку вона заявляє про самоцінність людського життя, говорить про права людини на автономність та самовизначення у світі і залишається послідовною в утвердженні їх протягом всього свого існування. Можливо тому для українців, котрі звикли покладатись у всьому на самих себе, діяти не з примусу, а добровільно, керуючись власними імпульсами душі, спроби прориву з «малого» у «великий» світ, нехтування особистісним на користь суспільного майже завжди були пов'язані з гострою боротьбою мотивів, психологічним напруженням, рівнозначного жертвності та героїзму. Можливо саме цим можна пояснити тривалий історичний ізоляціонізм та заідеологізованість української суспільної думки. Можливо, саме тому така невід'ємна риса нашого народу, як прагнення до індивідуальної свободи через історично-ситуаційну передчасність, вольову нерішучість у її відстоюванні та незавершеність суспільно-політичної структурованості нації оберталось нашою слабкістю, за яку немало поколінь заплатило століттями несвободи іноземного панування на нашій землі.

Сьогодні, коли перспектива єдності світової культури вперше за всю історію людства стає реальністю і підключення до неї національних культур може призвести не тільки до подолання їх замкнутості, але й до втрати ними самобутності та незалежності, тисячолітня українська культура знаходиться на дуже складному і відповідальному відрізку свого шляху, на якому їй належить знайти відповідь на черговий виклик часу. Чи буде знайдене рішення, котре стало би адекватним цьому виклику, залежить від того, наскільки добре ми, українці, засвоїмо уроки історії як своєї власної, так і всього людства. Зрозуміти хто ми, куди йдемо можна лише тоді, коли остаточно розпрощавшись з міфами нашої історії, тверезо та неупереджено проаналізуємо як світлі, так і темні її сторони. Безумовно, одним з найголовніших таких уроків, який може винести наше суспільство з цього, повинно стати усвідомлення того, що культура для кожного народу є найціннішим його надбанням, від примноження та розвитку якого спільними зусиллями значною мірою залежить його майбутнє. Отже, одним з головних завдань культурного становлення незалежної України є розбудова української міської культури, яка мала б всі ознаки відповідності сучасному рівню розвитку основних світових національних культур. Цей процес не повинен зводитися до простого кон'юнктурного «осучаснення» архаїчних елементів народної культури.

Складність ситуації, в якій опинилася українська культура, полягає в тому, що розвинені національні культури, які мають столітні традиції та своєрідний запас міцності, без особливих побоювань можуть входити в процес динамічного створення полікультурного простору людства. Для України такий процес таїть певну загрозу втрати національної культурної ідентичності ще до того, як наша культура твердо стане на ноги. Водночас ми не можемо залишатися осторонь світових культурних тенденцій і маємо діяти у двох напрямках одночасно – наполегливо відтворювати власну

національну культуру, позбавляючись від тягаря колоніального минулого і, разом з цим, інтегруватися у полікультурне довкілля світового співтовариства. Врешті решт цей процес має один інтегральний показник – набуття українською культурою адекватних сучасності форм разом із турботливим ставленням до архаїчного, збереженого у нас внаслідок вимушеної культурно-політичної ізоляції і у багатьох країнах вже втраченого потужного прошарку народної культури. У протилежному випадку ми будемо мати тільки одну так звану «шароварну» культуру, котра не стане особистісним багатством кожного з нас, залишившись на рівні малозначущих для перспективи розвитку культури етнографічних раритетів, так і не набувши достатніх підстав для того, щоб претендувати на значення загальнонаціональної культури.

Україна – Європа: погляд з обох боків
В.С. Горський

Звернення до міфічного шару української культури останнім часом стає чи не найпопулярнішим напрямком гуманітарних студій, що об'єднує українських та зарубіжних дослідників, які намагаються відтворити типові риси й специфіку духовного образу нинішньої України. Нещодавно колектив науковців Національного університету «Києво-Могилянська Академія» завершив дослідження теми «Історична міфологія в сучасній українській культурі», яку ми здійснювали у співдружності із вченими університету Женеви (1).

Такий акцент в актуальних українознавчих дослідженнях не випадковий. Він обумовлений як специфічним місцем, що його посідає проблема міфу в гуманітарних дослідженнях європейських вчених 20-го століття, так і специфікою тих процесів, що відбуваються наприкінці нинішнього тисячоліття в духовному житті як України, так і Європи в цілому.

Міф, міфологічна свідомість, безумовно, належить до найпріоритетних тем в дослідженнях філософських антропологів, культурологів, літературознавців та фахівців з релігієзнавства, представників гуманістики в найширшому розумінні цього слова. Щоправда, як не рідко трапляється, зростання кількості теорій міфу не так полегшує, як ускладнює розуміння цього феномену людського буття та свідомості. Автор виданого у США дослідження, присвяченого аналізу теорій міфу лише у чотирьох видатних міфологів (Е. Касірера, К. Леві-Строса, М. Еліаде та Б. Маліновського) Іван Стренські змушений був констатувати таку відмінність концепцій міфу кожного з них, коли хіба що єдиним спільним в цих теоріях є саме слово «міф», яке, втрачаючи будь-які ознаки конкретності, перетворюється, як вважає дослідник, на фантом типу верблюда, якого ми побачили в хмарині (2, р.1). Можна не в усьому поділяти полемічний радикалізм такого висновку,

але зважати на нього необхідно. Й тому, починаючи вести мову про міф, слід, бодай побіжно, домовитись, в якому сенсі цей термін вживатиметься далі.

Під міфом ми розуміємо продукт специфічного духовно-практичного освоєння світу людиною, що передбачає синкретичне уявлення про реальність, спрямоване на розгадку «останніх» підстав людського буття. Міф не є знання істини, не передбачає він і віру в неї. Міф – це продукт буття в істині, де, як зазначав ще Ф. Шеллінг, ідеальне ототожнюється з реальним. Міфологеми, що їх створено міфічною свідомістю, вирізняються не так темою («про що йдеться?»), як способом мовлення. В міфічному тексті метафора виступає не стільки «згорнутим порівнянням» (Аристотель), скільки засобом уособлення. Тут певна ознака не переноситься на суб'єкт, а суб'єкт уособлює ознаку. Міфологічний світ є монолінгвістичним. Суть міфологічної номінації полягає не в співставленні імені та денотату, а в їх ототожненні (3, с. 434).

Міф сакралізує простір і час. Він, власне, заперечує час, являючи собою, за влучним висловом К. Леві-Строса, «машину для знищення часу», адже міфологічна свідомість прямо поєднує «золотий вік» першопочатку з часом теперішнім та майбутнім. Міф утворює підвалини того стрижня, що єднає різноманіття витворів людського духу. Як зазначає С. Кримський, «ще з часів Гегеля утвердилась думка, що розвиток відбувається за спіраллю. Але ж у центрі цієї спіралі немає дірки. Розвиток завжди накручується навколо наскрізних, фундаментальних структур, цінностей, тем. В культурі, наприклад, наскрізною є тріада Істина – Добро – Краса. В кожному епоху історія може виявляти різні змісти цих цінностей, але тематично вони не сходять з арени культурних процесів» (4, с. 5).

Власне, наведена цитата дає змогу зрозуміти актуальність аналізу процесу міфотворчості на теперішньому етапі культурного розвитку України. Зміни, пов'язані з перевлаштуванням культури з огляду на нові реалії сучасного українського буття, зумовили появу як одного з типових явища «хаосу міфів», що утворює чи не визначальну ознаку нинішнього українського духовного життя.

Міф «світлого комуністичного майбуття», навколо якого впродовж чи не семи останніх десятиліть точилась боротьба між його прихильниками та противниками, втратив свого стрижньового значення. На часі стоїть питання про радикальне перевлаштування міфологічних засад, які, визначаючи процеси розвитку самосвідомості українського народу, єднають національну культуру. Такий стан актуалізує численні міфологеми, що їх було нагромаджено впродовж століть в історичній пам'яті народу. Кожна з них прагне ствердити себе як об'єднуючий, стрижньовий міф нації. Цей перехідний стан культури стимулює в сфері міфологічної свідомості агресивне прагнення до виходу за межі власної компетенції, породжує «міф про міф», який абсолютизує роль міфу як самодостатньої підстави сучасної культури (5, сс.76-83).

Між іншим, відзначимо, що це явище (попри всі особливості його прояву в Україні, зумовлені специфікою її нинішнього стану) наприкінці 20-

го століття набирає глобального характеру. Безпрецедентний вибух соціальної енергії та волі до змін, що його демонструє майже кінематографічна зміна умов науково-технічного, економічного, соціально-політичного й духовного життя сучасної людини, дозволяють стверджувати, що криза національної самосвідомості й пов'язані з нею зміни, які відбуваються в міфологічному шарі культури, набирає загального характеру. Пошлюсь хоча б на свідчення представника однієї із найбільш стабільних та «спокійних» країн Європи – Швейцарії. Професор Женевського університету Андре Теслер констатує, що «криза швейцарської ідентичності, свідками якої ми є, зумовила те, що великі міфи – фундатори Швейцарії... були значною мірою піддані сумніву» (6, с. 186).

Чільне місце в колі міфологем нашого часу посідає міф Європи. Зроджений в лоні давньогрецької міфології, він на початку третього тисячоліття нашої ери зазнає певних трансформацій у відповідності до реалій сучасного українського та європейського контексту, зберігаючи, тим не менш, архетипові ознаки, на ґрунті яких в давнину склався цей міф. За легендою, красуня Європа була донькою фінікійського царя Агенора, яку Зевс викрав та заховав далеко на Заході, на таємничому острові Крит, де вона згодом започаткувала династію Міноенсів. Сини Зевса та Європи Мінос й Радомант вславилися могутністю, справедливістю та мудрістю, а після смерті вони вершили правосуддя в Аїді. По викраденню Європи її батько послав п'ятьох своїх синів шукати їхню сестру, кожен з яких відплив у різні сторони світу. Впродовж пошуків вони відкривали береги континенту від Іспанії до Кавказу, заснували Карфаген й Фіви, але бажаній зустрічі та поверненню на далекий Схід улюбленої сестри так і не судилось відбутись. З тієї пори й донині міф Європи символізує одвічну мрію про світле майбуття, стимулюючи пошук «втраченого Раю», «Землі обітованої» через ствердження родинної єдності братів й синів жаданої Європи. Огляд модифікації цієї міфологеми в сучасній культурі України й складатиме предмет подальшого розгляду.

Погляд України на Європу суттєвою мірою визначається особливістю погляду Європи на Україну та на саму себе. В цьому сенсі міф Європи в українській культурі являє собою своєрідне відображення погляду на Європу міфологічної свідомості Заходу. Таке бачення історично мінялось, через що сучасна полісемантичність міфу Європи в українській культурі несе на собі відображення багатоманіття таких інтерпретацій. Тож, перш за все, слід бодай побіжно, з'ясувати особливості смислового наповнення міфу Європи в історії західноєвропейської культури.

2. Україна в контексті західного міфу Європи (7).

Ключовим моментом проблеми, що ми її тут розглядаємо, є питання про те, з якого часу зроджений античною легендою образ Європи як втілення Істини, Добра й Краси починає вживатися для характеристики ознак того, за висловом П. Валері, «своєрідного мису давнього континенту, західного придатку Азії», який, тим не менш, є «коштовною частиною земного Всесвіту, перлиною сфери, мозком великого тіла» (8, с. 80). Відповідаючи на

це питання, слід враховувати введене одним із засновників «розуміючої соціології» Ф. Тьоннісом розрізнення понять «суспільство» (Gesellschaft) та «спільнота» (Gemeinschaft). Якщо «суспільство» є продуктом діяльності раціонально організованих інститутів та розсудкової волі, то «спільнота» породжується природною волею, будучи виплодом інстинктів та почуттів.

Щодо образу Європи, то тут можна незаперечно стверджувати, що свідоме виокремлення її як суспільства (Gesellschaft) здійснюється досить пізно. Дослідники встановили, що перші морські карти континенту Європи появилися тільки у 1300 році та лише серединою 15-го століття датують час, коли слова «Європа» та «європейський» стали звичними в мовному спілкуванні (8, с. 155).

Але, якщо говорити про народження відчуття Європи як спільноти (Gemeinschaft), то джерела його сягають тих далеких часів, коли на маргінесі Азії в двох маленьких давньогрецьких областях власне й відбувалось народження Європи. Принаймні, вже наприкінці 5-го ст. до н. е. Гіппократ в «Трактаті про Повітря, Воду та Сушу» (розділ 5) описує Європу, протиставляючи властиві її мешканцям гнучкість розуму та активність безтурботності жителів Азії. Цю ідею розвиває в «Політиці» (кн. 7) Аристотель. Страбон у своєму описі земель підкреслює різноманіття життєвих умов, які сприяють плідному обмінові між народами Європи. Про Європу говорять, протиставляючи її Азії, і Платон, і Геродот. З часів Геродота стверджується глибоко вкорінена традиція смислового визначення Європи як Заходу, що протиставляється чужому її сутності, «іншому», «відмінному» Сходу. Так, Геродот описує конфлікт між греками («Захід») та персами («Схід»). Згодом міфологема «Схід-Захід» була підкріплена поділом Римської імперії – ситуацією, яка ще більш загострилась внаслідок розколу Церков у 11-му столітті та особливо сильно – після розгрому Константинополя у 1204 році західними хрестоносцями. Цей образ зберігається до наших часів, відтворюючи уявлення, породжене античною легендою про викрадення Європи, про рух від неєвропейського Сходу до Європи як Заходу. Для давньої доби (та й значно пізніше) такий поділ чи не найменш дотичний власне до географічних координат. Йдеться, передусім, про «Захід» як осереддя цивілізації та культури та «Схід», де панує варварство й темрява. Такий «Схід» міг бути розташований на сході, і заході, і півдні, і півночі.

На час Київської Русі, з якої й варто починати розмову про образ України в контексті Європи, умовним «Заходом», як центром цивілізації та культури виступає Візантія, що обґрунтовується її реальним значенням як найпотужнішої держави з найвищою культурою та відповідним ідеологічним забезпеченням, що спиралось на міфологему «другого Риму». Якщо Візантія сприймається як центр уявної європейської спільноти, то кордони Європи визначаються відповідно до біблійної легенди про розподіл земель між синами Ноя, під час якого Яфетові дісталися за жеребом «полуночні й західні» землі. Тим самим всі християнські народи виявились належними до єдиної спільноти, яка населяє єдину частину світу – Європу. Саме тут, на

периферії Візантії, але в межах Європи, й визначається на той час місце Київської Русі-України. Вона «очима Європи» вимальовується як належна до ойкумени північна країна тавроскіфів, котра, однак, розташована на межі, за якою все тонуло в мороці незвіданого, загадкового та чужого Сходу. Саме так, наприклад, описує «велику Русь» у 13-му столітті Роджер Бекон. В четвертій частині своєї енциклопедичної «Великої праці» він відзначає, що ця країна розташована на території, що простяглась до Танаїсу (Дону), вздовж якого в той час визначався кордон з Азією. Належність її до Європи стверджується й тим, що її населяють християни. Вирізняє ж їх Бекон за двома ознаками. По-перше, русичі – «схизматики», бо дотримуються грецького обряду, й, по-друге, в богослужінні вони користуються слов'янською мовою.

Аналогічну позицію зустрічаємо в анонімній пам'ятці початку 14-го століття – «Опис Східної Європи», в якій Русь по суті ототожнюється з Галицько-Волинським князівством, де «княжить Лев, доньку якого взяв за жінку Карл». Русичі, за характеристикою автора – «зрадливі схизматики», належать до спільноти народів (болгар, словенців, чехів, поляків та прусів), що розмовляють єдиною слов'янською мовою, яка є тим самим «найбільшою й найпоширенішою мовою світу». (9, с. 67). У наступних 15-16-му століттях Європа сприймається, як і раніше, розташованою на просторі, східний кордон якого проходить вздовж ріки Танаїс, де, як сказано в поемі італійця Гора Даті «Сфера світу» «закінчується величезна Азія».

Що ж до географічних етикеток, які використовуються під час визначення сутності міфологічного образу Європи, то крім антитези «Схід – Захід», через яку усвідомлюється «іншість» Європи (Заходу) по відношенню до Азії (Сходу), відмінність регіонів всередині Європи осмислюється через протиставлення цивілізованого Півдня варварській Півночі.

Такий погляд зрозумілий, якщо зважити на визначальну роль італійських гуманістів у творенні образу тогочасної Європи. Саме там, на півночі Європи, й визначається місце України, яка передусім належить до Сарматії. Цей запозичений з «Географії» Птолемея термін є чи не найуживанішим під час характеристики регіону Європи, до якого належала Україна. Разом з тим досить розпливчате поняття «Сарматія» уточнюється низкою визначень, що його конкретизують. Передусім, Сарматія належить не лише до Європи. Як підкреслювалось у знаменитому «Трактаті про дві Сарматії» (1517 р.) польського хроніста Мацея Меховського (Меховіти), є Сарматія європейська та Сарматія азійська, кордон між якими проходить річкою Танаїс. Отже Україна потрапляє до складу європейської Сарматії, що в силу свого положення належить до Заходу (Європи), але відкрита орієнтальним впливам Азії.

Подальші уточнення були пов'язані, з одного боку, із вирізненням України від інших «сарматських» народів, передусім, польського й литовського, а з іншого – від Росії. Щодо цього чи не найбільш радикальним був відомий італійський гуманіст, учень Лоренцо Валли, засновник римської академії Помпоній Лет. Описуючи подорож до «Скіфії», він називає

Сарматією лише землі від Одера до Дніпра, за яким починається Скіфія. Тим самим, підсумовував він, «власне теперішні сармати – це поляки й литовці», українців же він називає скіфами, говорячи про поширеність скіфської мови, «яку називають рутенською» (9, с. 98).

Разом з цим європейськими авторами усвідомлюється відмінність між Україною та Росією. В текстах 15-го – початку 16-го століть вони досить часто вдаються до протиставлення «Нижньої Русі» та «Верхньої Русі». З часом за «Нижньою Руссю» закріплюється назва власно «Русь», а «Верхню Русь» починають іменувати «Московією». Мешканці цих країн, «русини» та «московіти», сприймаються як дві самодостатні етноісторичні реальності. З кінця 16-го і аж до 18-го століття інтерес Європи до України зростає, набираючи відверто козакоцентричного характеру. Україна – це та частина Європи, де тривають бурхливі соціально-політичні зрушення, які співставні хіба з тими, що відбувались на крайньому заході Європи – в Англії. У знаменитому «Описі України» Гійома де Васера Боплана (середина 17-го століття) численні бунти та повстання, що відбуваються на Україні, пояснюються тим, що українці «дотепні та спритні, винахідливі і з широкою душею, не прагнуть до великого багатства, а над усе цінують волю, без якої жити не можуть» (9, с. 235).

Чи не найпопулярнішими в європейській свідомості середини 17-го століття стають імена Богдана Хмельницького та Олівера Кромвеля. В цьому зв'язку варто згадати характеристику Богдана Хмельницького як «Кромвеля, який вдруге з'явився на Русі», що її дав П'єр Шевальє в «Історії війни козаків проти Польщі» (1663 р.). Французький поет 17-го століття Жан Лоре називає Кромвеля та Хмельницького «двома найбільшими бунтівниками». Якщо перший том «Історії громадянських війн останнього часу» (1653 р.) італійця М. Бізаччоні присвячено революції в Англії, то центральне місце в другому томі відведене війні під проводом Б. Хмельницького (9, с. 261). Через це можна стверджувати, що 17-те століття певним чином є кульмінаційним в історії усвідомлення України в загальноєвропейському контексті. Але починаючи з 18-го століття еволюція смислового навантаження міфологічного образу Європи та погляду з цієї точки зору Заходу на «Країну козаків» визначається двома негативними для України процесами.

Перш за все, у поглядах західноєвропейських авторів 18-го століття на відміну від їхніх попередників зникає чітке уявлення про відмінність українців та росіян. В текстах цього часу спостерігається плутанина й невизначеність в розумінні термінів «Русь» та «Московія». Останній термін замінюється більш поширеним поняттям «Росія». В свою чергу, поступово зникає відчуття відмінності «Русі» та «Росії» і, зрештою, Україна як етноісторична реальність зникає з мапи Європи, розчиняючись в Росії.

Цей процес достатньою мірою наочно демонструють твори багатьох тогочасних французьких авторів. Як правило, всі вони тривалий час служили в Росії. Якщо Н. Леклерк, який був домашнім лікарем у гетьмана Розумовського, в своєму нарисі «Історія козаків з обох берегів Борисфену»

ще розглядає історію України як самостійний національний процес та співчутливо ставиться до «козацького народу», а аташе французького посольства в Петербурзі Жан Батіст Шерер в огляді історії торгівлі з Росією відзначав, що за часів Київської Русі Україна була могутньою державою, але після татаро-монгольської навали та численних війн вона втратила свою незалежність і навряд чи зможе змінити свій нинішній принижений стан, то П. Ш. Левек, що працював вихователем у кадетському корпусі в Петербурзі, у своїй багатотомній «Історії Русі» вже абсолютно розчиняє Україну в історії Російської держави.

Тим самим на Україну (а певним чином чи не на всю Східну Європу) поширюються характеристики, якими Захід наділяє передусім Росію, вважаючи її якщо не стовідсотковою Азією, то, принаймні, «більш Азією, аніж Європою». Міфологема Європи в її західній інтерпретації виявляє тенденцію до суттєвого переміщення своїх східних кордонів на Захід. Граф Луї Філіп де Сегюр у 1784 році писав, що, покидаючи землю Пруссії та потрапивши на територію Польщі, він одразу відчув, що «зовсім покинув Європу». Ця земля «гунів, скіфів, венетів, слов'ян та сарматів» була для нього чим завгодно, але не Європою. І це – досить поширений погляд. Адже не випадково в одній із своїх картин Рубенс вбирає східну царівну та її оточення в одяг польської шляхти. «Цивілізований південь» з острахом дивився на «варварську північ», де панує «генерал Мороз», який змусив Вольтера в «Історії Карла Дванадцятого» співчувати жителеві «півдня», шведському королеві, що потрапив на Україну «пам'ятної зими 1709 року».

Відзначена тенденція зберігається, отримуючи свій подальший розвиток, у 19-му та 20-му століттях. Пам'ять про Україну якщо і зберігається, то хіба що в уяві європейських романтиків, які віддають їй данину поваги за те, що, не зіпсована цивілізацією, вона зберегла «дух народу». На цій підставі Й. Г. Гердер в своєму «Щоденнику» (вперше опублікованому 1846 р.) натхненно пророкує час, коли «Україна стане новою Грецією». Проте тут все ж переважають ностальгічні нотки. Оспівана Байроном, Делакура, Лістом, Ю. Словацьким, Україна в європейській романтичній свідомості вимальовується у вигляді загубленого раю, назавжди втраченої Аркадії. Про неї згадували хіба що поринаючи думкою в минуле.

Що ж до дня сьогоднішнього, то Україна в європейській свідомості майже розчинялась на просторах суворої, небезпечної Росії, де панує лихий холод, який не може витримати нормальний європеєць. Страшні морози, як відомо, вважались причиною поразки європейських завойовників Наполеона та Гітлера. Схід Європи, в якому десь загубилась Україна, сприймається як своерідний виплід незаконного шлюбу Заходу (власне Європи) та Сходу (Азії). Це – ще не зовсім Азія, але вже і не справжня Європа. У кращому разі європейській Схід є щось на кшталт «недо-Європи», де все побудовано на зіткненні контрастів – елементів цивілізації та островків освіченості з азійською розкішшю, варварством та рабством. Австрійський урядовець 19-го століття Клеменс Меттерніх-Віннебург вважав, що Азія для нього починається за огорожею саду його палацу у Відні (останнім часом у нас

дуже полюбляють цитувати цей вислів). На століття пізніше, у 1949 році Конрад Аденауер проголосив: «Азія зупинилась на Ельбі». Для австрійця К. Меттерніха Азія сприймалась як культурно неповноцінний простір, а німець К. Аденауер вбачав у ній загрозу самим підвалинам європейської цивілізації. Відзначимо, що з середини 20-го століття Європа починає відчувати все більше занепокоєння від загрози, що насувається не лише зі Сходу, а й від заокеанського Заходу. Власне, прагнення зберегти Європу в її самодостатності живить міфологему спільного Європейського Дому, Об'єднаної Європи, що опинилась затиснутою між двома велетнями – Росією та США.

Життя «європейській ідеї» між двома світовими війнами дав австрійський граф Річард де Кудено–Калергі, виступивши у 1922 році з обґрунтуванням гасла «Панєвропи». У 1924 році з'являються написаний ним «Маніфест Панєвропи». Його підтримує французький співавтор ідеї блоку «Пан-Європа» та Паризького пакту 1928 року Аристид Бріан, вирішуючи надати Лізі Націй проект Європейської конфедерації. У роки другої світової війни відомий діяч християнсько-демократичного руху (пізніше – президент Італії) Л. Ейнауді висуває гасло Сполучених Штатів Європи. У 1946 році створюється Європейський Союз Федералістів. Один з ідеологів цього союзу, відомий швейцарський філософ-персоналіст та культуролог Дені де Ружмон, формулюючи ідею жаданої Європи, писав: «Це федералізм, який хоче, щоб обітованою землею для нас не були ні Америка, ні Росія, але та давня земля, яку слід омолодити, звільнивши від її перегородок, наша Європа, яку треба відвоювати для усіх її народів, усіх її партій і, як хоче її справжній геній, для усіх людей» (8, с. 56).

На цьому тлі останнім часом дещо змінюються акценти й в погляді на Східну Європу. Наголос робиться не так на її «азійській» сутності, як на нехай «недо-», а все ж «європейськості». Внаслідок цього, з одного боку, до східних європейців виникає співчутливе ставлення (в межах думок «все ж таки вони не зовсім чужі нам» або, за висловом Яна Егберта «це – теж Європа»), але, з іншого боку, погляд в бік Східної Європи несе в собі й елемент надії, коли в ній вбачають захисну зону, що відділить Західну Європу від Азії. На рівні міфологічної свідомості таке бачення чи не найвиразніше передають ті представники західноєвропейської культури, які в силу життєвих обставин, родинних зв'язків, національного походження дотичні до Східноєвропейського регіону.

Для підтвердження цієї думки обмежусь двома цитатами, автори яких мали можливість дивитися на проблему з обох боків кордону, що розділяє Захід та Східну Європу «Для нас, мешканців Заходу, – пише журналіст та режисер Вальтер Мосман, для якого однаково близькими є і Фрайбург, і Львів, – по той бік Залізної Завіси десятиліттями простягались неосяжні простори не надто привітної terra incognita, отой нібито монолітний східний блок з тріскучими морозами його центру Москви, який ніде не існував так реально, як у телевізійних новинах. А для мешканців Сходу наша долина Верхнього Рейну видавалася регіоном фантастичних розкошів («Quel beau

jardin») та безмежної гармонії, пахощі якої нагадували їм про все, чого їм бракувало, щось на зразок того, як пахнула західним німцям після війни країна золотистих помаранчів Америка» (10, с. 6).

Залізна Завіса тепер зруйнована і звичний погляд на Схід набирає певних нових відтінків. Про це пише Ліл'яна Деру-Сіміч – югославський культуролог, що живе і працює у Брюсселі: «Східна Європа – це інший світ, не подібний до Заходу. Східна Європа – це зворотний, темний бік, alter ego, світ, яким могла б бути Західна Європа, але, на щастя, не стала. Мабуть, саме за це її любить Людина із Заходу. Вона любить сором'язливу красу Східної Європи, її бідність, її меланхолію, її страждання, її «іншість»... Тут, у Східній Європі Людина з Заходу вдихає щось подібне до власної свободи, саме тут вона відчуває свою природу, своє ество... Східна Європа є таємницею, коханкою, причому коханкою скромною, невибагливою. Вдома у Людини з Заходу є вірна дружина, робота й порядок. Східна Європа лише зміцнює її шлюб. Нестерпне приниження – це та єдина річ, на яку Людина зі Сходу могла б подати авторське право, це її внутрішнє законне право, єдиний та неповторний «Made in East» («Зроблено на Сході») продукт» (11, сс. 73-74).

Але все ж таки, не зважаючи на доволі некоректний з етичної точки зору «погляд згори» на Східну Європу, для України він таїть в собі й певні позитивні зрушення. На тлі Східної Європи все чіткіше для західного спостерігача вимальовується образ України як самостійного та не позбавленого інтересу для Європи суб'єкта міжнаціонального діалогу. Американський історик М. фон Хейген, звертаючись до своїх європейських колег, підкреслює, що «власне, мінливість кордонів, взаємопроникнення культур, історично багатокультурне суспільство може зробити українську історію дуже «модерним» полем дослідження» (12, р. 670). Британський історик Норман Девіс починає виклад у виданій 1997 році фундаментальній «Історії Європи» з окремого есе «Україна», де, цитуючи «Заповіт» Т. Шевченка як символ любові українців до своєї землі, з сумом констатує, що впродовж багатьох років світ все добре, створене українцями, сприймав як «російське» чи «радянське», а як «українське» деколи оцінював тільки те погане, що робили українці.

У сучасних міфологемах, що окреслюють контури Європи, поряд з тими, що звично для себе розчиняють Україну в середовищі чужої для Європи Росії, з'явилися й такі, що відводять Україні чи не вирішальну роль на європейському східному кордоні. Саме Україна, вважає З. Бжезинський, суттєво змінила геополітичну карту Європи. Завдяки утвердженню незалежної України настав кінець Російської імперії. Зрештою, шириться погляд, згідно якого кордон Заходу та Сходу проходить територією України, перетинаючи її навпіл. Україна – це і Захід, і Схід, це народ із роздвоєною культурою, – так, принаймні, бачить своєрідність України автор популярної на Заході праці «Зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтон (13, р. 166). Ось таке відчуття «балансування на межі», «бар'єрності» України, яка одночасно являє собою крайній східний кордон Європи та крайній західний кордон

таємничого, «іншого» Сходу, й відлунює в сучасній українській свідомості багатоманіттям смислів українського міфу Європи. Кожна з народжених такою полісемією міфологем спирається на один з численних образів України, що їх зберігає міфологічна пам'ять Європи.

3. Український міф Європи.

Міфологічна свідомість завжди ґрунтується на чіткій опозиції ціннісних ознак, уявляючи історію людства як арену невпинної боротьби Добра та Зла. Попередній аналіз переконує, що в західній культурі від її зародження та понині образ Європи завжди й неодмінно виступає персоніфікацією Добра, що протиставляється Злу, носієм якого є чужий Європі Схід. Межовий характер української культури зумовив далеко неоднозначну позицію щодо такого бачення Європи.

В сучасній українській суспільній думці ми теж констатуємо поширеність образу Європи як жаданого ідеалу, втілення Істини, Добра й Краси, що репродукує зразки західного бачення. Виявом цього є й численні декларації про «повернення у Європу», «прилучення до Європи», які проголошуються під час політичних дебатів, наукових дискусій або культурних акцій. Подекуди тенденція ця набирає відверто комічного присмаку, «збагачуючи» українську мовну палітру такими новоутвореннями, як «євроремонт», «єврообслуговування», які мають позначати діяльність, що здійснюється «не так, як у нас звикли», а якісно, «як у них».

Але поряд з цим сучасна українська міфологія демонструє зразки й протилежного підходу, де Європі відводиться роль втілення Зла. З цієї точки зору саме Європі ми власне й мусимо завдячувати всіма своїми негараздами. Михайло Корнійчук, який виступає від імені аналітичного центру «Русская община», нагадує при цьому про долі двох синів гоголівського Тараса Бульби. Старший з них, Остап, зберігав батьківську віру, шанував козацькі традиції, віддав за них своє життя. А молодший, Андрій, став «предтечею» сучасного «руху до Європи», коли зрадив заради прекрасної панночки-католички все найдорожче – мати, батька, віру, товариство козацьке, Україну. Нині заповіти старого Тараса та його старшого сина Остапа забуті, а при владі опинились ідейні спадкоємці Андрія Бульби. Саме це, пояснює М. Корнійчук, і слід визнати чесно і відверто (14 с. 24).

Образ Заходу, Європи як втіленого Зла в уяві українських репрезентантів такої точки зору набирає глобального характеру. Не лише Україна своїми негараздами має завдячувати своїй згубній орієнтації на Європу. Захід – винуватець всесвітнього Апокаліпсису, який давно вже настав, а свого апогею досяг у 20-му столітті. Пояснюючи свою думку, прихильник цієї міфологеми Андрій Охримович так діагностує сутність хвороби: «Поетичний, наповнений Духом світ перетворився раптом на знекровлену пустелю, детально пояснену фізиками та населену приматами Дарвіна, які в темній кімнаті безвиході смакують екзистенційними викладками Сартра, Камю, Арагона, гризуть кам'яні сухарі Маркса та виношують у череві своїх недолугих мрій благодущних сатанят – Леніна, Пол-Пота, Кім Ір Сена, інших черв'яків, у чиїх слизьких кільцях чад і кайф

абсурду дістав найбільшої густоти». Чекаючи Апокаліпсису, резюмує автор, ми не помітили, що давно вже живемо в пеклі, куди загнав людство «духовно неповороткий, отруєний нігілізмом Захід» (15, с. 7).

На підставі таким чином трактованого міфу Європи обґрунтовується міфологема порятунку України через втечу від Європи, через розвиток принципово «неєвропейських» рис, властивих українському менталітету. Шлях до звільнення передусім вбачають у релігійному відродженні, що носить, як зазначає завідувач кафедри Львівського університету, доктор Й. Лось, «антисвітський, антиуніверсалістський і у своїх християнських проявах – антизахідний характер» (16, с. 27).

Поряд з цим обґрунтовується проїнята месіанськими настроями міфологема України-рятівниці Європи. Саме Україні, вважають прибічники цієї позиції, судилося звільнити людство від руйнівних однобічностей Заходу та Сходу, поєднавши їх обох. Передумовою цього вважається межовий характер української культури, сформованої «між Сходом і Заходом» і тим самим здатної їх поєднати. Це – давня ідея. Вона співзвучна, принаймні, поглядам, що у двадцяті роки нинішнього століття обґрунтовував М. Хвильовий, який в Україні вбачав «оазис азіатського ренесансу», що настає нині, коли Європа вже вичерпала свій духовний потенціал. Саме розташування між Європою та Азією, пояснював М. Хвильовий, дає можливість Україні, котра за часів свого «неісторичного» існування ще не вичерпала свій духовний потенціал, виступити авангардом подальшого поступу людства.

В наш час аналогічний настрій відтворює на ґрунті християнського світосприйняття Мирослав Маринович, який висновує, що, по-перше, «Україна тому не могла знайти себе у світі теперішньому, що своєю природою вона пристосована до світу прийдешнього». По-друге, суть покликання України – в «місії миротворення» та «творенні Євангелія Прощення». І, по-третє, реалізація цього покликання пролягає крізь усвідомлення того, що «Схід і Захід уже вимурували обидві половинки арки, яка має об'єднати цивілізацію в одне ціле», а Україні судилося «бути замковим каменем, який завершить споруду» (17, с. 27-28).

Подекуди прибічники міфологеми, що обґрунтовує «об'єднуючу місію» України, надають їй максимально широкого значення. Головний редактор журналу «Індо-Європа» Віталій Довгич у «Передньому слові до громадян», що відкривав перше число цього видання, нагадує, що «так звані арійські народи розійшлися по світу – від Ірану й Індії до Ірландії та Ісландії – з нашого прабатьківського терену: з Карпат, з берегів Дніпра», а тому висновує він, «суспільна й громадська думка мають усвідомити, що історичне призначення України-Руси – бути єднальною ланкою між Заходом та Сходом, між католицизмом та православ'ям, між християнством, буддизмом та ісламом, – між субконтинентами, країнами, расами, націями, цивілізаціями, віросповіданнями» (18 с. 2-5).

Дещо відмінний варіант визначення місця України «між Сходом та Заходом» проголошується тими, хто, зосереджуючи увагу не стільки на

писах, що зближують Україну як з Європою, так і з Сходом (а тим самим забезпечують її роль «замкового каменя», що з'єднує частини загальнолюдської цивілізації), скільки на її відмінності і від Заходу, і від Сходу. На цьому ґрунті обстоюється погляд, згідно якого майбутнє України полягає в ізоляції її як від Європи, так і від Сходу, оскільки лише це дасть змогу зберегти властиву їй унікальну неповторність.

Ось досить промовиста декларація представника такої позиції: «Всім нам в західній «вирій» не улетіти та й щиро кажучи, нічого там нема особливого, крім тривіальної бюргерської ситості. Запевняю вас: нас рівно не розуміють, не люблять і зневажають як розлюбезні московські «старші брати», так і «європейські родичі», до чиєї сім'ї нас так наполегливо тягнуть» (19, с. 5). Це – цитата з листа підприємця з Павлограду, що на Дніпропетровщині, надрукованого як типове відображення однієї з поширених серед українців точки зору популярною газетою «День».

На тлі таких умонастроїв в сучасній українській міфологічній свідомості набирає достатнього розповсюдження гіпертрофовано-позитивний стереотип, що ґрунтується на ідеалізованому образі нації, унікальність якої засвідчує її сутність як втілення «світового духу». Велике майбутнє України вважається гідною відплатою за трагічну долю в минулому. В своїй історії Україна завжди була на одинці перед лицем численних її ворогів, гнобителів та утискувачів. Але страдницька самотність – це доля обраного, доля пророка. В ній – свідчення безпосередньої причетності України до Христа та до ідеї жертвності. А це й вважається найпевнішим свідченням її великого майбутнього в «симфонічному оркестрі» європейських народів. Такий погляд має дуже давню традицію як в українській, так і в загальноєвропейській історії.

У вітчизняної історії джерела міфологеми України, що вивершує поступ народів Європи до щастя, сягає 11-го століття. Саме так вимальовував розвиток історії автор славнозвісного «Слова про Закон та Благодать» митрополит Київський Іларіон. Пов'язуючи історичний прогрес народів з прилученням їх до Благодаті істинної Христової віри, він звеличує Русь, що довше за інших народів вистраждала цей шлях. «Новий» народ руський завершує процес прилучення до Благодаті всіх інших народів. Той факт, що в сім'ї християнських народів русичі є народом «новим», і виступає свідченням його величі. Адже, за словом Божим, не вливають «вина нового вчення благодатного в міхи старі». Аналогічно вимальовується місце України серед європейських народів в історіософській концепції «Книги буття українського народу» – програмного документу членів Кирило-Мефодіївського братства. Що стосується інших народів Європи, то модифікації такої міфологеми, починаючи з 19-го століття одержують достатнє поширення на ґрунті фіхтівсько-гердерівсько-гегелівської концепції національного духу. Носії подібних поглядів у сучасній українській культурі обґрунтовують виключну роль України, якій судилося вивершити розбудову спільного Європейського дому, посилаючись на найдавніші етапи в історії

людства, коли, начебто, вже було закладено втаємничений Божий задум щодо долі й покликання нашого народу.

Показовими в цьому плані є публікації, що обстоюють ідею прадавності української мови. Вже згадуваний журнал «Індо-Європа» передруковує статтю одеського філолога Михайла Красуського, що вийшла друком 1870 року. Тираж публікації був мізерний, але назва досить виразна: «Древность малороссийского языка». В статті автор обстоює думку, що «малоросійська мова не лише найстаріша за всі слов'янські, не виключаючи так звані старослов'янські, але й від санскритської, грецької, латинської та інших арійських» (20, с. 9-10). В передмові до публікації редакція журналу з впевненістю стверджує, що ця стаття «сприятиме радикальному переглядові підходів до індоєвропейських студій не лише в Україні, а й у сусідніх державах» (21, с. 9).

В цьому контексті залюбки згадують Нострадамуса, який буцімто пророкував, що відродження людства почнеться з берегів Дніпра. Відповідно витлумачується і Біблія. При цьому звертають увагу на те, що апостол Павел не випадково у своєму Посланні до колосян згадує праукраїнців-скіфів: «...нема Грека, ні Юдея, обрізання і необрізання, чужоземця і скіфа, невільника і вільного, а все й у всьому Христос» (Кол., 3:11). Інтерпретуючи щойно наведене, Володимир Кухарський, спираючись на авторитет пророка Єремії, звертає увагу на те, що саме скіфів було обрано зняряддям Божої кари Ізраїлю. «Очевидно, – пояснює він, – що зовсім не випадково Господь покликав скіфів очолити «родини царств на півночі... судитися з ізраїльтянами за всю їх безбожність» (Єр., 1:15-16). Не кожному народові Творець надав би право покарати обраний (на першому етапі Божого плану) народ. Таке відповідальне завдання могло випасти лише на долю народу з високими моральними чеснотами, якими здавна і, принаймні, на той час, володіли саме праукраїнці-скіфи – великий народ, за словами великого пророка Єремії» (22, с.29).

Що ж до «завершального етапу Божого плану», досить показовими є ідеї, які активно пропагує в українській пресі кандидат філософських наук Валентин Нетудихата. Суть концепції, викладеної ним в книзі «Філософія серця» та у багатьох статтях, в тому числі і в масовій пресі, полягає в твердженнях, що людство являє собою цілісний організм, кожна складова якого виконує певну, необхідну функцію. Європа – це розум світу, Індія – серце, Китай відповідає за головну життєву енергію (статеву), Америка – спинний мозок. В Європі західна її частина реалізує функцію інтелекту, а Східна Європа відповідає правій півкулі чоловічого мозку, що скеровує ціннісне інтуїтивне сприйняття світу. Захід – це «чоловіча активність, воля й дія». Схід Європи – жіноче начало, що пасивно освоює реальність. «Енергетична рівновага Землі» залежить від того, як кожен народ реалізуватиме властиву йому функцію в «симфонічному оркестрі» планети. На жаль, понині цей «оркестр» не досяг бажаної рівноваги через те, що деякі народи ще не повністю реалізували властиві їм функції. Так, в ансамблі східноєвропейських народів поки що домінує російський народ. Україна,

найбільш пов'язана з серцем, яке дотичне до «найглибінніших структур правої півкулі», поки що не збудилась остаточно для інтенсивної діяльності.

Далі В. Нетудихата зазначає, що такий ненормальний стан мусить бути подоланий. І це обов'язково станеться, оскільки так провіщує «гороскоп України». Згідно цього гороскопа наша країна народилася під Венерою, яка обдаровує своїх обранців красою й духовними здібностями. Щасливим мусить бути народ, що народився під знаком Венери, покликання його – збагатити людство вищими мистецькими та іншими творчими здобутками. На жаль, донині нам не судилося реалізувати повністю своє призначення, а причина цього – знову ж таки гороскоп України, який передбачає, крім Венери, вплив «планет-антагоністів» – «планети агресії та війни» Марсу та «планети безмежного смутку нереалізованих можливостей і сподівань» Сатурну. Але «обидві ці зловісні планети незабаром покинуть небосхил України, а це означає припинення міжнародної агресії. З 21-го століття лише Венера визначатиме долю нашої держави. Її домінуючий вплив приведе до розквіту творчого генія народу» – підсумовує цей автор (23, с. 18).

Такого типу месіанські, хілістичні ідеї – досить поширене явище в історії національних культур кризових періодів, коли гостро відчувається розрив між реальними потребами нації та станом її духовних та матеріальних можливостей задовольнити ці потреби. В посттоталітарному, посткомуністичному українському суспільстві месіанська трансформація міфу Європи виявляється своєрідною самокомпенсацією нації, що реалізує потребу власного ствердження засобами ще не подоланого імперського мислення. У звичному стереотипі, що ґрунтувався на визнанні непорушної ієрархії національних культур, знак «плюс» міняється на «мінус». Ознаки нації, що до цього посідала верхні щаблі імперських ієрархічних сходів, приписуючи собі властивості носія ідеалу довершеності, цивілізованості, «старшого брата», «великої культури», вищого критерію досконалості тощо, перебирає на себе нація, яка досі перебувала на нижчих рівнях цієї уявної «лістинці досконалостей». Дослідник з Австралії М. Павлишин причиною такої своєрідної модифікації національної свідомості вважає «поширення імперського «ми» на колоніальний суб'єкт і позбавлення його будь-якої свідомості, крім імперської» (24, с. 533-544).

Щойно описана месіансько-хілістична модифікація – це лише одна з реально наявних варіацій міфологічної теми, що розробляється постколоніальною свідомістю. Крім такої функціонує й інша, певним чином контрастна щодо першої, модель. Поряд з уявленням про Україну як чи не «найєвропейську» країну, якій судилося завершити тисячолітній процес відбудови європейського дому, досить поширеним є збережений від радянських часів погляд на принципову відмінність України від Європи, її «інаковість». В свою чергу ця модифікація породжує, щонайменше, дві різні міфологеми.

Одна з них відтворює поширений в радянській культурі образ «загниваючої Європи», якій протистоїть культура слов'янських народів, виключним та досконалим втіленням якої є культура російська. Цей

стереотип ще далеко не подоланий, принаймні, в свідомості представників тієї частини українського народу, що й досі мріють про відродження СРСР і застерігають від загрози з боку НАТО, Європейського Союзу та інших, за їх думкою, чужих і ворожих українській культурі та менталітетові українського народу сил, що насуваються на неї із Заходу.

Але поряд з такою ідеєю поширення набирає й друга, відмінна від неї позиція, яка є результатом сполучення збереженого від минулого погляду на себе як на «не-Європу» із міфологемою Європи як «Земного Раю», «Землі обітованої». На ґрунті такого парадоксального з'єднання зроджується прагнення обґрунтувати власну ідентичність не через ствердження певних, притаманних рідній культурі позитивних цінностей, а шляхом заперечення наявності у нас таких цінностей взагалі. Дійсним втіленням ознак цивілізованості, вищим критерієм сучасного культурного поступу є Європа. Ми – це ті, хто «не-Європа». Отже, наш сутнісний образ полягає в тім, що «ми» позбавлені ознак, які вирізняють цивілізовані народи. «Наше» – це безкультур'я, нецивілізованість, варварство. Таке творення негативного уявлення про себе («negative self-image») «демонстративного антисупільства» є, зрештою, продуктом перенесення на себе звичного для імперської свідомості зневажливого, презирливого ставлення до колонізованого народу. За характеристикою американської дослідниці Оксани Грабович, «поневолена група стає врешті зневажливою меншістю на власній землі» (25, сс.14-15). В результаті розвитку такої точки зору, роз'яснює український дослідник М. Юрій, «українська мрія стає мрією про власну свободу від України, про свободу за рахунок втечі від свого соціокультурного архетипного підґрунтя (яке, звісно, цілком подолати неможливо, і воно «виштовхує» у свідомість нові імпульси до його подолання)» (26, с. 185). Подібний настрій в сучасній українській культурі породжує вкрай занижену самооцінку.

На підтвердження сказаного наведемо результати всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного в квітні 1999 р. компанією «Соціс-Геллап». Учасникам опитування було запропоновано таке завдання: «Уявіть, що кожна з названих країн – це якась абстрактна людина. З якими наведеними рисами асоціюються у вас такі країни?» Серед країн були названі Австрія, Німеччина (Західна Європа), Югославія, Україна (Східна Європа), а також Росія та США. Набір якісних ознак складався з таких рис, як «акуратність», «розсудливість», «пунктуальність» тощо (вважатимемо їх ознаками «цивілізованості», «загальної культури»), «сила» й «багатство» (що характеризують могутність країни) та, зрештою, як похідні від раніше зазначених ознаки «впевненості» та «непередбачуваності».

За результатами опитування (у відсотках, за кількістю тих, хто вважає перелічені ознаки притаманними тій чи іншій країні) вимальовується така картина. За силою передусім виділяється США й Росія. Ці дві могутні держави можна розглядати як уособлення потужних і, разом з цим, значною мірою протилежних полюсів у загальній картині сучасного світу. США уособлює певним чином полюс позитивний – це не лише найсильніша (68%),

а й найбагатіша держава (72%). Тому вона має вищий (29%) показник за ознакою «впевненість» і порівняно низький за ознакою «непередбачуваність» (11%). Що ж до Росії, то вона посідає друге місце після США за силою (28%) але має дуже низький показник за ознакою «багатство» (лише 11%, за якою вона випереджає лише Україну). Таке ж передостаннє місце вона посідає за ознакою «впевненість» (9%), проте їй належить найвищий рівень «непередбачуваності» (50%).

Між цими монстрами з сильними м'язами, але досить невисоким рівнем ознак цивілізованості («акуратність»: Росія – 1%, США – 4%; «розсудливість»: Росія і США – по 5%; пунктуальність: Росія – 1%, США – 2%) розташувались країни Західної Європи, котрі, дещо поступаючись силою порівняно зі США і Росією та багатством зі США, тим не менш демонструють гармонійне поєднання всіх позитивних ознак (Австрія та Німеччина, відповідно, «акуратність» – 43% та 48%; «багатство» – 34% та 33%; «сила» – 7% та 23%; «впевненість» – 23% та 18%; «розсудливість» – 22% та 14%; «пунктуальність» – 19% та 53%). Вони також мають найменший показник за своєю «непередбачуваністю» (відповідно 2% та 3%).

Держави Східної Європи порівняно із західними країнами континенту значно поступаються по суті за всіма ознаками, крім, хіба що «непередбачуваності». (Югославія – 49%, Україна – 30%). Але показово, що з огляду українців їхня батьківщина, навіть порівняно з нестабільною Югославією має здебільшого гірші показники (Югославія і Україна, відповідно, – «акуратність» – 4% та 4%; «багатство» – 23% та 6%; «сила» – 3% та 2%; «впевненість» – 9% та 4%; «розсудливість» – 3% та 11%; «пунктуальність» – по 2%; «непередбачуваність» – 49% та 30%).

Ось такими ми собі вбачаємося – бідними, слабкими, нецивілізованими, не передбачуваними у власних вчинках, але достатньо розсудливими. Тим-то ми й намагаємося втекти від самих себе, оскільки собі дуже не подобаємося. Проте ми розсудливо прагнемо до вищої цивілізованості, єдиний порятунок вбачаючи у втечі на Захід, до Європи. Так зароджується синдром, який болгарський дослідник А. Кйосев, аналізуючи аналогічні процеси в сучасній болгарській культурі, назвав хворобою «самопідкорюваної нації». Ми самі беремо на себе функцію конкістадорів, які на світанку колоніалізму нищили культури, що підкорювалися, в ім'я «перемоги цивілізації та дійсної культури». Такого типу модифікація міфу Європи, як зазначає Александер Кйосев, «на самому початку позначена, і навіть конституційована, болем, соромом, і – якщо це узагальнити – травмою глобальної відсутності» (27, сс.18-20).

4. Підсумкові зауваження.

Як бачимо, в «хаосі міфів», який наявний в сучасній українській культурі, реально функціонує досить велика кількість міфологем, пов'язаних з баченням Європи й відношенням до неї України. Міфологеми ці розташувались на амплітуді від категоричного закликати від Європи до пошуків шляхів, що дозволили б відмовитись від власного «Ми» й остаточно розчинитись в «Іншій», але такій жаданій Європі. На жаль, всі ці міфологеми

об'єднує ознака утопізму та небезпека радикальної деструкції, яка загрожує українській культурі.

І все ж я вважаю, що міф Європи, з огляду на ті реальні проблеми, що їх намагається вирішити сучасне українське суспільство, не вичерпав свого позитивного потенціалу. Завершуючи, нагадаю один фрагмент давньогрецької легенди про викрадення Європи. Як вже говорилося, коли Агенор, батько викраденої Зевсом красуні, відправив своїх синів на пошуки сестри, вони обрали різні напрямки пошуку. Найславетніший серед них, Кадм, шукав її на Родосі, у Тракії. Зрештою, вже втративши останню надію знайти сестру й повернути її додому, в Азію, він звернувся до дельфійського оракула із запитанням: «Де Європа?» «Ти не знайдеш її ніколи» – відповіла Піфія. – «Краще йди за коровою, жени її поперед себе доти, доки вона не спиниться від втоми. Й на тому місці зведи нове місто». Так Кадм заснував Фіви. Витлумачуючи сенс цього фрагменту легенди, Дені де Ружмон пише: «Розшукувати Європу означає її творити! Вона існує у власному пошукові. Вона є, можливо, пошуком до безмежності, тим, що я називаю Мандрівка...» (8, с. 83).

Отже, Європа – це не багатство й сила, це не акуратність і пунктуальність тощо. Європа – це передусім дух постійного пошуку. Європеець – це той, хто завжди перебуває у сумніві, це – індивід, від початку налаштований на дискусію, що кохається не так в результатах, як у невинному процесі пошуку бажаного. Дені де Ружмон втілення європейця не випадково вбачає в образі Улісса, головного героя Одиссеї. «Все, що типово західне у гомерівських поемах, – пише він, – ... це особисті пригоди Улісса. «Одіссея» – це безперервна подорож до первинної та вічної мудрості, до рідної країни Ітаки, це захоптиві мандри, це довге блукання... Все в епопеї відбувається так, немовби мудрий та хитрий Улісс потайки віддавав перевагу подорожі, а не власній меті; випробуванням, що чекали його дорогою, а не щасливому завершенню мандрівки; безперервному ризикові, а не спокою біля Пенелопи» (Див.: 8, с. 86).

Саме так витлумачений міф Європи як апофеоз невинного творчого пошуку й дозволяє конструктивно осмислити ситуацію, що склалася в українській культурі. Можливо, «хаос міфів», зустріч та зіткнення різноманітних міфологем, що зростають та ширяться навколо теми «Україна та Європа» є відображенням нормального, європейського за своєю глибинною сутністю стану, який не дозволяє заспокоюватись на жодній з втілених у символах міфологічної свідомості позиції, якою б привабливою вона не видавалась. Адже поруч з нею завжди існує інша, відмінна точка зору, на яку не можна не зважати. Головне, чого слід уникати, – це загрози абсолютизації будь-якої «єдино вірної» міфологеми. Тоді – неминучий застій, стагнація, спокій мерця. Але, щоб це не сталося, міфологічна зона культури завжди повинна перебувати під пильним наглядом критичної, творчої думки, що діє за своїми, принципово відмінними від міфологічної логіки, законами.

Конструктивний висновок мандрівки слідом за «міфом Європи» в сучасній українській культурі такий: віддати міфові міфове, але оберігатись від зазіхань міфу на ту сферу культури, де міфологічна свідомість втрачає свою компетенцію, де завжди повинен панувати науковий, критичний, творчий розум.

Література:

1. Результати цього дослідження відображено в публікаціях: "Міфи сучасної України" в журналі "Дух і Літера" – К., – 1998 – №3-4. – с. 45-229, а також у збірках «Історична міфологія в сучасній українській культурі. Матеріали досліджень» – К., – 1998 – Вип. 1, 2. У Швейцарії виходить друком збірка наукових досліджень з цієї теми французькою мовою.

2. Див.: Strensky I. Four Theories of Myth in The 20th Century: Cassirer, Eliade, Levi-Strauss and Malinovski – University of Iowa Press – 1997.

3. Див.: Успенский Б. А. Миф – имя – культура // Избр. труды. – Т. 1. – М., – 1998.

4. Кримський С. Б. Концептуальний лад аналізу перехідного періоду. // Наук. зап. НаУКМА. Філософія і право». – Т. 8. – К., – 1999.

5. Див.: Малахов В. Міф про міф. Національна міфологія як тема сучасної міфотворчості // «Дух і Літера» – К., – 1998. – №3-4.

6. Реслер А. Швейцарія та її міфи // «Дух і Літера» – К., – 1998. – №3-4.

7. Ця проблема широко диспутується в сучасній літературі. В цьому огляді ми спиралися, зокрема, на такі праці: Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі 11-18 ст. – К., – 1998; Ševčenko Ihor. Ukraine between East and West. Essays on Cultural History of the Early Eighteenth Century – Edmonton, Toronto. – 1996; Wolff Larry. Inventing Eastern Europe. The map of Civilization in the Mind of the Enlightenment. – Stanford. – 1994. Див. також: Толочко О. «The Good, the Bad and the Ugly» // «Критика» – 1998. – №7 (8) – СС. 24-31; Грицак Я. «Східна Європа як інтелектуальна конструкція» – «Критика» – 1998. – №11 (13). – СС. 17-21.

8. Цит. за: Дені де Ружмон. Європа у грі. Шанс Європи. Відкритий лист до європейців. – Львів. – 1998.

9. Див.: Наливайко Д. Очима Заходу – Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII століть. – К., – 1998.

10. Мосман В. Зустріч з потойбічним (Зустрічі Фрайбург – Львів). // журнал «Ї» – Львів. – 1998. – № 1 (12).

11. Деру-Сіміч Л. Європейськість Сходу і Заходу. // журнал. «Ї» – 1998. – № 4 (13).

12. Hagen M. Does Ukraine Have a History? // «Slavic Review». – 1995. – №3.

13. Huntington S. The Clash of Civilization and the Remaking of World Order. – N. Y. – 1996.

14. Див.: «Столичные новости». (Газета від 2-9 лютого 1999).

15. Охримович А. Чад і кайф. // «День». (Газета від 22 липня 1999).

16. Цит. за: «Історична міфологія в сучасній українській культурі». – К., – 1998.

17. Маринович М. Біблійна «повнота часу» України. // Журнал «Мандрівець». – 1998. – № 1 (16).
18. Довгич В. «Передне слово до громадян». // «Індо-Європа» – 1991, №1. Цю ідею розвиває також Ю. Канигін – див.: Канигін Ю. Шлях аріїв. – К., – 1997.
19. Романюк Л. В очікуванні апостола. // «День». (Газета від 17 травня 1999).
20. Красуський М. «Древность малороссийского языка». // «Індо-Європа». – 1991. – № 1.
21. Редакційна передмова до публікації праці Михайла Красуського «Древность малороссийского языка». // «Індо-Європа». – 1991. – № 1. Це теж не винахід сучасних українських міфологів. Аналогічною недугою перехворіли й інші народи. Німецький вчений Д. Г. Гассе ще 1799 р. доводив, що Адам та Єва спілкувалися німецькою мовою. На початку 19-го ст. Іштван Хорват знаходив у Раю сліди угорської мови. А. Кемпе доводив, що Бог говорив шведською, Адам – датською мовою, а Змій спокушав французькою. – Див.: Дзюба І. Ідеологічні децибели діалогу культур. // «Сучасність». – 1998 – № 11. – С. 71.
22. Кухарський В. Великий пророк Єремія: «Великий народ... скіфи». // «Мандрівець». – 1998. – № 1.
23. Нетудихата В. Україна і планетарна свідомість. // «День» (Газета від 19 лютого 1999).
24. Павлишин М. Постколоніальна критика і теорія. // «Антологія світової літературно-критичної думки 20-го ст.» – Львів. – 1996.
25. Grabowicz O. The Legacy of Colonialism in Contemporary Ukraine. Доповідь на Другому з'їзді Міжнародної асоціації українців. – Львів, 1993. Цитую за українським перекладом: Грабович О. «Колоніальна спадщина в сьогоdnішній Україні». // «Арка» – 1994 – № 1.
26. Юрій М. Т. Етногенез та менталітет українського народу. – К., – 1997.
27. Див.: Кйосев А. «Самопідкорювані культури». // «Критика» – К., – 1998. – № 6 (8). Переклад з публікації «The Self-colonizing Cultures». // In: «Cultural Aspects of Modernization Process». – Oslo – 1995.